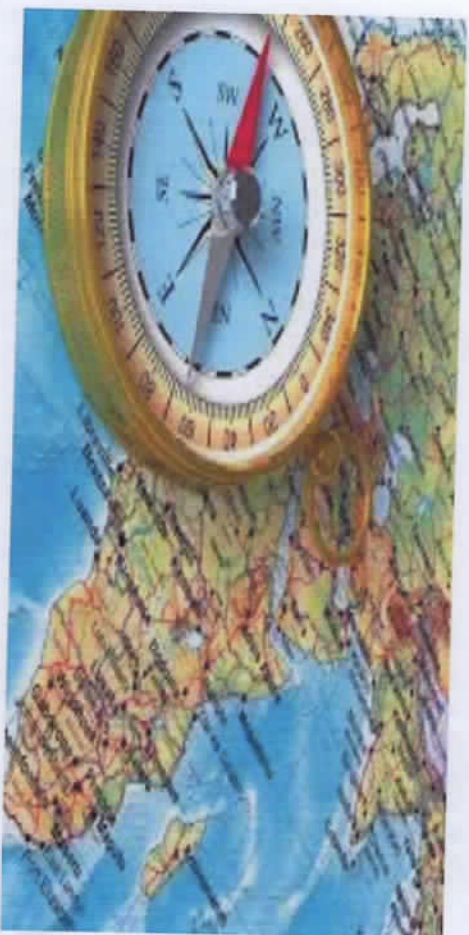

912
8-35

ZOKIRJON SAIDBOBOYEV

TARIXIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

912
8-35

ZOKIRJON SAIDBOBOYEV

TARIXIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

9/2
9-35

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI

ZOKIRJON SAIDBOBOEV

TARIXIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

-13853/a-

O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
5220300 – Arxivshunoslik bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun
o'quv qo'llanma sifatida lavsiya qilingan

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV TALIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2022

UDK : 517.1
BBK: 22.143
S 54

SO'Z BOSHI

Zokirjon Saidboboyev
Tarixiy geografiya va kartografiya / O'quv qo'llanma. - Toshkent:
"Innovatsiya-Ziyo", 2022, 152 b.

O'quv qo'llamada tarixiy geografiya va tarixiy kartografiya fanlarining shakllanishi va taraqqiyoti masalalari, shuningdek, O'zbekistonning qadimgi davrlardan hozirgi zamonga qadar bo'lgan tarixiy geografiyasi mavjud tarixiy, geografik manbalar va ilmiy adabiyotlar doirasida yoritilgan.

В учебном пособии рассмотрены проблемы возникновения и развития исторической географии и исторической картографии как науки, а также историческая география Узбекистана с древнейших времен до наших дней на основании исторических, географических источников и научной литературы.

The textbook dedicated to the creating and development of historical geography and historical cartography sciences and also analyzed historical geography of Central Asia from ancient to present times on the base of historical, geographical sources and scientific literatures.

Mas'ul muharrir:

Sh. Kamoliddinov

tarix fanlari doktori, professor

Tag'rizchilar:

K. To'xtabekov

tarix fanlari nomzodi, dotsent

A. Egamberdiyev

geografiya fanlari nomzodi, dotsent

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliya va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018-yil 27-martdagi 274-sonli buyrug'i ga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5614-3-4

© Z. Saidboboyev, 2022.
"Innovatsiya-Ziyo", 2022.

Mustaqillik sharoitida jamiyatdagi yangi o'zgarishlarni amalga oshirish jarayonida erkin demokratik tajfakarga ega bo'lgan va mustahkam milliy g'oya kuchi bilan birlashgan jamiyat a'zolarini harbiyalash vazifalarini bajarishda tarix fanining o'rni jiddiy ravishda o'rinnogda.

Minlaganizning Sharq va g'arb o'rtasidagi muhim savdo yo'llari tutashgan erda joylashganligi bois bu hudddan ko'plab sayyohlar, savdogar va sarkardalar o'tishgan. Tarixan hozirgi O'zbekistonning hududl shunday joy bo'lganki, bu erda ko'pna savdo yo'llari (mashhur buyuk Ipak yo'li) tutashgan, jo'shqin tashqi aloqalar va turli etnik jarayonlarning bir-birini o'zaro boyitishi jarayoni kechgan.

Bu masdalarni chuqurroq o'rganish va talaba yoshlarga yetkazish maqsadida "Tarixiy geografiya va kartografiya" o'quv qo'llamasi tayyorlandi. Mazkur o'quv qo'llanma "Arxivshunoslik" bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun tayyorlangan. Uning vazifasi bakalavriat talabalariga tarixiy geografiya fani, uning maqsad va vazifalari, O'rya Osiyo va O'zbekiston tarixiy geografiyasi, kartografiyasi haqida asosiy tushunchalar berishdan iborat.

O'quv qo'llamada asosiy e'tibor tarixiy geografiya hamda kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti masdalari, shuningdek, O'rya Osiyo olimlarining mazkur fanlarning rivojiga qo'shgan hissalarni batafsil yoritishga harakat qilindi. O'lkamizning qadimgi davrlardan hozirgi zamonga qadar bo'lgan tarixiy geografiyasi mavjud tarixiy, geografik manbalar va ilmiy adabiyotlar doirasida yoritildi.

Talabalarining fan yuzasidan egallagan bilimlarini mustahkamlash maqsadida har bir bob oxirida savol va topshiriqlar berilgan. Bundan tashqari "Arxivshunoslik" bakalavriat yo'nalishi talabalariga ushbu fandan ma'rufa va amaliy mashg'ulotlar olib borilishini hisobga olib, mustaqil ta'lim va mustaqil ish mavzulari taqdim etilgan.

Muallif o'quv qo'llanma yuzasidan bildirilgan fikr-muhazalar uchun avvaldan minnatdorchilik bildiradi.

I-MAVZU. TARIXIY GEOGRAFIYANING VAZIFALARI VA ASOSIY BO'LIMLARI. UNING FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

1. Tarixiy geografiya fani haqidagi ilmiy qarashlar

Tarixiy geografiya fan tarmog'i sifatida qadimdan shakllangan tarix va geografiya fanlaridan ancha yosh sanaladi. U fan sifatida bir necha yuz yildan beri mavjud. Uning taraqqiyoti tarixi tarixiy-geografik adabiyotlarda qisqacha berib o'tilgan. Jumladan, S.M.Seredonning kitobida bu fan to'g'risidagi ma'lumotlar Kiyev Rusi va Moskva davlati tarixiy geografiyasi misolida tahlil etilgan, xolos, g'arb adabiyotida ham tarixiy geografiya tarixi bo'yicha ilmiy asarlar juda kam. Avstriyalik taniqli olim Vimmerning tadqiqotida qadimgi dunyo va Germaniya, qisman Frantsiya tarixiy geografiyasi bo'yicha asarlar bir oz sharhlangan.

Fransuz olimi Dejardeining mashhur yirik asarida Galliya tarixiy geografiyasiga doir adabiyotlar tahlil etilgan. Ammo Vimmerning ham, Dejardeining ham kitoblarida tarixiy geografiyaning rivoji haqidagi ma'lumotlar unchalik ko'p emas.

Ingliz ilmiy adabiyotida Bekerning bu sohaga oid maqolasi ingliz tarix va geografiya assotsiatsiyasining Oksford bo'limi qo'shma yig'indida o'qilgan bo'lib, unda so'nggi yuz yil ichida tarixiy geografiya bo'yicha ingliz olimlarining tadqiqotlari ko'rib chiqilgan.

Ilmiy adabiyotlarda uzoq vaqt davomida tarixiy geografiyaning shakllanishi va unga omil bo'lgan sabablarni asoslovchi ilmiy xulosalar deyarli yo'q edi. holbuki, ilmiy adabiyotlarda bu masala ancha oldin qo'yilgan. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarining yirik nemis tarixchisi Geeren (1760 – 1842) 1785-yilda Volterning tarixiy g'oyalarini davom ettirib, tarixiy geografiyaning shakllanishi va asosiy bosqichlari haqida to'xtalib o'tdi. Geeren o'z fikrlarini mualliflar jamoasi tomonidan nashr etilgan qadimgi dunyo tarixiga doir kitobda bayon etgan.

Geeren qadimgi dunyo tarixiy geografiyasining asoschisi deb Niderlandiyaning Leyden universiteti professori Klyuverni (XVIII asrning birinchi choragi) tan olgan.

Geeren tarixiy geografiya fani taraqqiyoti tarixini uch bosqichga bo'ladi:

1. Klyuverdan Tselariusga qadar;
2. Tselariusdan D'Anvilga qadar;
3. D'Anvilidan Gatterer va Mannertga qadar.

Geeren tarixiy geografiyaning ilmiy fan sifatidagi taraqqiyotiga jalliyalik olim Xristofor Tselarius hissa qo'shganligini ham alohida ta'kidlagan.

XIX asrda Geerenning fikrlari boshqa tadqiqotchilar tomonidan bir necha bor takrorlandi. 40-yillarda Forbiger qadimgi geografiyaga oid darslik kitobida Klyuver va Tselariusni tarixiy geografiyaning muhim asoschilari deb hisoblagan.

70-yillarda Bursian mashhur nemis kishilari hayoti lavqalari nashr etiladigan "Allgemeine Deutsche Biographie" kitobiga yozgan Klyuver haqidagi biografiyasida ham uni tarixiy geografiyaning asoschisi deb ta'riflagan. 80-yillarda Vimmer ham yuqorida ko'tarilgan asarda bu fikrni takrorlagan.

1891-yilda geograf olim, professor Parch tomonidan Klyuver haqida maxsus monografiya e'lon qilingach, uning tarixiy geografiya asoschisi ekanligi haqidagi qarashlar yana ham ko'paydi. Nemis olimi Gatterer Parchning fikrlariga qo'shib, Klyuverni tarixiy geografiya asoschisi deb ataydi.

Sho'rolar hukmronligi davridagi adabiyotlardagi bu haqdagi darsliklari qarashlar 1937-yilda S.Rudnitskiy va 1939-yilda V.P.Budyonovlar tomonlaridan bildirilgan.

Shunday qilib, tarixiy geografiyaning paydo bo'lishi va vaqti haqidagi eski an'analar mavjuddek ko'rinsa-da, aslida haqiqat boshqacharoq.

1930-yilda belgiyalik olim Van der Linden Birinchi xalqaro tarixiy geografiya kongressi ochilishidagi kirish nutqida boshqacha muhim nazarni, ya'ni XVI asrning ikkinchi yarmida dunyoning ilk tarixiy atlasini yaratgan flandand olimi A.Ortelini tarixiy geografiyaning asoschisi deb baholadi. Xuddi shunday qarashlar 1935-yilda geografiya fanlari tarixi bo'yicha yirik italyan mutaxassisi Almudina tomonidan "Italyan ensiklopediyasi"ga Orteliyaga bag'ishlab yozilgan maqolada ham bildirildi.

Amerikalik Gari Barnes 1938-yildagi asarida XII asr ingliz muallifi va geografi Jerald de Bari o'z davrida tarixiy geografiya bilan jiddiy qiziqganligi hamda "Irlandiya topografiyasi" va "Uels bo'ylab sayohat" nomli asarlarini yozganligini ma'lum qilgan.

Yuqoridagi noaniqliklarni bartaraf etish maqsadida ko'plab ilmiy anjumanlar tashkil etilgan. 1930-yilda Belgiyada tarixiy geografiyaga bag'ishlangan maxsus xalqaro kongressda Belgiya, Fransiya, Germaniya, Angliya, Italiya, Ispaniya, Polsha va Niderlandiyadan kelgan olimlar ishtirok etishdi. Kongressdagi etti sektsiyada jami 55 ma'ruza o'qilgan.

1950-yilda sobiq Ittifoq tarixiy geografiyasi bo'yicha maqolalar to'plami nashr etila boshlandi (qarang: "Вопросы геополитики", №20).

1932-yilda London Iqtisodiyot maktabida Angliya tarix va geografiya jamiyatining muhozirasida tarixiy geografiya fani maxsus muhokama qilindi. Muhokama tarixiy geografiya fani to'g'risidagi fikrlarga bir qator aniqliklar kiritdi. Tarixiy geografiyaga siyosiy chegaralar tarixi, tarixiy jarayonlarga tabiiy ta'sirlari, shuningdek, tarixiy jarayonlarning geografik hodisalarga ta'siri va alohida mintaqalarning geografiyasini o'rganish, geografik kashfiyotlar, geografik fanlar tarixi kabi bo'limlarni kiritish ilgari surilgan. Bu erda tarixiy geografiyaga oid yangi bo'limlar bilan birga geografiya tarixi ham qo'shib ketganligini farqlash kerak.

Qabila va urug'lar, xalqlarning biror hududda joylashishi va o'z tarixi davomida bu hududlarning o'zgarishi, mustamlakalar natijasida yangi xalqlarning kelib joylashishi kabi masalalar tarixiy geografiya bo'limi sifatida M.K.Lyubavskiyning Rossiya tarixiy geografiyasiga oid asarida tilga olib o'tilgan.

Bazan tarixiy geografiya fanining mazmunini aniqlashda chalkashliklarga ham yo'l qo'yilgan. Masalan, A.A.Spitsin tarixiy geografiyani "...tarixning bo'limi bo'lib, mamlakatning hududi va aholisini, tabiiy-geografik tavsifini, qisqa qilib aytganda, uning tarixiy manzarasini o'rganadi", - deb yozgan.

S.M.Seredonin tarixiy geografiya avvalo aholi, chegaralar, yo'llarni (mustamlaka, savdo-sanoat, harbiy) o'rganishini ta'kidlagan.

S.K.Kuznetsov 1907 - 1908-yillarda Moskva arxeologiya institutida tarixiy geografiyaga oid kursida rus tarixiy geografiyasi, umuman, uning o'zi tushuncha sifatida juda noaniq va qorong'u bir mavzu ekanligini uqtirgan.

Bu haqdagi fikrlar keyinroq ham ko'p bildirilgan. 1932-yilda Gilbert: "Tarixiy geografiya" atamasi tarixchi uchun ham, geograf uchun ham umuman tushunarsiz. Bu atama orqali paydo bo'lgan

tasavvurlar bir-biridan tavsifi va maqsadi jihatidan o'zaro keskin farq qiladi", - deb yozgan.

1937-yilda mashhur fransuz olimi Mark Blok o'zining G.K.Darbi tomonidan ingliz olimlarining kitobiga (*An Historical Geography of England before A.D. 1800*, Edited by Henry Clifford Darty, - Cambridge: University Press, 1936) bergan taqrizida: "Bizning lug'at "tarixiy geografiya" kitobi va uning mazmuniga oid to'liq tasavvurni berish uchun qali mukammal emas", - deb ta'kidlagan.

Sho'rolar davri adabiyotlarida hatto tarixiy geografiya fanining mavjudligi to'g'risidagi fikrlar rad etib kelindi. P.G.Saar tarixiy geografiyaning o'rganish objekti yo'qligini va faqatgina tabiiy-tarixiy geografiyaga mavjud bo'lib, u geografik muhitning o'zgarish tarixini o'rganadi, deb ta'kidlaydi.

Ammo V.K.Yatsunskiy mazkur fanning maqsad va vazifalari haqida o'lgan asrning 40-50-yillarida qator tadqiqotlar chop etib, tarixiy geografiyaning prinsipial qonun-qoidalarini batafsil tahlil etgan. Ularda tarixiy geografiya tarixiy fan sifatida o'lmish geografiyasi va tabiiy-tarixiy geografiyasini o'rganadi degan fikrlar ilgari surilgan. V.K.Yatsunskiyning bu mulozazalariga qarshi fikr bildirgan L.A.Goldenberg tarixchilar tabiiy-tarixiy geografiya muammolarini o'rganishga tayyor emasliklarini bildirdi. L.A.Goldenberg tarixiy geografiyadan tabiiy-tarixiy geografiyani ajratgan holda uni shunday ta'riflaydi: "Tarixiy geografiya - tarixiy fan bo'lib, o'lmish xalqlarning tarixiy-iqtisodiy (aholi va xo'jalik) muammasi siyosiy-tarixiy geografiyasini tarixiy-geografik muhit bilan bog'lab o'rganadi". Bir tomondan L.A.Goldenberg mazkur ta'rifga tarixiy etnik geografiyani kiritmagan. Bu esa noto'g'ri.

O'lgan asrning 70-yillarida tarixiy geografiyaga bag'ishlangan asarlarda mazkur fan tabiiy, aholi, xo'jalik (tarixiy-iqtisodiy) va siyosiy-tarixiy geografiyaga bo'linishi, tabiiy va inson o'rtasidagi munosabatlar, tabiiy shart-sharoitning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri, tabiiy muhitdan insonning foydalanishi kabi masalalar o'rganilishi muvaffaqiyatli ilgari surilgan. Bunday katta hajmdagi ishlarni ilmiy usulda o'tirish uchun avvalo tarix, qolaversa, geografiya fanidan yashilgina boxabar bo'lish zarur.

Bir qator olimlar esa geografik kashfiyot va sayohatlar tarixini geografiya tarixiga emas, tarixiy geografiyaga ham qo'shib o'rganish zarurligini uqtirishadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ta'kidlash o'rinali, tarixiy geografiya haqidagi ilmiy qarashlar xilma-xildir. Tarixiy-geografik muammolarni hal etishda esa hamon ikkita yo'nalish – tarix va geografiya mavjud. Tarixiy geografiya bu fanlarning tutash chegarasida bo'lib, tarixga ham, geografiyaga ham oid deysish mumkin.

2. Tarixiy geografyaning vazifalari. Tarixiy geografyaning asosiy bo'limlari

Biz umumta'lim maktablari O'zbekistonning, dunyoning tabiiy, iqtisodiy, siyosiy va aholi geografyasini o'rganamiz. Xo'sh, tarixiy geografiya ulardan nimasi bilan farqlanadi?

Yuqorida ko'rib chiqqanimizdek, tarixiy geografiya fani to'g'risida XX boshlariga qadar ilmiy adabiyotlarda aniq tasavvur mavjud emas edi. G'arbda ham, Rossiya, qolaversa, O'zbekiston tarix va geografiya fanida ham bu sohada hozirga qadar turli qarashlar mavjud. Vaholanki, qadimdan toki hozirgi kungacha yaratilgan ko'plab tarixiy asarlar mazmunini tarixiy-geografik ma'lumotlar tashkil etadi.

Hozirda tarixchi va geograf olimlar tarixiy geografiya bilan tarix o'rtasidagi farqni juda yaxshi tushunadilar. Geografiya tarixi (ko'pincha uni geografik bilimlar tarixi ham deb atashadi) geografik kashfiyotlar va sayohatlar, shuningdek, geografik tasavvurlar, umuman ajdodlarimizning geografik dunyoqarashlari tarixini o'rganadi. Tarixiy geografiya fani esa o'limisni geografiya bilan bog'lab o'rganadi. Shu tariqa zamonaviy geografiya va tarixiy geografiya bitta ob'ektni farqli jihatlarida tadqiq etadi. Zamonaviy geografiya mazkur ob'ektni hozirgi holatini o'rgansa, tarixiy geografiya uning o'tmish tarixidagi o'zgarishlarini tahlil qiladi. Hatto nomidan ham bilinib turibdiki, bu fan o'tmish davrning geografyasini o'rganuvchi fandır. Bu fan "geografiya tarixi" fanidan farqli o'laroq (geografiya tarixi fani geografiya fanining paydo bo'lishidan to rivojlanishiga qadar o'rganadi) jamiyatning turli davrlarda rivojlanish sharoitini o'rganuvchi aniq geografyaning tashkil etadi. Tarixiy geografiya alohida tumanlardagi ishlab chiqarishning turli davrlarda o'sishi haqidagi ma'lumotlarni aniqlashtradi. Yoki tarixiy voqea-hodisalarning bo'lib o'tgan joylarini, geografik shart-sharoitlarini tahlil

qiladi. Tarixiy geografiya fani muammolarini tarix fani o'rganadi, ammo shu bilan birga uni geografiya fanidan ham ajratib bo'lmaydi, chunki geografiya fanida ochilayotgan yangi ilmiy ma'lumotlar tarixiy geografiya fani uchun muhimdir. Tarixiy geografiya fanining materiallari tarixiy kartografiya fanining asosi bo'lib xizmat qiladi. Tarixiy geografiya fanining rivojlanishi esa tarix fanining rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Tarixiy geografiya tarixiy bilimlarning asosiy tarmoqi bo'lib, usiz tarixiy jarayonlar geografyasini o'rganib bo'lmaydi. Tarixiy geografiyasiz tarix haqidagi tasavvurimiz to'liq va mukammal bo'lmaydi.

Geografiya fanining muammolari tarixiy geografiya fani oldida turgan muammolar bo'lishi mumkin, ammo o'tmishning aniq geografyasi bo'lishi mumkin emas. Tarixiy geografiya o'tmish tarixining aniq geografyasini o'rganadi.

Demak, tarixiy geografiya tarix fanlari sirasiga kirib, insoniyat tarixini o'rgan davrlar geografyasini o'rganadi. Bo'lib o'tgan voqea-hodisalarning tarixini haqiqiy baholash uchun o'sha davrning tarixiy geografyasini yaxshi bilish kerak. Bu O'zbekiston, qolaversa, O'rta (Janubiy) tarixini ob'ektiv, ilmiy asoslangan holda o'rganishda katta ahamiyat kash etadi. Tarixiy geografiya zamonaviy geografiya kabi o'z bo'limlariga ega bo'lib, asosan, to'rt yirik bo'limga tashkil topgan:

1. Tabiiy-tarixiy geografiya.
2. Aholi tarixiy geografyasi.
3. Xo'jalik (tarixiy-iqtisodiy) geografyasi.
4. Siyosiy-tarixiy geografiya.

Bo'lg'ki bo'limga ichki va tashqi chegaralar geografyasi, siyosiy muhimm bo'linishlar, shaharlar va qal'alar joylashishi, shuningdek, tarixiy voqealar, harbiy yurishlar yo'nalishlari, muqorabalar kartalari, milliy-ozodlik harakatlari geografyasi ham kiradi.

Tabiiy-tarixiy geografiya esa o'tgan bir necha ming yillar davomida deyarli o'zgarishsiz qolgan. Kishilik jamiyati, insoniyat talvillanishining rivojlanishi uchun tabiat o'zgarishlarini o'rganish muhimdir, chunki daryolar o'zining o'zgarishi, vodiylarning yo'qolib ketishi, sug'orish tizimlarining paydo bo'lishi, ko'l va dengizlar chegaralarining o'zgarishi, o'tmonlar hayvonot dunyosi ba'zi insonlarning yo'q bo'lib ketishi insoniyat tarixini o'zgarishiga sabab bo'luvchi omil bo'lishi mumkin.

Qadimdan aholi qulay geografik shart-sharoitlar mavjud bo'lgan hududlarda istiqomat qilib kelgan. Jumladan, qadimgi Misr aholisi uchun Nil, Xitoy uchun Xuanxe va Yantszi, Ikki daryo oralig'idagi xalqlar uchun Dajla va Frot, O'ra Osiyo aholisi uchun esa Amudaryo va Sirdaryoning qanchalik muhim ahamiyat kasb etganligini alohida keltirish mumkin. Tabiiy geografiya ma'lum bir hududda aholining kelib joylashishi yoki u yerlarni tark etishiga ham sabab bo'ladi. Bularning barchasini tabiiy-tarixiy geografiya bo'limi tadqiq etadi.

Ma'lum bir mintaqaga yoki davlatning aholisi, u joylashgan hududlar, aholining etnik tarkibi va soni kabi masalalarni aholi tarixiy geografiyasi o'rganadi. Davlatning taraqqiy etishida aholining va ishlab chiqaruvchi kuchlarning soni qal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi.

Agar biror davlatning tarixini o'rganmoqchi bo'lsak, tarixiy-iqtisodiy va xo'jalik geografiyasini o'rganishimiz ham kerak bo'ladi. Chunki iqtisodiy munosabatlار va xo'jalik turlarining mukammallashtirib borishi, savdo-sotiqning taraqqiy etishi natijasida jamiyatlarining ham rivoji kuzatiladi yoki aksincha.

Tarixiy geografiyani o'rganish mobaynida turli xil muammolarga duch kelishimiz mumkin. Masalan, X – XII asrlarda Qoraxoniylar davlati hududlarining o'zgarib turishi, XVII – XVIII asrlarda ashtarxoniyalar davlati chegaralarining o'zgarib turishi, Amir Temur davridagi muhim voqealar bo'lib o'tgan joylar, XIII – XIX asrlardagi hozirgi AQSh hududlarida aholining yoyilishi va joylashishi, XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi Qo'qon va Xiva xonliklarining asosiy savdo yo'llarining yo'nalishlari, Rossiya imperiyasi mustamlakasi bo'lgan Turkistonning siyosiy-ma'muriy ishlari kabi muammolardir.

Biror davlatning iqtisodiy va siyosiy tarixiy geografiyasini o'rganishda avvalo mazkur davlatning iqtisodiy va tarixiy geografiyasini rivojlantirishni ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Masalan, O'ra Osiyo, AQSh, Rossiya imperiyasi, Fransiya, Xitoy, Germaniya, Hindiston va boshqa davlatlarning XVIII asrdan XX asrning boshigaacha bo'lgan davrdagi tarixiy geografiyasini o'rganishda siyosiy va iqtisodiy geografiya elementlarini birinchi bo'lib o'rganib chiqish kerak. Bular - aholi soni, uning milliy tarkibi, aholining joylashishi, uning qaysi hududlarda yashaganligi, davlatlar chegarasi, hududidagi ichki ma'muriy tuzilishlardan iborat bo'lishi mumkin. Muammoning

aniq qilin tomoni - bu o'rganilayotgan hududning iqtisodiy geografiyasiga oid ko'rsatkichlarning qayd qilinishi, ya'ni ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishini ko'rsatishdir.

Shundan so'ng iqtisodiy va siyosiy geografiyaning asosiy tuzilishlari tahlilini qilish mumkin. Bunga masalan, AQShda 1861 – 1865-yillardagi Fugarolar urushi davri, Rossiya imperiyasidagi islohotlar va islohotlardan keyingi davrlar, Germaniyaning qo'shlabdan oldingi va keyingi davrlar kiradi.

Tarixiy geografiya fanining muhim vazifalaridan biri bu - o'tmishdagi davlatlar siyosiy chegaralarini, tarixiy voqealar bo'lib o'tgan joylarni aniqlash, shaharlar topografiyasini o'rganishdan iborat. Tarixiy geografiyaning bu qismi siyosiy voqealar, urushlar bayoni va ularning davlatlar chegaralarini o'zgarishidagi o'rinni, hukmdorlar faolligini o'rganish bilan uzviy bog'liqdir.

3. Tarixiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi

Tarixiy geografiya fan sifatida XVI asrda G'arbiy Yevropada vujudga keldi. Uning shakllanishida ikki yirik tarixiy voqea, ya'ni G'arbiy Yevropa mamlakatlarida XV – XVI asrlarda gumanizmining paydo bo'lishi va Buyuk geografik kashfiyotlar katta ta'sir ko'rsatgan. Iyva'lonish davrida odamlarda antik davrga bo'lgan qiziqish kuchaygan. Antik dunyoga qiziqish odamlarning antik davr geografiyasi bilan shug'ullanishga olib keldi. Tarixiy geografiya haqida birinchi bor yaratilgan asar "Qadimgi dunyo atlas" edi. Uni XVI asrning ikkinchi yarmida flamand geografi A.Orteliy (1527 – 1596) yaratgan edi. U o'z asariga ilova tarzida zamonaviy dunyo atlasini keltirgan edi. A.Orteliy o'z kartalarini qadimgi dunyo haqidagi qiziqish bilan ma'lumotlar bilan keltirgan. A.Orteliyning asaridan so'ng tarixiy geografiya ilmiy fan sifatida vujudga keldi. A.Orteliyning yaratishiga qaratganda, uning ishlari "Tarix nazariya geografiya" edi. Avval o'tilgan o'rinni, A.Orteliyning o'zi antik mualliflar ma'lumotlarini to'g'ri nuqtai nazaris qabul qilgan va shu ma'lumotlar asosida o'z kartalarini tuzgan. A.Orteliyning bu kamchiligini XVII asrda Leyden universiteti professori Klyuver tuzatdi. U qadimgi Italiya va qadimgi Germaniyaning tarixiy geografiyasi bo'yicha ikkita yirik asar yozgan.

Tarixiy geografiyani rivojlantirish uchun XVII – XVIII asr frantsuz tarixchilari va shu davr frantsuz geograflari Sansonlar,

V.Dyuval, J.B.D'Anvillar ham katta hissa qo'shishlar. Ular qadimgi dunyo tarixiy geografiyasi bilan birga o'rtaslar tarixiy geografiyasini ham o'rgandilar. XIX asrning ikkinchi yarmidan tarixiy ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy tarixiy ma'lumotlarni o'rganish hisobiga boyib bordi. Bu yo'nalish bo'yicha ko'zga ko'rinarli qilingan ishlardan biri 1936-yilda Kembrijda G.K.Darti rahbarligidagi ilmiy jamoa tomonidan nashrdan chiqarilgan Angliyaning tarixiy geografiyasi to'g'risidagi asarni keltirishimiz mumkin. Bu asar Angliyaning 1800-yilgacha bo'lgan tarixiy geografiyasiga bag'ishlangan.

G'arbiy Yevropada tarixiy geografiya faniga A.Orteliy, F.Klyuver, J.B. D'Anvil, G.K.Darti kabi olimlar katta hissa qo'shganlar.

Rossiyada esa tarixiy geografiyaning asoschisi V.N.Tatishchev (1686 – 1750) hisoblanadi. I.N.Boltn ham mazkur fanning rivojlanishiga katta e'tibor qaratgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan tarixiy geografiya sohasida tadqiqotlar olib borgan N.N.Barsov Kiyev Rusi geografiyasini o'rgandi.

XX asr boshida Peterburg arxeologiya instituti va Moskva universitetida tarixiy geografiya o'qitila boshlandi. Talabalarga mazkur fan asoslarini Peterburgda S.M.Seredonin va A.A.Spitsin, Moskva universitetida esa M.K.Lyubavskiy o'qishgan. A.N.Nasonov esa qadimgi Rus tarixiy geografiyasiga oid "Rus yeri" nomli ilmiy tadqiqotini 1951-yilda Moskvada nashr ettirgan. M.N.Tixonirov "Rossiya XVI asrda" nomli fundamental tadqiqot yaratgan (Moskva, 1962). I.A.Golubtsovning ilmiy tadqiqotlari asosan tarixiy kartografiya rivoji masalalariga bag'ishlangan. M.V.Vitov, V.K.Yatsunskiy, V.Z.Drobijev, I.D.Kovalchenko, A.V.Muravyev, L.A.Goldenberg, M.I.Belovlar tarixiy geografiyaning nazariy masalalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar yozishgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ham tarixiy geografiyaga doir qator tadqiqotlar yaratildi. Jumladan, Sh.Kamaliiddinov Janubiy Sug'd, Toxaristonning tarixiy geografiyasini IX – XIII asr boshlardagi arab tilidagi manbalar orqali tadqiq etib, alohida monografiya yozgan.

O.Bo'riyevning "Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo" nomli asarida (Toshkent, 1997-yil) esa Markaziy Osiyoning XIV – XV asrlardagi ma'muriy-hududiy bo'linishi, tabiati, xo'jaligi, xalqaro aloqalari geografiyasi va toponimiyasi haqida so'z yuritiladi.

4. Tarixiy geografiyani o'rganishda yordamchi tarixiy fanlarning o'rni

Yuqoridagi qayd etilganidek, tarixiy-geografik tadqiqotlar tarix faniga asoslanadigan manbalarga tayanadi. Tarixiy geografiya uchun qimmatli bo'lgan manbalarga aholi ro'yxatlari, xo'jalik hisob-kitob dalillari, yilnomalar, qadimgi geografiyaga oid kitoblar kiradi. Tarixiy geografiya uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan manbalar bu – arxeologik, toponimik, shuningdek, antropologik manbalar hamda yordamchi tarixiy fanlarning ma'lumotlari kiradi.

Arxeologiya (arxeo – qadimgi va logos – fan) – jamiyat hayoti va insoniyat faoliyatini moddiy ashyolar, qadimgi yodgorliklar asosida o'rganadi. Jumladan, mehnat qurollari, taqinchoq, turli idishlar hamda alohida qo'rg'on va qal'alarni o'rganish asosida qadimgi va zotda asrlar tarixiy geografiyasining xo'jalik va etnik ma'lumotlariga ega bo'lish mumkin. Arxeologik qazish ishlari natijasida to'plangan ashyolar yozma manbalarda uchramaydigan ma'lumotlarni qo'lga kiritishimizga imkon beradi.

Toponimika (yunoncha topos – joy, onoma – nom) – joy nomlari to'g'risidagi fanidir. Toponimika deganda joy nomlarini o'rganadigan fanni, toponimiya deganda esa geografik nomlar to'g'risidagi tushuntiradi. Toponimiya bir necha turga bo'linadi: yubonimiya, ya'ni daryo, dengiz, ko'l, soylar, jilqalar, kanallar, qo'llar, bo'qozlar, sharsharalar nomlari; oronimiya, ya'ni er yuzasining relief shakllari – tog'lar, cho'qqilar, qirlar, vodiylar, tekisliklar nomlari; oykonimiya (yunoncha "uy"), polinimiya (yunoncha "shahar"), yoki urbonimiya (lotincha "shahar"), ya'ni qadimgi hamda shaharlarning nomlari. Bundan tashqari xalq, urug', qabilalar nomlari bilan atalgan toponimlar etnotoponimlar deyiladi; kishilarning ismlari bilan yuritiladigan toponimlarni esa antroponimlar deb atash mumkin.

Xalqlar biror hududdan turli sabablarga ko'ra ko'chib ketishsa ham, daryolar ko'llar, shaharlarga ular bergan nomlar saqlanib qolgan. Toponimika xalqlarning qaysi millatga tegishli ekanini aniqlab beradi. Geografik nomlar kartaning eng muhim elementi bo'lib, biror nomlarni yoki o'lka tabiatining xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bilan birga joy nomlari jamiyat tarixi bilan chambarchas bog'liq.

Joyga nomi kishilar beradilar. har bir joyning bir necha xususiyati bo'lishi mumkin. Ana shu xususiyatlardan qaysi birini tanlash jamiyatning talabiga, uning taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Xalqlar turli joylarga ko'chganlarida yangi yashash joylariga o'z nomlarini beradilar, ko'proq o'zlari oldin istiqomat qilgan joylarining nomini yangi yashash joylariga ham beradilar. Toponimlarning ana shu muhim xususiyatlaridan biri ularning takrorlanib turishidir. Bu holni biz AQSh shaharlarining Yevropaning turli davlatlari shaharlari nomi bilan atalganligida ko'rishimiz mumkin. Masalan, AQShning birgina o'zida 8 ta Moskva, bir necha Odessa degan shahar va aholi maskanlari bor. Dunyoda 10 ga yaqin Samarqand bo'lganligi ma'lum. Zarafshon vodiysida bir necha Toshkent qishlog'i bo'lgan. Nomlar "ko'chib" yuradi.

O'zbekistonda takrorlanadigan nomlar juda ko'p. Ularning hammasini ham boshqalarga nisbat berib qo'yilgan nomlar deyish xato. Agar biror qishloq nomi ko'p yerlarda uchrasa, u avvalo etnonim, ya'ni biror millat, urug', qabilaning nomi bo'ladi. Masalan, Qo'ng'ir, Mang'it, Urganji, Mitlan Arab nomli qishloqlar etnotoponimlardir. Atamalar ham joy nomlari tarkibida takror-takror uchraydi. Rabot, buloq, quduq, soy, suv, qum, tosh, gaza, tangi, qopchigay, tog', dahana, arna, tepa kabi atamalar ana shular jumlasidandir. Toponimlarning ana shunday takrorlanib turishi ularni tasniflab o'rganish ishini osonlashtiradi.

Joy nomlarini turlicha tasnif qilish mumkin. Agar toponimlarni etimologiyasi jihatdan tasnif qilsak, 1) etimologiyasi hammaiga ravshan bo'lgan toponimlar (Uchquduq, Besharig, Navoiy, Paxtakor va hokazolar); 2) ma'nosi etimologik tadqiqotlar yordamida ochib beriladigan toponimlar (Jizzax, Shopurkom, Buxoro, Norin va hokazolar); 3) mazmunini hozircha izohlab berish qiyin bo'lgan toponimlarga (Arsif, Zomin va hokazolar) ajratish mumkin.

Tarixiy geografiyani o'rganishda qator yordamchi tarixiy fanlarning uslublariga tayaniladi. Ularning manba va ma'lumotlari tarixiy geografiya fani uchun keng qo'llanilishi mumkin.

Jumladan, antropologiya fani uchun keng qo'llanilishi mumkin. Xalqlarning kelib chiqishi, uning turli irqchilarga oidligi masalalari ilmiy qal etiladi. O'rta Osiyo xalqlarining ham turli irqchilarga oidligi ana shu faning uslublari yordamida aniqlangan. Jumladan, toqlik tojiklar antropologik tip jihatidan yevropoid irqiga, qozoq va qirg'izlar esa

mongoloid, o'zbek va tojiklar esa har ikki irqga ham oidligi ma'lum. (Zarafshonda yevropoid irqining belgilari kuchli).

Etnologiya (yunoncha genealogia-shajara) – shajaralar turib, urug' va oilalarning kelib chiqishi, aytim shaxslarning tarixi va geraldika aloqalarini o'rganadi. Siyosiy tarixiy geografiya uchun genealogiyaning katta ahamiyati bor. hukmdorlar va sulolalar tarixini o'rganishda, ularning haqiqiy qon-qarindoshlik aloqalarini tiklashda genealogiya uslublaridan foydalanish zarur.

Geraldika (lotincha heraldus – jarchi, gerald) – geraldmonoslik, dastlab XIII – XIX asrning birinchi yarmigacha shaxson, to'x va yer mulklarining gerblarini tuzish bilan geraldlar shug'ullanganlar (geraldika atamasi shundan olingan). XIV asrdan boshlab gerbchilar ustaxonalari tashkil topgan, unda murakkab va rangli gerblar yaratilgan. Bora-bora uylar, tarixiy yodgorliklar, davlat binoqchalari, pullar va harbiy qurollarga gerb suratlarini tushirish rasm bo'lgan. Geraldika moddiy madaniyat yodgorliklarini hamda gerbli va rangli yozma manbalarni o'rganadi hamda tarixiy-geografik hujjatlar uchun ijtimoiy xususiyatlar, mamlakatlarda iqtisodiy aloqalarni o'rganishda yordam beradi. Arxeologik qazishlar O'zbekistonda ham qadimdan muhrlar, tangalar va buyumlarga, shabab, davlat, urug' yoki hunarmandchilik uyushmalarining gerb monogramalari tushirish keng tarqalganligini ko'rsatadi. Tangalarga boshlangan turli ramzlar yordamida davlat yoki ma'lum mintaqaning iqtisodiy-geografik joylashuvi, asosiy xo'jalik shakli, siyosiy tuzumi haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Ular ajdodlarimizning iqtisodiy va ijtimoiy hayotini, davlatlar va sulolalar tarixini o'rganishdagi xizmat qiluvchi nodir manbalardan biridir.

Diplomatika (yunoncha diploma – ikki buklangan hujjat) – yordamchi tarix fani bo'lib, tarixiy hujjatlar va yozishmalarni o'rganadi. Diplomatika XIV – XV asrlarda ilmiy asosda rivojlana boshladi va bu jaryon XIX asrga qadar davom eldi. Diplomatikada asosiy tarmoqlar: imperator va qiroklar yorliqlari diplomatikasi, qiroklar yorliqlari diplomatikasi, shaxsiy hujjatlar diplomatikasi boshlangan. Mazkur hujjatlar orqali siyosiy-tarixiy geografiyaga oid ma'lumotlarni qo'lga kiritishimiz mumkin. Respublikamizda asosiy diplomatika hujjatlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxiv va fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

Metrologiya (yunoncha metron – o'lchov, logos – ta'limot) – o'lchovlar, ularning bir xilini ta'minlash usullari va vositalari hamda talab etilgan aniqlikka erishish yo'llari haqidagi fan. Tarixiy metrologiyada asosan, o'l'mishdagi, ayniqsa, turli davrlarda aholining xo'jalik munosabatlarida mavjud bo'lgan xima-xil o'lchov birliklari hozirgi zamonaviy metrik o'lchovlar tizimiga aylantiriladi. Bu orqali esa iqtisodiy tarixiy geografiyaga doir ma'lumotlar yanada oydinlashadi.

Numizmatika (lotincha numisma – tanga) – yordamchi tarix fani bo'lib, tanga-chaqalar va pul munosabatlari tarixini tangalar, tanga-chaqalar yordamida o'rganadi. Tangalarni to'plash (kolleksiyasi) XIV asrdan boshlangan. Numizmatika fan sifatida XIII asrda paydo bo'lgan. Numizmatik materiallar yordamida siyosiy, iqtisodiy-tarixiy geografiyaga doir ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. Tangalarda u zarb etilgan joy va uning qiymati, qachon va qaysi hukmdor yoki podsho tomonidan zarb etilganligi o'sha davrga doir siyosiy va iqtisodiy bilimlarimizni boyitadi.

O'zbekistonda yozma yodgorliklarning aksariyati arab yozuvida bo'lganligi sababli arab paleografiyasi bir qadar rivojlangan.

Tarix fanining muhrlarni o'rganuvchi yordamchi sohasi s f r a g i s t i k a (yunoncha sphragis – muhr) XVIII asrda diplomatikaning bo'limi sifatida shakllana boshlagan. Uning vazifasi hujjatlarni tasdiqlash hamda ularning haqiqiyligini aniqlashdan iborat bo'lgan. XIX asr oxiridan sfragistikaning qadimgi davlat muassasalarining shakllanishi va rivojlanishi tarixini o'rganadigan fan sifatida yangi davri boshlangan. Sfragistika davlat apparatidagi ishohotlarni aks ettiruvchi muhrlarni xronologik tavsiflash asosida rivojlanib bordi. Sfragistika materiallari tarixiy-geografik ma'lumotlarni, geraldika, numizmatika, onomastikani o'rganishda, qadimgi arxivlarni aniqlashda muhim manbadir. O'rta Osiyoda muhrlar shahar hokimi, mingboshi, noib, qozi, mufti muhri va boshqalarga bo'lingan.

Xronologiya (yunoncha xronos – vaqt va logos – ta'limot) – vaqt o'lchovlari haqidagi fan. U 2 xil xronologiyaga bo'linadi: 1) astronomik (matematik) xronologiya; 2) texnik (tarixiy) xronologiya.

Astronomik xronologiya – osmon hodisalarini turli astronomik vaqt doirasida o'rganadi. Tarixiy xronologiya - yordamchi tarixiy fan bo'lib, yozma va arxeologik manbalardagi aniq vaqtlarni o'rganadi.

qadimdan xalqlar tabiat hodisalarini kuzatib, qiyin matematik hisob-kitob orqali vaqtni o'lchashgan.

Qadimdan xalqlar Oy, quyosh, Oy-quyosh kalendarlaridan foydalanishgan. Bu kalendarlardagi vaqtlarni hozirgi kalendariga ko'chirish va tarixiy voqealar, muhim jang va qo'zg'olonlar bo'lib o'tgan sanalarni to'g'ri aniqlash uchun ham xronologiya fani qonun-qoidalardan foydalaniladi.

8. O'rta Osiyo olimlari asarlarining tarixiy geografiya uchun ahamiyati

Xorazmiy. O'rta asrlarda xalifa Ma'mun tashki qilgan "Bayt al-hikma" ("Donishmandlar uyi")da buyuk alloma Muhammad Muso al-Xorazmiy ham faoliyat ko'rsatgan. Xalifa Ma'mun o'sha davrda er yotining batafsil kartalarini tuzish to'g'risida topshiriq bergan. "Buyuk kartalari" aslida yaxlit atlas bo'lishi kerak edi. Atlas tuzish ishi talab 70 ga yaqin olim shug'ullangan, ularga esa Muhammad al-Xorazmiy boshchilik qilgan.

Bu kartalar yigindisi "Ma'mun dunyo kartasi" nomi bilan ham tanilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, uni tuzish ishlari 840-yillarga to'g'ri tushirilgan bo'lsa kerak.

Xorazmiyning mazkur kartalar munosabati bilan yozilgan "Surat al-ard" kitobi o'z davrida juda mashhur bo'lgan, undan hamma bilimdonlar foydalanishgan. "Xorazmiy geografiyasi" nomi bilan mashhur bo'lgan ta'limot olimning ayni shu asariga asoslangan.

Kitobning taxminiy mazmuni quyidagicha: kitob bir necha o'nlab kartalar va ularga berilgan izohnomalardan iborat bo'lgan. Shularning bittasini "Kitobu surat al-ard" deb atalgan. "Arz" so'zi - er, dunyo yuzasida, "surat" - umumiy qiyofa, ko'rinish ma'nosini anglatadi ham, boshqacha "geografiya" so'zi o'rinda ishlatilgan; shuning uchun kitobning nomi "Yerning surati" yoki "Geografiya" deb tarjima qilingan. Kitobning ikkinchi nomi: "Kitobi rasm ar-rub al-ard" ("Ma'murning rasmi", "Aholi yashaydigan chorak rasmi").

Bu asarning faqat bir nusxasi topilgan, uning ham ko'p betlari qirib ketgan ekan, qo'lyozma 1878-yilda Qohirada topilgan, bir necha yildan so'ng Strasburg shahridagi kutubxonaga o'tib qolgan. Kitobning ko'p qismlari Strazburg shahridagi kutubxonada saqlanib kelmoqda. Har sahifada ikki qator jadval berilib, unda

dunyoning turli mintaqalari iqlimlar bo'yicha joylashtirilgan va koordinatalari ko'rsatilgan. Jani 537 ta eng muhim joyning nomi, g'arbdan sharqqa qarab ketma-ket yozilgan. Avvalo shaharlar birmabir aytib o'tilgan, so'ngra tog'lar (203 nom), dengizlar va orollarning nomlari, eng oxirida daryolar alohida-alohida yozilgan.

J a y h o n i y. X asrda Buxoro Somoniylar davlatining poytaxti edi. 914-yili hokim Ahmad ibn Ismoilning vafotidan so'ng uning go'dak o'g'li – shahzoda Nasr ibn Ahmad taxtga o'tirdi, ammo davlatni boshqarishga yoshlik qilganidan butun ishni ulug' vazir, ayni vaqtda buyuk geograf Abu Abdulla Muhammad ibn Ahmad ibn Nasr Jayhoniylar bajardi.

Jayhoniylar taxminan 870-yillarda tug'ilgan. 914-yildan umrining oxiri – 942-yilgacha vazirlik qilgan. Fanimiz tarixida chuqur iz qoldirgan bu ajoyib siymo o'zining yuksak lavozimi va baland qo'llidan ilm-fan manfaatlari uchun foydalana bilgan, xususan, geografik mashg'ulotlarga va sayohatlarga qomiylik qilgan: mashhur Abu Zayd Balixiyi qo'llab-quvvatlagan, Arabistondan Buxoroga kelib qolgan va shu erda xizmat qilgan geograf va shoir Abu Dulafni Xitoy, Tibet, Hindistonga sayohatga yo'llagan, sayyoh ibn Fadlonni 921-yili sentabrda Buxoroda mehmon qilgan (ibn Fadlon X asr arab sayyohi bo'lib, Bag'doddan Eron – Buxoro – Xorazm – Ural orqali Volgagacha etib borgan).

Jayhoniylar fanning bir qancha sohasiga oid asarlar yaratgan, jumladan, dunyo geografiyasidan taxminan 907 – 922-yillar oralig'ida katta hajmi asar yozgan. Arab geografi Muqaddasiy (947 – 1000) kutubxonada Jayhoniylarning etti jildlik geografiya kitobini ko'rganligini e'tirof etgan. Bu kitobning "Kitob al-masolik val-mamolik" ("Masofalar va mamlakatlar kitobi") deb atalganligi Abu Rayhon Beruniyning "Osori boqiya" asarida aytilgan. Uning "Kitob al-masolik fi ma'rifat al-mamolik" ("Mamlakatlarni bilishda masofalar kitobi") deb atalganligi ham bizga ma'lum.

"Kitob al-masolik val-mamolik" X – XII asrlarda juda mashhur bo'lgan, eski geografik adabiyotlarda qimmat bilan tilga olinib turgan.

Jayhoniylar geografiyasining yana bir xususiyati shundaki, urf-odatlar va udumlar yozma manbalardan, jumladan Ibn Xurdozbech asaridan foydalanish bilan birga, talay geografik ma'lumotlarni bevosita turli mamlakatlardan kelgan odamlar bilan suhbatlashib yig'ar ekan. Muqaddasiyning yozishicha, Jayhoniylar chet ellik

sayyohlar, mehmonlar bilan suhbatlashganida ulardan mamlakatlari, bu mamlakatlarga boradigan yo'llar, savdo-so'qidan olinadigan foyda kengligi, savdolar, yulduzlarning balandligi, buyumlardan soya tushishi, bulakning aylanishi to'g'risida ular bilan fikr olishgan. hatto, ibn Xurdozbech, Xitoy va boshqa mamlakatlarga makrublarni yo'llab, makrublarni urf-odatlar va udumlar, u yerlardagi aholi, urf-odatlar, saroy va devon tashib-qoidalari to'g'risida surishtirgan. Jumladan, Tunkat (Hindiston vodiysida) bilan Xitoyning poytaxti oralig'idagi masofa (bu kenglik yo'llar teng ekanligini elchilardan surishtirib olgan).

Jayhoniylar asarida Sharq mamlakatlari katta e'tibor berilgan. Ular Mas'udiy, Osayo va O'rta Osayo, Hind vodiysi, turk qabilalari, boshqa sharq to'g'risida yangi ma'lumotlar bor. Jayhoniylar asari g'arbdan sharq to'g'risida asarlar yozgan Sharq mamlakatlari uchun asosiy manba bo'lishi bilan birga, ularga Sharq to'g'risida ham boy ma'lumot bergan.

J a y h o n i y. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy X asrning birinchi yarmida (899 – 959) Buxoroda yashagan tarixchi olimi. U 944-yilda Buxoro viloyatining tarixi to'g'risida arab tilida "Kitob al-viloyat" nomli ajoyib asar yozgan.

"Kitob al-viloyat" kitobini ba'zan "Axbori Buxoro", "Buxoro tarixi", kengroq, "Narshaxiy tarixi" deb ham ataganlar. "Tarix"da Buxoro to'g'risida turli rivoyatlar va hikoyatlar, hokimlarning hayoti va umurlari yozilgan. Ammo biz uchun uning geografik tomoni – Buxoro viloyatining tabiati, shahar topografiyasi, qishloqlari, bo'yig'i, daryolari va aholisi to'g'risidagi ma'lumotlar juda muhimdir.

Narshaxiy Buxoro viloyatidagi shaharlarni ham qisqacha ta'riflagan: "Afshina katta bir shahar bo'lib, qal'asi bor. Bir necha qishloqlar unga qarashlidir. Odamlar u joyi tabarruk deyishlar. Buxoroning muayyan bir kunida u yerda bozor bo'ladi". "Karrinada odamlar va chorvachilar ko'p bo'lgan. qadimda Karrinani badiyan xurdaq deb atashna to'g'ra, kichik obdasta) deb ataganlar. Buxorodan to Buxorogacha 12 toshdir".

Asarida Indudardan tashqari, Buxorodagi katta yong'in, viloyatdagi suvlar ekanligi, masofalar to'g'risida ham mukammal ma'lumotlar bor. Buxorodan Indud bir qatorida geografik atamalar ham uchraydi.

"H u d u d a l - o l a m". "Hudud al-olam" ("Kitobi hudud al-olam nomli mashhur ilmiy mag'rib") asari 983-yili Amudaryoning chap oqimida Indud viloyatida (Balkhan g'arbida) yozilgan bo'lib, shu

viloyatining hokimi amir Abul Xorix Muhammad ibn Almadga bag'ishlagan. Fors-tojik tilidagi bu asarni o'z zamonasida ham, XIX asr oxirigacha ham shu nom bilan biror kimsaning eshitgani yoki tilga olgani ma'lum emas; urf-odatlar va udumlar hatto biron ro'yxatda ham qayd qilinmagan. Biroq, u tanomila nomalun asar bo'lmasa kerak, chunki, birinchidan, asar yozilganidan 300 yil keyin, ya'ni 1258-yilda qayta ko'chirilgan ekan; demak, urf-odatlar va u XIII asrgacha qo'ldan-qo'lga o'tib yurgan. Ikkinchidan, kitob, e'qimol, boshqacha nom bilan ham atalgandir. Ammo u ilmiy ahamiyati jihatidan Sharq geografik adabiyotining durdona yodgorliklaridan biridir, xususan, O'rta Osiyo va Afg'onistonda geografik bilimlar tarixi uchun qimmatli manbadir.

Asar jami 60 bob (maqola)dan iborat bo'lib, muqaddimadan keyin quruqliklarning chegaralari, dengiz va qo'tiqqlar, orollar (jaziralar), tog'lar va ular bagridagi madanlar, daryolar, cho'llar va qumlar, so'ngra jahondagi viloyatlar (nohiyathoi jahon) ning tarifi berilgan. Qo'lyozmaning asl nusxasida sarlavgalar va mashhur joylarning nomlari qizil siyqda yozilgan.

"Hudud al-olam" asarida jahondagi barcha mamlakatlarning ta'rif berilgan geografik, etnografik va iqtisodiy ma'lumotnomadir.

Chunonchi, "Hudud al-olam"ning nomalun muallifi xurosonlik bo'lganligidan, asarda hozirgi Tojikiston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Turkmaniston, Afg'oniston yerlari mukammal tasvirlangan. Uning dunyo to'g'risidagi tarifi Sharqning boshqa geografik asarlaridagiga o'xshash bo'lsa-da, original va mustaqil mulozazalari ko'p.

B e r u n i y. Sharqshunoslarning taxminicha, Berniyy 150 tacha asarning muallifidir. Ba'zi sharqshunoslarda, u 180 tacha kitob yozgan, degan fikrda. Sharqshunoslarning eng keyingi hisobiga ko'ra, Berniyy asarlari quyidagicha taqsimlanadi: astronomiyaga oid asari – 70 ta, matematikaga oid – 20 ta, geografiya – geodeziyaga oid – 12 ta, kartografiyaga oid – 4 ta, iqlim va ob-havoga oid – 3 ta, mineralogiyaga oid – 3 ta, falsafaga oid – 4 ta, fizikaga oid – 1 ta, dorishunoslikka oid – 2 ta, tarix, etnografiyaga oid – 15 ta, adabiyotga oid asari 28 tadir.

Berniyy asarlari orasida geografiyaga doir maxsus kitoblari anchagina; uning astronomiya va boshqa sohalariga bag'ishlangan kitoblari ham geografik ma'lumotlar ko'p. Berniyyning uzunliklar

va kengliklar, Yer yuzidagi odamlar yashaydigan mamlakatlarning chegaralarini aniqlash, suratga tushirish, havoning isishi va sovishi asoslari to'g'risidagi asarlari ham bo'lgan; u Ptolemei "Geografiya" bilan qisqacha sharh ham yozgan.

"Qasri boqiy" ("Al-osor al-boqiy an al-qur'un al-holiya" – "qadimgi solqulardan qolgan yodgorliklar") taxminan 1000-yilda, Abu Rayhon Jurjon (Kaspiy dengizining janubi-sharqidagi shahar)da yashaganida yozib tamomlangan. Bu asar 1879-yil ingliz tiliga, 1943-yil rus tiliga, 1957-yil rus tiliga, 1968-yil o'zbek tiliga tarjima qilib, nashr etildi. Asarda turli xalqlarning kalendar tizimi, oy va mchalar nomlari, bayramlari, Oy manzillari, juda ko'p meteorologik va tarixiy ma'lumotlar, qabulalar va joylarning nomlari yozilgan. Yevropalik sharoitnomalar bu asarni qisqacha "Xronologiya" deb ataydilar.

"Kartografiya" ("Tasht as-suv va tabih al-quvar") 10 varaqdan iborat risola bo'lib, xorazmshoh Abul Abbos Ma'munga bag'ishlangan. Risolaning kirish so'zida astronomiya, kartografiya va geografiyaning ilmiy ahamiyati tushuntirilgan.

"Geodeziya" ("Kitobu tahdidi nihoyot al-amokin li tashih masofat al-mashay") – "Turar joylarning oralardagi masofalarini aniqlash uchun joylarning chegaralarini belgilash haqida kitob". Bu kitobning muallifi qo'lyozma nusxasi mavjud. Unda "23 rajab 426" yozuvi bor; bu 1025-yil 20-oktabr degani. Kitob shu yili yozib tugatilgan. Aslida Berniyy o'z 1017-yilda Xorazmda yoza boshlab, Kobulda davom ettirgan va qaynada nihoyasiga yetkazgan.

Kitobning uchinchi bobida dunyo geografiyasi bayon etilgan. Shaharlarning kengliklarini aniqlash, iqlimlarga bo'lish, ularning chegaralari, okimlar, dengizlar va orollarning taqsimlanishi bayon etilgan, ahmolda yashaydigan isu va yugra qabilalari tilga olingan.

Kitobning beshinchi bobi joylarning geografik uzunligini aniqlash asoslariga bag'ishlangan. Ummuman, bu kitobda taklif qilingan va asosda qo'llanilgan o'lchash usullari, asboblari o'rta asrlarda eng katta usullar va eng ma'qul asboblari bo'lgan. Beshinchi bobning asosida ko'pincha misollar keltirilgan; jumladan, Bag'dod bilan Ray, Ray bilan Jurjon, Jurjon bilan Bolxon oralig'laridagi meridian farqini aniqlash usuli, Bax va Jurjoniya shaharlarining uzunlik va kengliklariga asoslanib Omul (Chorj)ning uzunlik va kengligini aniqlash usuli, Bax bilan Buxoro orasidagi masofani ularning kenglik

va uzunliklariga qarab aniqlash usullari va qakozolar berilgan. Olim bir qancha joylarning kenglik va uzunliklarini shu usullarda aniqlagan. "Hindiston" ("Kitobi fi tahqiqi molil hind min magola Maqbulah fil aql au marzula" – "Hindlarga maxsus narsalarni tushuntirish kitobi") ni olim 1020-yilda yoza boshlab, 1030-yilda tamomlagan.

Geografiya uchun bu kitobning ahamiyati katta. Unda umumiy geografik ma'lumotlar (Yer to'g'risidagi ma'lumotlar, quruqlikning chegarasi, dengiz va quruqliklar, suv kotarilishi va qaytishi, boshlangich meridian tarixi) bilan birga, Hindiston tabiatining mufassal ta'rif (tog'lari, daryolari, shaharlari, qabilalari, hayvonoti va hokazo), tom ma'nosi bilan Hindiston tabiiy geografiyasi bor. Undagi etnografik ma'lumotlar, din, falsafa, urf-odatlar ta'rif mufassal va haqiqiydir.

Q o s h g' a r i y. Mahmud Qoshg'ariyning umumiy turkiy tillarni o'rganish, turkiy til shevalarining qiyosiy grammatikasini tuzish, folklor va etnografiya sohasidagi xizmatlari benihoyat kattadir. Shu bilan birga, u turli tabiiy fanlar atamashunosligini yaratishga va geografiya faniga ham katta hissa qo'shgan. Mahmud Qoshg'ariy mashhur "Devonu lug'atit turk" asarini bundan 9 asr avval yozib qoldirgan bo'lib, u qimmatli tarixiy-geografik va toponimik manba hisoblanadi.

Qoshg'ariyning geografiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) "Devon"da berilgan tabiiy geografik atamalar va ularning izohi;
- 2) "Devonu lug'atit turk"ka ilova qilingan dunyo kartasi;
- 3) "Devon"da uchraydigan joy nomlari va ularning izohi;
- 4) O'rta Osiyoda uchraydigan ayrim qabilalarning joylashishi haqidagi "aholi geografiyasi"ga doir ma'lumotlar;
- 5) "Devon"dagi astronomik ma'lumotlar, kalendar tizimi muhollar va ularning tarixi.

Y o q u t H a m a f i y. Sharq mamlakatlari va Sharqning ulug' namoyandalari to'g'risidagi ikkita shoq asarning muallifi Yoqut Hamafiydir. Uning "Mu'jam al-buldon" ("Mamlakatlar lug'ati") nomi asari 10 jildidan va "Mu'jam al-udabo" ("Adiblar lug'ati") asari 7 jildidan iborat.

Yoqutning "Mu'jam al-buldon" asari hozirgi til bilan aytganda, dunyoning geografik va toponimik lug'atidan iborat. Lug'atda har bir mamlakatga, shahar, tog, daryo va qishloqqa berilgan izohlar bilan bir

qancha, aholiga doir, shu yerda yashagan atocli shaxslar, shu erdagi atrofdagilar, yodgorliklar, ob-havo sharoitlari to'g'risidagi ma'lumotlar ham ko'p.

H o f i z i A b r u. Hofizi Abruning asl ismi sharifi – Shahobiddin Alahobbi ibn Latifloh al-Havofiy (1362 – 1431). U o'zining xizmat natijasida Amir Temurning sayohatlaridan birida munshiy vazifasidan tashqari va uning oxirigacha Temuriylarning saroy tarixchisi bo'lgan. U ko'p marta sayohatga chiqqan, ko'p joylarni ko'rgan.

1414-yil Hirot hokimi Shohruxga arabcha yozilgan juqrofiya to'plam topshirgan. Bu "Kitob al-masolik va al-manolik" ("Yo'llar va mamlakatlar kitobi") edi. Uni "Ashkol al-aqolim" ("Iqlimlar surati") deb ham atashgan.

Hofizi Abruning geografik merosi asosan ikki sohada yorqin ko'rsatkich geografik tasvir (matn) va "suratlar" – kartalar chizishda.

Asarning amudariyasi quyidagicha: dastlab olarning umumiy tasviri berilgan, etti iqlimning qismlari ta'riflangan. Uning ketidan shaharlar, dengizlar, ko'llar va tog'lar, so'ngira ayrim viloyatlar (Arab degul, Mag'rib, Rum, Arman, Iroq, Xuziston, Xuroson va boshqalar)ning "masolalari", ya'ni yer maydoni va tabiiy sharoitlari bayon qilingan. Eng ostida yirik shaharlar (Hirot, Marv, Balx, Mashqad va boshqalar) ta'riflangan.

H o b u r. Zahiriddin Muhammad Boburning jahonga "Boburnoma" nomi bilan mashhur bo'lgan shoq asari bo'lib, u esdalki-asar shahidagi asardir. O'zining bayon uslubi bilan "Temur nomlari"ni eslatadi. Kitobda Farg'ona, Toshkent, Samarqand, Hisori shaharlar, Chug'otayon, Kobul, Xuroson poytaxti Hirot hamda shimoliy Hindistonning XV asr ikkinchi yarmi va XVI asrning birinchi o'rta yilidagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli batafsil yoritilgan.

Asar mazmunini shartli uch qismga bo'lish mumkin:

- 1) Farg'ona va Movarounnahr voqealari davri (1494 – 1504).
- 2) Kobul va Xuroson voqealari davri (1504 – 1525).
- 3) Hindiston voqealari davri (1525 – 1530).

Asar voqealar bayonidan tashqari, asar geografik hamda etnografik ma'lumotlarga boy. Undan Farg'onaning turk-mo'g'ul qabilalari, ko'chmanchi o'zbeklar qo'shini tuzilishi, Movarounnahr, Xuroson va Hindiston xalqlarining urf-odalari, hayvonoti, etnikliklari, poyandarlari va boshqalar to'g'risida tafsilotlar o'rin

o'lgan. Shuningdek, asarda bir qancha joy nomlarining etimologiyasini
Bodurning o'zi tushuntirib o'tgan.

Savol va topshiriqlar

1. Tarixiy geografiya fanining vazifalari nimalardan iborat?
2. Tarixiy geografiyaning asosiy bo'limlari nimani o'zaganadi?
3. Tarixiy geografiya fanining shakllanishi va taraqqiyoti haqida
nimalarni bilasiz?
4. O'zingiz yashayotgan hududning tarixiy-geografik shartlari
tauoriqlang.
5. Tarixiy geografiyani o'rganishda yordamchi tarixiy fanlarning
tug'an o'rnini aniqlang.
6. O'tta Osiyo allomalarning tarixiy-geografik asarlarini va
ularning asosiy mazmuni haqida nimalarni bilasiz?
7. Tarixiy-geografik talbalardan O'tta Osiyo tarixiy
geografiyasiga doir talimotlar to'rlang.

Adabiyotlar va talbalalar

1. *Голубцов И.А.* Вопросы исторической географии,
архивоведения, археологии и источниковедения. — М., 1963.
2. *Гольденберг Л.А.* О предмете исторической географии //
Изв. ВГО. 1971, №6.
3. *Камалиддинов Ш.С.* Историческая география Южного
Судана и Тохаристана по арабозычным источникам IX — начала
XIII вв. — Т.: Ўзбекистон, 1996.
4. *Кузнецов С.К.* Русская историческая география. — М., 1910.
5. *Лобавский М.К.* Историческая география России в связи с
колонизацией. — М., 1909.
6. *Саар П.Г.* Источники и методы исторического
исследования. — Баку, 1930.
7. *Серодонин С.М.* Историческая география. — Петроград,
1916.
8. *Сыцын А.А.* Русская историческая география. — Петроград,
1917.
9. *Ярунский В.К.* Историческая география как научная
дисциплина // "Вопросы географии". 1950, №20.
10. *Ярунский В.К.* История географических знаний и
историческая география СССР. — М., 1953.

11. *Ярунский В.К.* Историческая география. История её
формирования и развития в XIV — XVIII вв. — М., 1955.
12. *Хасанов Х.* Сайх олимлар. — Т.: Ўзбекистон, 1981.
13. *An Historical Geography of England before A.D. 1800.* Edited
by Henry Clifford Darby. — Cambridge: University Press, 1936.
14. *Clifford Darby.* What is Historical Geography? // *Scottish
Geographical Magazine*. 1932, №3.

2-MAVZU. KARTOGRAFIYA VA TARIXIY KARTOGRAFIYANING SHAKLLANISHI HAMDA TARAQIYOTI

1. Karta va kartografiya

Karta – bu tarixiy hujjat bo'lib, vogelalar davomiyligi haqida hikoya qiluvchi, sodir bo'lgan vogelalar, vayron bo'lgan va yana tiklangan shaharlar, daryo o'zamlarining o'zgarishi, unutilgan qadimgi sug'orish inshootlari, xalqlar tarixini hududlar bilan bog'lab o'rganadi.

Antik davrda kartalar uchun maxsus atama bo'lmagan. Rim imperiyasida kartografik tasvirlarni tabula (doska) deb atashgan. Keyinroq ilk o'rta asrlarda karta lotincha "mappa" (dastlab polotno qismi yoki dasturmol mahosini anglatgan), "mappa mundi" (dunyo kartasi) shaklida esa o'sha davrda Yerning barcha kartalariga nisbatan qo'llanilgan. Kartografik tasvirlarga nisbatan "karta" so'zining qo'llanilishi Uyg'onish davrida lotinchadan "charta" (varaq, qog'oz) so'zidan, o'z navbatida u qadimgi yunon tilidagi "xartes" (papiрусdan tayyorlangan qog'oz) so'zidan olingan. Bu so'z ilk bor Portugaliyadagi XIV asr kartalarida uchraydi. Karta so'zi aslida lotincha "chartes" – xartes so'zidan olingan bo'lib, yozuv uchun mo'ljallangan papiрус varag'i degan ma'nomi bildiradi.

Zamonaviy kartalar mazmuniga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Umumgeografik kartalar (gidrografiya, relief, sanoat, siyosiy-ma'muriy bo'linishlarni o'z ichiga oladi).
2. Maxsus kartalar. Maxsus ma'lumotlar keltirilgan (masalan, iqtisodiy) kartalar.

Masshtabiga ko'ra esa kartalar uch guruhga bo'linadi:

1. Yirik masshtabdagi kartalar: 1:200000 va undan yirik.
2. O'rta masshtabdagi kartalar: 1:300000 dan 1:1000000 gacha.
3. Kichik masshtabdagi kartalar: 1:1000000 dan yirik.

Hozirgi zamon kartalarida quyidagi element (unsur)lar mavjud:

1. Gidrografiya: suv inshootlari (dengiz, daryo, ko'l, kanal, sun'iy suv omborlari, buloqlar, quduqlar)ni o'z ichiga oladi.
2. Aholi punktlari: shahar, shahar tipidagi posyolka, qishloq aholi maskanlari kiradi.
3. Aloqa yo'llari: temir yo'llar, yo'llar, suv yo'li (dengiz va daryo), havo yo'llari.

4. Sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy madaniy ob'ektlar: sanoat korxonalari, foydali qazilmalar, aerodromlar, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy madaniy, tarixiy ob'ektlar kiradi.

5. Relief, past-tokisliklar.

6. Biyosiy-ma'muriy chegaralar: davlat va ma'muriy birliklarning chegaralari.

Ilmiy bilimlar va fan yo'nalishlari juda tez rivojlanayotgan hozirgi zamonada karta o'rnatilgan "aralash" sohada fan tarmoqlarini o'rganish alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Atrof-muhitdagi vogelalar bilan tabiiy qilish uchun avvalo tarixiy jarayonlarni, tarix va geografiyani, qolaversa, tarix va kartografiyani, chuqurroq bilish talab etiladi.

Kartografiya taraqqiyoti asrlar davomida shakllangan oddiy shakllardan to'liq aniq ishlangan kartalar yaratilishiga bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Kartalar mazmuni jihatidan boy bo'lib, katta bir kartaning mazmunini 100 sahifalik jiddiy ilmiy ma'naga tenglashtirish mumkin.

Kartografik materiallarga faqatgina kartografik tasvirlar kiribgina qolmay, bir qator tadqiqotchilar, ayniqsa, tarixchilar adabiy matnlar bilan kartalar tuzish uchun manba bo'lishi mumkinligini uqtiradilar.

Kartografiya ancha kengroq tushuncha bo'lib, u tabiat va jamiyadagi vogelalar-hodisalarining o'zaro bog'liqligini (ularning vaqt o'tishi bilan o'zgarishini) kartografik tasvir, tasviri belgilar vositasi bilan tasvirlashni va tadqiq qilishni o'rganuvchi fanidir. U dastlab o'rta va baliqchilik keng tarqalgan hududlarda shakllangan. Kartografiya qadimgi fanlardan biri bo'lib, bu fan to'g'risidagi ma'lumotlar to'rtinchi ("kartografiya" atamasisiz) milodiy II asrda yunon olimi Kladiviy Ptolemey bergan.

"Kartografiya" atamasi dastlab XVI asrda uchrab, geografik kartalar ishlab chiqarishning ilmiy va amaliy sohalarida qo'llanilmagan.

Kartografiyaning taraqqiyotini avvalo insoniyatning jamiyatidagi ma'muriy ehtiyojlaridan kelib chiqqanligi bilan bog'lash to'g'riroq. Bu ehtiyojlar ilmiy ma'lumotlarning ijtimoiy sharoitlardan, tabiat va er masalalaridan tashqari tushunish noto'g'ridir. Tarixiy tadqiqotlarning asosini insoniyat jamiyatining taraqqiyoti asosidagi tabiiy ma'lumotlar tashkil qilisa, kartografiya tarixi uchun esa karta va geografik ilmlar asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Karta bosib chiqarilguncha bo'lgan davrdagi ko'plab qadimgi kartalar turli

sabablar, ya'ni yonqinlar, namgarchilik va materialining to'zib ketishi natijasida bizgacha etib kelmagan.

Hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida kartografiyaning o'rin haqida aniq bir fikr mavjud emas. Ba'zilar uni texnik fanlar qatoriga qo'shsalar, ba'zilar esa aniq fanlar qatoriga, yana ba'zilar kartografiya geodeziyaning bir qismi deb qararsalar, boshqalar informatikaning bir bo'limi deysinadi. Boshqa toifa esa uni geografik fan deb biladi. Nima bo'lganda ham uning aniq mohiyatini tarixiy tahlilsiz anglab yetish mushkil.

Ibtidoiy jamoa davridanoq qadimgi odamlar ilk kartalarni yaratishgan. Masalan, geograf Frits Redinger "Shveytsariyadagi tarixdan avvalgi kartografik rasmlar" nomli asarida Shveytsariyadagi qorlardan topilgan ikitita suyak plastinkani o'rganish natijasida, plastinkalardagi tasvirlar o'sha joyga oid asosiy yo'llar kartasi ekanligiga amin bo'lgan.

Qadimgi tarixiy kartografiyaga oid ilmiy adabiyotlarda karta va kartografiyaning shakllangan davri haqida aniq va to'la javob yo'q. Malumki, bizgacha etib kelgan kartografik tasvirlar miloddan avvalgi III – II ming yilliklarga oiddir. Ular orasida Shimoliy Italiyaning Kamonika vodiysidan topilgan bronza davri (miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalari)ga oid kartografik tasvirlarda dalalar, so'g'moqlar, immoqlar va sug'orish inshootlari aks ettirilgan.

Qadimgi karta-tasvirlar loy taxtachalar, papirus va pergamentlarga chizilgan bo'lib, bizgacha boy tarixiy ma'lumotlarni olib kelgan. Miloddan avvalgi 2300-yillarda qadimgi bobilliklar ilk ibtidoiy kartalarni chizganlar. Unda Yerning ba'zi qismlari o'z aksini topgan edi. Shuningdek, kartalar yaratish boy madaniyati qadimgi xalqlar – ossuriyaliklar, misrlilar va finikiyaliklarda eramizdan bir necha ming yil avval shakllangan.

Yerning shar shaklida ekanligi qayd etilgan sanani ko'plab olimlar asrlar mobaynida o'rganishib, uni miloddan avvalgi V asrda yashagan faylasuf Parmenid nomi bilan bog'lab kelishdi. XIX asrda tarixchi va geograf olimlar Yerning shar shaklida ekanligi haqida g'oya Pitagoraga (miloddan avvalgi VI asr) tegishli deb da'vo qilishgan.

XX asrda esa bir qator G'arb tadqiqotchilari – Gyuttri, Xeydel, Tomson va boshqalar yangi g'oya miloddan avvalgi V asrdan erta paydo bo'lmaganligi va u haqdagi ishoralar Platonning (miloddan avvalgi 427 – 347-yillar) "Fedon" dialogida uchrashini ta'kidlaganlar.

XVIII asrdagi ba'zi tadqiqotlarda bu g'oyani yana "geofizika" – Pitagor davrigacha surishga urinishlarni kuzatish imkonli.

Aniqlik munbirlarda qadimgi yunon kartalari haqida bir qator muhommalar uchraydi. Gerodotning yozishicha, Milet hukmdori Aristagorning Sparta podshosi Kleomon bilan mulqoti choqida uning g'aybda ana dastkati karta bo'lib, unda butun yer kurtasi, "tamna karta" va daryolar aks etgan.

Shuni muhimlik kerakki, antik davrning yirik tarixchilarning ko'pchiligi geograf, shuning bilan birga kartograf bo'lishgan. Ular orasida Yevdoks, Dikarx, Efor, Eratosten, Pompeniy Mel, Platoniyalar alohida o'rin egallaydi.

Keyinroq karta tuzish ishlari ancha rivojlandi. Kartografiyaning ilmiy munbirlari Qadimgi Yunonistonda shakllandi. Yunonlar Yerning shar shaklida ekanligini va uning hajmini aniqlashga uringanlar. Ular yunonlardan kartografik proektsiyalar va meridian-parallellar to'ri ishlab chiqqan. Hunda ular Yerning shar shaklida ekanligini hisobga olganlar.

Tarixchi Gerodot o'z davrida (miloddan avvalgi 484 – 425-yillar) Yerning tuxum haqida yozib qoldirgan bo'lsa-da, antik geografiya elchisi Ptolemei (90 – 168) asarlarida o'zining rivojlanish shartlari haqida ko'tardi. Uning 8 kitobdan iborat "Geografiyadan qo'llanma" asari kartografiya ilmidagi qariyb 14 asr mobaynida yirik ma'muriy bo'linish sifatida qoldi. U qisqacha "Geografiya" deb atalib, 8 ta kitobdan iborat Yerning tasviri bayon etilgan.

Qadimgi Rimda kartalar harbiy va ma'muriy maqsadlar uchun amaliyotda keng qo'llanilgan. Rimning iqtisodiy va siyosiy hayoti o'lis shartlari va qo'shni mamlakatlarning transport aloqalariga bog'liq bo'lgan. Rim imperiyasini bog'lab turgan yo'llar tarmog'i o'lchab chiqqan, so'ngin esa ularning kartalari tayyorlangan.

Qadimgi kartografiya asosan ikki yo'nalishda rivojlangan. Birinchisi yunon kartografiyasi an'analari davom ettirgan bo'lib, ikkinchisi, avvalgi, Klavdiy Ptolemei tadqiqotlari asosida, ikkinchisi esa Rim yo'nalishi, ya'ni amaliy muqandislik asosida taraqqiy etdi. Muhtimlar muqandislik geodeziyasi asoslarini yer o'lchash ishlari asosida olib borishdi. Rim kartografiyasi ana shuni bilan ham muvofiq va o'ziga xosdir.

Rimda kartografiya ishlari bilan yer o'lchovchilar (*agrimensor*'ob) shug'ullanib, milodiy birinchi asrlarda *agrimensor* bir vaqtning o'zida ham koin, ham harbiy va geometr bo'lib, Senat va xalq ularga katta vakolatlarni bergan. *Agrimensorlar* o'ziga xos an'ana hamda qoidalar asosida faoliyat ko'rsatgan. Ular Rimda ijtimoiy xizmat vakillari sanalib, imperatorlar ularning faoliyatini yuqori baholaganlar. Huquqshunos va notiqlardan tashqari er o'lchovchilar ham professor unvoniga sazovor bo'lishgan hamda har xil majburiyatlardan ozod etilgan. Yuqoridagilardan bilish mumkinki, Rimda yer o'lchash va uni kartalarga tushirish san'at darajasiga ko'tarilgan.

O'z amaliyaga ko'ra rimlik yer o'lchovchilar turli xil nomlarga ega bo'lishgan: *terminorum custodes* – chegaralar qo'riqchisi, *mensores* – o'lchovchilar, *agrimensores* – *mensores* – yer o'lchovchilar. Rimda ushbu kasb egalarining maxsus maktablari va qadimgi geodezik asboblari mavjud bo'lgan.

2. Tarixiy kartalar

Tarixiy kartalar, asosan, o'lminshdagi voqea va hodisalarni tasvirlab, jamiyat tarixidagi muhim voqealarning geografiya bilan o'zaro bog'liqligini o'rganadi.

Tarixiy kartalar qadimgi madaniyat o'choqlari, davlatlar, ijtimoiy harakatlilar, savdo yo'llari va hokazolarni ko'rsatishga xizmat qiladi.

Tarixiy kartalar arxeologik, etnografik, tarixiy-iqtisodiy, siyosiy-tarixiy, harbiy-tarixiy va tarixiy-madaniy kartalarga bo'linadi. Bu tarmoqlar orasida tarixiy kartalar umumiy ham bo'lib, tarixiy jarayonlarni bir butunlikda tasvirlaydi. Alohida hollarda esa voqea va hodisalar yoki fakt (dalil)larning alohida tomonlarini ko'rsatadi. Ular mustaqil (ma'lumot beruvchi va o'quv kartalari hamda atlaslar) yoki bezakli ahamiyatga ega bo'lgan kartalarga bo'linishi mumkin.

Dastlab tarixiy kartalar *Abraham Ortelius*ning "qadimgi dunyo geografiyasi atlas" (1579)ga kiritilgan. So'ngra *Sansonlar*, *V.Dyuval* (XVII asrning ikkinchi yarmi) atlaslarida tarixiy bo'limlar paydo bo'ldi. XVIII asrda esa *J.B.D'Anviling* tarixiy kartalari chop etildi.

XIX – XX asrlarda bir qator G'arb mamlakatlarida milliy tarixiy atlaslar chop etildi. Ularda aholining joylashuvi, ma'muriy-siyosiy bo'linishlar, shuningdek, iqtisodiy va madaniy tarixga oid kartalar

chop etildi (AQSh, Fransiya, Finlandiya). Tarixiy atlaslar *Russiyada* va *Bolgariyada* ham nashr etilgan.

Russiyada tarixiy kartalar XVIII asrning birinchi choragida, natijaga, 1700 – 1721-yillardagi Shimoliy urushda rus harbiy g'ubalarining janglarga bag'ishlangan plan, karta, sxema va shuning shartiga bag'ishlangan mamlakatlarning 1713-yildan chop etilishi natijasida ko'rsatilgan. Har bir mamlakatga bezakli jang plani va qal'alarning asosiy harbiy qurilishlari ilova qilingan. Keyinroq qo'lida chizilgan harbiy-tarixiy kartalar juda ko'plab tarqalib, ular quruqlik va dengizda olib borilgan janglarda erishilgan g'alabalarga bag'ishlandi. 1793-yilda ilk bor "Rossiya imperiyasining tarixiy kartalari" nashrdan chiqqan.

XX – XX asr boshlarida atlas va alohida kartalar chop etilib, ularning siyosiy, harbiy va iqtisodiy jarayonlar o'z aksini topdi. Ular jumladan "1.Akmtovning Rossiya davlatining Karazmin tarixiy asoslariga asoslanib tuzilgan tarixiy, xronologik va geografik atlas" (1911-yil), 1829 – 1831), *N.I.Pavlishchevning* "Rossiya tarixiy atlas" (1843), *Ye.Ye.Zamisllovskiyning* "Rus tarixiga oid o'quv atlas" (1865 va 1867) va *A.Hanning* 1868-yilda chop etilgan "Rus tarixi bo'yicha o'z va qayl o'quv muassasalari uchun o'quv atlas"ni misol qilib keltirish mumkin.

Russiya imperiyasida iqtisodiy va xo'jalik masalalarini hamrab olgan karta va atlaslar ichki ishlar vazirligining aholini ro'yxatga olish bo'limiga, Savdo vazirligi va boshqa muassasalar tomonidan muassasalar asosida chop etilgan. Etnografik tarixga doir kartalar 1851-yilda *P.I.Keyppen* va 1895-yilda *A.F.Rittix* tomonidan tayyorlanib, chop etilgan.

Russiya imperiyasida nashr etilgan harbiy-tarixiy kartalar amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ular 1799, 1805 – 1815, 1828 – 1829, 1853 – 1856, 1877 – 1878 va 1904 – 1905-yillarda imperiya qo'shinlari olib bergan yirik harbiy urushlarni, shu bilan birga chegaralar hamda mamlakat aholiyatiga ega bo'lgan harbiy harakatlarni ham tavsiflovchi karta sifatida baholalanishi mumkin.

Harbiy zamon tarixiy kartalari faqatgina tarixiy voqea va hodisalar va dalillariga aks ettirib qolmay, balki ular o'rtasidagi bog'liqlikni ham tasvirlaydi.

Harbiy shartlar tuzumi davrida *K.V.Kudryashovning* «Rus tarixiy atlas» (1928), *K.V.Bazilevich*, *I.A.Golubsov* va

M.A. Zinov'evlarning «SSSR tarixi atlas» (1-3 qismlar, 1948 – 1950) va boshqa yirik tarixiy atlaslar yaratilgan. Ikkinchi Jahon urushidan so'ng sobiq sho'rolar tuzumi ostidagi ittifoqdosh respublikalarda ham nashr etilgan atlaslarda tarixiy kartalar mavjud edi.

Harbiy tarixiy voqealarga doir kartalar L.G. Beskrovniyning «Rus harbiy tarixiga oid karta va sxemalar atlas» (1946), «Zobit atlas» (1947), «Dengiz atlas» (3 jild, 1958)da o'z aksini topgan.

Tarixiy kartalar keng ko'lamda 1953 – 1956-yillarda chop etilgan ko'p jildli «SSSR tarixi lavgalari», 1966 – 1971-yillardagi «qadimgi davrdan to hozirga qadar SSSR tarixi»da, 1955 – 1969-yillardagi «Jahon tarixi», entsiklopedik nashrlar va alohida tarixiy tadqiqotlarda berib borilgan. O'rta va oliy o'quv muassasalari uchun ham ko'plab o'quv kartalari va atlaslar nashr etilgan. Kartalarning qadimiyligi unga tarixiy manba ahamiyatini berib, manbashunoslik tahlili tamoyillarini qo'llashni talab etadi. Shuningdek, mazkur manbalar turi alohida tadqiqot usullarini qo'llagan holda nafaqat tarixiy, balki umumiy geografik bilimlarni ham egallagan bo'lishlikni taqozo qiladi. Tarixiy kartalarni o'rganish va ularni yaratish uslubiyatini ishlab chiqishni o'rganuvchi fan tarmog'i tarixiy kartografiya deb ataladi.

3. Tarixiy kartografiya

Tarixiy kartografiya – ilmiy fan bo'lib, u asosan tarixiy kartalar va atlaslarni tuzish, ularning uslubiyatini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. Kartografik uslubning tarix fanida qo'llanilishi tarixiy kartalardan keng foydalanishga, tarixiy-geografik monografiyalari, maqolalar, darsliklar, qo'llanmalar yaratilishiga olib keldi. Tarixiy kartalarda tarixiy jarayonlar, voqea-hodisalar, tarixiy davrlarni tavsiflovchi jarayonlar, shuningdek, geografik oqibatlari ko'rsatib o'tiladi. Umumiy tarixiy kartalar bu jarayonlarni yanada to'liqroq ko'rsatishga, ochib berishga harakat qiladi. Tarixiy kartalarning turli xillari bo'ladi: tarixiy-iqtisodiy, tarixiy-siyosiy, tarixiy etnografik, arxeologik, milliy-ozodlik harakati, dehqonlar qo'zg'oloni, inqilobiy harakatlar, harbiy-tarixiy, madaniyat tarixi bo'yicha va boshqa kartalar kiradi. O'quv-tarixiy kartalar o'rta va oliy maktablarda o'qitilayotgan tarixiy davrlarga mos bo'ladi.

Tarixiy kartografiyaning rivojlanishi har doim tarixiy geografiyaga bog'liq bo'lib kelgan. 1579-yili Abraxam Orteliy

geografik atlasiga uchta tarixiy kartadan iborat qo'shimcha tuzdi. Kartalarning bu qo'shimchasi keyinchalik 1603-yili 38 ta kartadan iborat bo'lgan antik davrning geografik atlasini tuzilishiga sabab bo'ldi.

XVI asrning ikkinchi yarmida fransuz geografлари Sansonlar va V. Pavol atlaslarida ham tarixga oid kartalar bo'limi bor edi. XVIII asr oxirida fransuz kartografi J.B.D'Anvil tomonidan tayyorlangan tarixiy kartalar bo'shlab chiqildi. Orteliydan tortib to XIX asr oxiriga qadar yaratilgan kartalarda xalqlarning hududiy joylashishi, siyosiy chegaralar, harbiy yurishlar, janglar, tarixiy voqealar bo'lib o'tgan hududlar, geografik sayohatlar yo'nalishlari aks ettirilgan edi. Shuningdek, A.Orteliy va V.Dyuval tomonidan tuzilgan kartalarda asosan voqea-hodisalar va Injildagi rivoyatlar tasvirlangan. Shundan avvalroq Pavol va Ibroqim payhambarning sayohati, troyalik bo'g'ning dengiz sayohati, Odisey yurgan yo'llar tasvirlangan. Keyinroq kartalarda tarixiy-iqtisodiy ma'lumotlar ham qayd qilina boshlagan.

Tarixiy kartalar tuzishda tarixiy davrlar ko'pincha chalkashib ketgan, milliy-ozodlik harakatlari aks ettirilmagan. Ba'zi tarixiy kartalarda ma'lumotlar ataylab buzib ko'rsatilgan. Masalan, 1910 va 1920 – 1930-yillarda Germaniyada chop etilgan Putsger atlasida, birinchi buyuk davlatchilik shovinizmi va keyinroq fashistcha g'oyalar aks etishi bilan kartalardagi nemis va slavyan yerlari o'rtasidagi chegaralar an'qiy ravishda sharqqa surilib berilgan.

XIX asrning ilmiy tarixiy kartografiyasiga ikkita muhim yo'nalish bo'ldi. Birinchi yo'nalishga yuksak darajada detallashtirilgan kartalar kiradi, ularning ahamiyati, ba'zi holda chekrov tomonidan ko'rsatilgan bo'lgan aniq dalillar aks ettirilgan. Bunday kartalar asosan 1603-yilda chop etilgan Fabritsiusning nemis atlas, Rixterning 1800-yilgi Avstriya atlas, A.A.Bekmanning 1913 – 1938-yillarda chop etilgan Niderlandiya atlas kiradi. Ikkinchi tur kartalarga atabachiliklari uchmalik yuqori bo'lmagan, ammo faqatgina tarixiy-iqtisodiy, siyosiy, balki tarixiy-iqtisodiy, madaniyat tarixiga oid ma'lumotlar ham aks ettirilgan kartalar kiradi. Bunday kartalar sirasiga 1603-yil chop etilgan Aubinning nemis atlas, Pollin tahriri ostida 1603-yil chop etilgan AQSh atlas («qo'shma Shaharlar tarixiy-geografik atlas»)ni misol qilib keltirishimiz mumkin. 1956, 1958,

1962-yillarda esa Myumxenda o'quv mashg'ulotlariga doir "Katta turk atlas" chop etilgan.

Rossiya imperiyasida tarixiy kartografiya rivojlanishining dastlabki bosqichi XVIII asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi. Bu davrdagi tarixiy va tarixiy-geografik asarlarga tarixiy kartalar ilova qilina boshlandi. "Rossiya imperiyasining tarixiy kartasi" birinchi bor 1793-yilda chop etilgan.

Tarixiy kartografiya rivojlanishida 1958-yil Polshada nashrdan chiqqan Plots vovodilgi tarixiga oid atlasning alohida o'rni bor. Bunday atlaslar ishlab chiqarish kuchlarining joylashishi, ishlab chiqarish munosabatlari, iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarini aniq tasvirlab beradi. Zamonaviy tarixiy kartografiya rivojlanishining muhim elementi – bu tarixni aniq davrlashtirish, turli tarixiy jarayonlarni to'la aks ettirish, tarixiy jarayonlarning iqtisodiy tomonini ochib berishdir.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, sho'rolar tuzumi davrida O'rta Osiyo tarixiga doir bir qator tarixiy kartalar tuzilgan bo'lsa ham, ammo ularning ichida O'rta Osiyoni Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishiga doir kartalar yo'q edi. Shuningdek, kartalar nashr qilinganda ko'proq yevrotsentrik nuqtai nazardan yondashilgan edi.

O'rta Osiyo hududlari bo'yicha tarixiy kartalar faqat katta tarixiy voqealar bilan bog'liq bo'lgan hollardagina yaratilgan. Masalan, mo'g'ullarning O'rta Osiyoni bosib olishiga doir tarixiy kartalar mavjud bo'lsa-da, ammo Amir Temur davlati haqida tarixiy kartalar umuman yaratilmagan. Tarixiy atlas va kartalarda XV – XVIII asrlardagi O'rta Osiyoda bo'lib o'tgan tarixiy jarayonlarning faqat Rossiya imperiyasi bilan aloqador bo'lgan qismlarigina aks ettirilgan, ular ham ham aniq detallashtirilmagan edi.

O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid siyosiy-ma'muriy, tarixiy kartalar kam yaratilgan bo'lsa-da, demografik, hududlarning iqtisodiy tarixiga oid kartalar esa deyarli bo'lmagan.

O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng Turkiston general-gubernatorligi va yarin mustaqil Buxoro amirligi va Xiva xonligining o'sha davrga oid ba'zi kartalari mavjud.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng tarixiy kartalar soni ko'paydi. O'rta Osiyoning eng rivojlangan davri bo'lgan Temuriylar davriga bag'ishlangan kartalar to'plami chop etildi. Shu bilan birga O'zbekiston tarixiy kartografiyasi oldida ko'plab ilmiy muammolar

harakatlarini g'alda zamonaviy talablarga mos bo'lgan O'zbekiston shartlari talablariga butun davrlarini hamrab olgan tarixiy atlas yaratish kerak bo'lgan dastlabki qadamlar ham tashlandi. 1999 yilda "O'zbekiston turk atlas" nashrdan chiqdi. Endi uni yangi ilmiy muammolar asosida to'ldirib, mukammallashtirib borish zarur.

O'zbekiston xalqlari tarixiga oid kartalar mavjud bo'lsa-da, tarixiy-geografik, tarixiy-iqtisodiy, tarixiy-demografik kartalarni yaratish o'zbekistonlik olimlarning birinchi g'aladagi vazifasidir.

4. O'rta Osiyo olimlarining kartografik tadqiqotlari

18 o'rtasida y. O'rta asrlarda zaminimizdan yetishib chiqqan bosqich oltincha VIII – IX asrlarda yashab ijod etgan Muhammad Muso al-Xorazmiyning kartografik tadqiqotlari qimmatlidir. Al-Xorazmiy o'ziga Ma'mun toshkit qilgan "Bayt-ul-hikma" ("Donishmandlar saroyi") ham toshkit ko'rsatgan. Xalifa Ma'mun o'sha davrda er yuzining barcha kartalarini tuzish to'g'risida topshiriq bergan. "Bayt-ul-hikma" aslida yaxlit atlas bo'lishi kerak edi. Atlas tuzish uchun 70 ga yaqin olim shug'ullangan, ularga esa Muhammad al-Xorazmiy boshchilik qilgan.

Bu kartalar yig'indisi "Ma'mun dunyo kartasi" nomi bilan ham tanilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, uni tuzish ishlari 840 yillarga yaqin tugallangan bo'lsa kerak.

Xorazmiyning mazkur kartalar munosabati bilan 837-847-yillar o'rtasida yozilgan "Surat al-arz" ("Yer surati haqidagi kitob") asarida ham Xorazmiy "Ptolemeyning "Geografiya" kitobini tanqidiy tahlil qilgan "Surat al-arz" (arab tilida) 1926-yilda avstriyalik geograf Gans Huke tomonidan nashr qilingan va shu asosda o'zbek tiliga o'g'irilib chop etilgan.

Xorazmiyning kitobi bilan birga uning to'rtta kartasi ham tarqatib berilgan. Ular orasida Azov dengizi havzasi hududlari aks ettirilgan katta qimmatlidir. Ushbu karta shimolga tomon yo'nalisida tayinlangan bo'lib, Xorazmiyga cha va undan keyingi geografialarning kartalarida uzbek dengiz janubga tomon yo'nalisida chizilgan.

Xorazmiy Nil daryosi kartasida ushbu daryo oqimini yaxshi bilgan bo'lganligi ko'rsatib olgan. Kartada iqlim chegaralari ham aks ettirilgan.

Xorazmiyning uchinchi kartasi – “qimmatli yoqutlar oroli” deb atalib, bunda hamma tomoni tog'lar bilan qushalgan bir orol tasvirlangan.

Nihoyat to'rtinchi kartada dengiz qirg'oqlarining turli shakllari berilgan.

Xorazmiyning “Surat al-arz” asari g'arb va Sharq kartografiyasi uchun keyingi asarlarda ham qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Undagi O'rta Osiyoga oid ma'lumotlar haqiqatga yaqinligi bilan ajralib turadi.

Beruniy. Mashhur qomusiy olim Beruniy kartografiya faniga ham ulkan hissa qo'shgan bo'lib, uning 10 varaqdan iborat “Tasviri as-suvar va tabiri al-quvar” (qisqacha “Kartografiya”) asari xorazmshoh Abul Abbos Ma'muna bag'ishlangan. Risolada osmon globusini yasash to'g'risida gapirilgan. Shuningdek, geografik karta haqida bunday deyilgan: “Yer kurrasini sathga o'tkazishda esa shahar va qishloqlarning uzunlik va kengliklarini, dengizlar, buloqlar, daryolar, qumliklar, tog'lar, konlar, tepaliklar, qiyalik va soyliklarni bayon etadigan “Jo'grofiya” kitobiga ehtiyoj tushadi va bu kitobdagiga qarab ularning (belgilari) ishlanadi”.

Beruniyning bizgacha etib kelgan yana bir geografik-kartografik “Qonuni Mastudy” (“Al-Qonun al-Mastudy fil hay'a van nujum” – “Astronomiya fanida Mas'ud ismiga yozilgan qonun”) nomli yirik asari bo'lib, uni muallif umrining oxirgi yillarida yozgan. Tadqiqotchilarning fikricha, asarining qo'lyozma nusxalari 10 taqrib bo'lsa kerak. Asar jami 12 maqoladan iborat bo'lib, har bir maqola bir necha bobga bo'lingan.

5-maqolaning 9-10 boblari geografiya uchun juda muhimdir. Bu boblarda dengiz va quruqliklar chegaralanib, erti iqlim taqsimoti hamda dunyodagi 603 joyning geografik koordinatalari berilgan. Shularga asoslanib, dunyoning geografik kartasi tuzilsa, Beruniyning yer yuzini qanday tasavvur etganligi ayon bo'lar edi, biroq uzunlik belgilari va boshlangich meridian ma'lum bo'lmaganligidan bunday karta tuzish bir muncha mushkuldir.

O'ninchi bob “Shaharlarning uzunlik va kengliklarini jadvallarda ko'rsatish haqida” deb nomlanib, Beruniy unda shaharlarning bir-biriga nisbatan vaziyatlariga va oralardagi masofalar taqozasiga qarab tuzatishga urinadi.

Afsuski, jadvalni tuzishda Beruniy ko'p mehnat qilgan bo'lsa-da, beruniyshunos olimlarning fikricha, qo'lyozmani ko'chirgan xattolilar

tasvirlar va nomlarda ba'zi xatoga yo'l qo'yg'ani, buning ustiga qonuni Mastudy'ni ruscha va o'zbekcha tarjima qilganda ham qo'lyozmalarda yo'l qo'lgan xatolarga e'tibor bermagan. Provvardida ishlatilgan xatolarda talay xatolar o'tib ketgan.

Beruniyning yana bir geografik-kartografik asari “At-ta'lim” (“At-ta'lim fi avvali sinuat al-tanjim” – “Najum san'atining avvalini ta'limlash”) kitobi 1030-yilda ikki tilda: arab hamda forschaga yozgan asarlaridan biridir. Ushbu kitobga dunyo kartasi ham ilova qilingan. U kitobning barcha nusxalarida bor, ammo ularning har biri boshqa Beruniyga ko'ra. Yer shar shaklida bo'lib, uning yarmi sharh (sharh yarmishar) va yarmi nomalim (g'arbiy yarmishar) bo'lgan. Yerning shimoliy (ikki) choragidan biri quruqlik bo'lganligi ham uning hamqutr (diametral qarama-qarshisidagi) choragi ham quruqlik bo'lishini taxmin qilgan Beruniy u yerning yangi qismini (Amerika) ekanligini XI asr boshidayoq “Hindiston” asarida ta'kid qilgan.

Ushbu o'rta asrda yer yuzasining tuzilishi, dengiz va quruqlik chegaralarini, yerning choragi ma'lumdir. Ma'murani g'arb va sharq tomonidan Mohit okeani, yerning o'bod qismini dengizlarning orali tomonidan Mohit okeani (Atlantika va Tinch okean) o'rab turgan, bu Mohit okeani, yerning o'bod qismini dengizlarning narigi tomonida bo'lish mumkin bo'lgan quruqlik yoki odam yashaydigan yerlardan ikkala yoqdan (g'arb va sharqdan) ajratib turadi”, – deb ta'kid qilgan.

Uchinchi yunon olimlarining asarlarida, jumladan mashhur geograf Eratosthenning kitobida dunyo 7 qisimga bo'lingan va har biri “Yunon” deb atalgan. Yunon olimlarining kitoblari arab tiliga tarjima qilinganda “Yunon” so'zi o'rniga “iqlim” so'zi ishlatilgan.

Ushbu nomturmali kerakki, dunyoning 7 qisimga bo'linishi qadimgi yunon fanining xizmati emas, bu O'rta Osiyo va Xurosondan chiqqan bilimdonlar. Buning qisqacha tarixi Beruniyning “at-Ta'lim”, “Qonuni Mastudy” va “Geodeziya” kitoblarida bayon etilgan. Beruniyning Sharq geografiyasida dunyoning tabiiy turlariga bo'lgan qadimgi “iqim” so'zi bilan atalgan.

At-Ta'lim va Xuroson. O'rta asrlar O'rta Osiyo kartografiyasiga doir ma'lumotlaridan biri baxolik geograf olim Abu Zayd Ahmad ibn Is'hoq al-Balixning (850-yilda tavallud topgan) “Islom atlas”i bo'lgan. Ushbu ma'lumotlarning taxminlariga ko'ra, “Islom atlas”i

Somoniylar davlatining alohida viloyatlarining chizma tasvirlaridan tashkil topgan. Faqatgina X asrga kelib al-Istahriy va ibn Havqol tomonidan biroz zamonaviylashtirilgan.

Mahmud Qoshg'ariy. O'rtasiyning eng sharqida Issiqko'l va Qoshg'arda yashagan, umrining ko'p yillarida "Rumdan Chingacha" – O'rtasiy dengizi bo'ylaridan Xitoygacha bo'lgan mamlakatlarni kechgan, qabilalar va ularning tilini o'rgangan olim Mahmud Qoshg'ariy bo'lib, u "Devonu lug'otit turk" asariga doiraviy dunyo kartasini ilova qilgan.

Ushbu kartani chet el olimlaridan K. Miller va A. Germin, sho'rolar davrida I. Krachkovskiy, I. Umnyakov, S. Umuzakov va boshqalar o'rganganlar. H. Hasanov tadqiqotlari "Devonu lug'otit turk"ga ilova qilingan dunyo kartasining muallifi ham Qoshg'ariyning o'zi ekanligini isbot etdi.

Qoshg'ariy kartasi doira shaklida bo'lib, hozirgi yarimsharga to'g'ri keladi. Kartaning arabcha bosma nusxasining diametri 24 sm, o'zbekcha nusxasidagi 18 sm.

Najib Bakhron. Xurosonlik olim Muhammad ibn Najib Bakhron o'z davrining o'qimishi kishisi bo'lib, geografiya, astrologiya va kartalar tuzish san'atini puxta egallagan, tarix va tibbiyotdan xabardor olim sanalgan. 1209-yilda dunyo kartasini tuzib, unga "Jahonnoma" asarini ilova qilgan. "Jahonnoma"ni va kartani tuzishda Najib Bakhron, asosan yozma manbalardan, chunonchi: Xurdobeh, Istahriy, Nasridin Tusiy kitoblardan, Abu Rayhon Beruniy, Noshiravning asarlaridan foydalangan.

Afsuski, muallifning noyob kartasi yo'qolib ketgan. hozir uning "Jahonnoma" nomli sharhi izohigina mavjuddir.

"Jahonnoma" matnida 600 tagacha joyning nomi tilga olingan, lekin kartaning o'zida bundan ham ko'proq bo'lsa kerak.

Banokatiy. XIV asr boshidagi ijodiy mehnati bilan shuhrat qozongan tarqatgan shoir, tarixchi va geograf olim Faqiriddin Abu Sulaymon Banokatiy 1317-yilda umumiy tarix va geografiyadan asar yozib qoldirgan. Asarning to'liq nomi "Ravzat ulul al-bob fi tavorix al-akobir va ansob" ("Ulug' kishilarning tarixi va nasabi bobida domishmandlar bog'i") deb atalib, ko'pincha "Tarixi Banokatiy" nomi bilan yuritiladi. Shu kitobning geografiyaga taalluqi 7-bobida Hindiston, Armaniston, Eron, Rum, Xitoy, Mo'g'ul, Arab va Yaludi

to'rtinchi bo'lim berilgan. Unda iqlimlar sxemasi ham berilgan bilan taqqoslanadi.

Hafiz Abru (1362 – 1431) 1414-yilda Hirod hokimining buyrug'iga asoslanib yozilgan geografiya kitobini taqdim qilgan. Bu kitobda al-mamluk va al-mamluk ("Yo'llar va mamlakatlar") kitobi

Shahro'z Hafiz Abru bu kitobni fors tiliga tarjima qilishni buyrug'iga asoslanib Abru tarjima jarayonida unga o'zining ko'rgan-kuylarini va boshqa kitoblardan o'qiganlarini ham qo'shgan, shu bilan birga bir qancha yozma asarlar va unga "Zubdat at-tavrix" ("Tarixlar to'plami") deb nom bergan.

Hafiz Abru bu asari ilmiy geografik asar bo'lib ajoyib geografik ma'noning katta ahamiyati bilan alohida ajratib turadi. Kitobda bir geografik matnning oxiriga surat ilova qilingan ("surat" so'zi qo'llanma lug'atlarida chizma, karta, sxema, tasvir deb qabul qilinadi).

Surat ichida eng qimmatlisi, shubhasiz, dunyo kartasidir. Bu kartaning muhim tomonlaridan biri gradus to'g'ri chizilganligidir. Kartaning o'lchami 34-45 sm. bo'lib, kitoblarga ilova qilingan kartalar ichida bunchalik katta sharq kartasi kamdan kam uchraydi. Asarning Britaniya muzeyidagi nusxasida 46 ta nom, to'rtinchi bo'limda esa 62 ta nom yozilgan.

Ushbu kitobda B. Beruniy erining sharq tomonidagi qat'iy chegaralarni o'z asarlarida bir necha bor ochiq, ravshan aytilgan. Beruniy asarlarida uning tasavvur etish bilan birga, uning tasviri ham qat'iy berilgan bo'lgan. U yaratgan globusning diametri nihoyatda katta bo'lgan, u aytilgan "10 cho'zim" taxminan 5 metr keladi. Bu globus Xurosonda yozilgan.

Shu kitobda o'lish o'rini, bu Sharq olamidagi dastlabki globus bo'lishi bilan birga, eng birinchi bo'rtma (relefi) globus ham berilgan.

Kitobda globus haqida sharq muarrixlarining asarlarida eslatib berilgan asos. Jumladan, Abdurazzoq Samarqandiy Samarqand shaharida "Yer sharining iqlimlariga ajratilgan, tog'lar, daryo, suvlar va hokazolarga ajratilgan tasvir" mavjudligini ta'kidlaydi.

Ushbu kitobda bizgacha etib kelgan, hozirda Samarqanddagi Samarqand birlashtirilgan globus bo'lib, uning muallifi

mashhur ma'rifatparvar Hoji Yusuf Mirfayozov (1842 – 1924) bo'lib, O'z davrining o'qimishli olimi sifatida u Sharq va Yevropa mamlakatlarida bo'lgan. Musiqqa, she'riyat, dori-shunoslikdan yaxshigina xabardor bo'lgan.

U yasagan globus mahkamlangan ostlik bilan 117 sm. ni, atrofi 160 sm.ni, masshtabi 1 sm. da 250 km. ga to'g'ri keladi. Graduslari to'g'ri bo'lib, parallel va meridianlari har 15 gradusdan so'ng qora chiziqlar bilan, tropik va qutb doiralari qizil chiziqlar bilan ajratilgan.

Globusda qariyb mingga yaqin geografik nomlar tushirilgan, ularning 90% i o'zbek, 10% i tojik tilida.

Globus keng ekvatorial belbog' bilan o'ralgan bo'lib unda 12 ta burj: Arslon, Ho'kiz, Qisqichbaga, Chayon, Baliq va boshqalar ko'rsatilgan.

5. O'zbekistonda kartografiya fani tarixi

XX asrga qadar respublikamiz hududini kartografik jihatdan o'rganilganlik ancha past bo'lgan. Rossiya imperiyasi Turkistonni bosib olgandan keyin iqtisodiy jihatdan muhim bu o'lkani kartaga olish ishlari boshlandi. Zotan, hududning ichki qismlari qali ham yaxshi o'rganilmagan, manbalar etarlicha darajada to'liq va aniq bo'lmagan, plan olish asboblari, kartografik tasvirlash usullari va karta ishlash texnikasi rivojlanmagan edi.

1934-yili O'rta Osiyo va Qozog'istonda yagona bo'lgan Toshkent kartografik fabrikasi tashkil etildi. Unga davlat muassasalari va jamoat tashkilotlarini mavzuli, siyosiy-ma'muriy va ma'lumotnoma kartalari bilan, shuningdek, maktab o'quvchilarini o'quv karta va atlaslar bilan ta'minlashdek katta vazifa yuklatildi. Ko'p o'lmay alohida sug'oriladigan tumanlar qishloq xo'jalik kartalari, O'zbekistonning ma'muriy kartasi va O'rta Osiyo xalqlari milliy tillarida o'quv kartalari tuzildi va nashr etildi.

Mintaqa, xususan O'zbekiston hududi tasvirlangan kartografik materiallar o'sha yillari nashr etilgan sobiq Ittifoqning katta-kichik va qishloq xo'jaligiga oid maxsus qomuslari tarkibida ham berilgan.

1939 – 1940-yilari barcha O'rta Osiyo respublikalarining devoriy siyosiy-ma'muriy, tabiiy va iqtisodiy kartalari tayyorlandi va chop etildi. Ular ichida, ayniqsa, O'zbekiston va Turkmanistonning qishloq xo'jalik kartalari alohida ajralib turadi. Ularda qishloq xo'jaligining

o'zlashtiruvchi, ekinlayotgan qo'za navlarining joylanishi, davlat ekinlari va ularning ixtisoslashuvi ko'rsatilgan. Belgilar usuli bilan barcha qishloq konlari, muhim industrial markazlar va o'zbekistoniyalar ko'rsatilgan.

Ushundan keyingi yillarda kartograflarning asosiy vazifasi qishloq xo'jaligida, boshqaruv va rejalashtirish organlarini zarur kartografik materiallar bilan ta'minlash, ilqor xo'jaliklar va ilmiy ishlar qomuslarining yutuqlarining targ'ibot qilish hamda ma'lumotlarga joriy etilishini tezlatish edi.

1963-yili respublikamizning birinchi "Tabiiy-geografik atlas" chop etildi. Atlasning formati 44x30 sm, asosiy kartalarning masshtabi 1:1000000 va 1:500000, iqlim kartalari 1:7500000 va 1:10000000 masshtabida tuzilgan.

1968-yili O'zbekiston Yer tuzish va loyihalash instituti tomonidan O'zbekistonning yagona dastur asosida bir-biri bilan o'zaro bog'langan, bir-biri o'zaro to'latadigan ixtisoslashgan aniq maqsadli "Tabiiy qishloq xo'jalik kartalari" tizimi tayyorlandi va nashr etildi. Shu kuni qatn masshtabi 1:1000000 bo'lgan 21 ta kartadan iborat bo'lib, ularda respublikamiz qishloq xo'jaligiga atroflicha kartografik ma'lumot berilgan. Barcha kartalarning mazmuni turli xil diagrammalar, grafiklar va jadvallar bilan to'ldirilgan.

1980-yili O'zbekistonning birinchi "O'quv-o'lkashunoslik atlas" chop etildi. Mazkur atlas keng jamoatchilik tomonidan yuqori baholandi. U respublikamiz geografyasi, tarixi va madaniyatini o'rganishda o'quvchilarga yordamchi qo'llanma bo'lib xizmat qildi.

1983-yili respublikamiz poytaxti Toshkentning 2000 yillik yubileyi munosabati bilan kompleks "Toshkent geografik atlas" chop etildi. Atlasning formati 25x35 sm, asosiy kartalarning masshtabi 1:1000000 va 1:650000. Atlas kirish va 6 bo'limdan iborat bo'lib, u 48 ta karta va asoslarini o'z ichiga olgan. Atlas Leningrad shaharining 1937-77 yillariy-geografik atlasidan keyin sobiq Ittifoqda nashr qilingan birinchi shahar atlasini hisoblanadi.

1985-yillari ikki qismdan iborat umumiy kompleks geografik ilmiy-ma'lumotnoma "O'zbekiston atlas" chop etildi. Ushu atlasning umumiy hajmi va mazmunining hamroviga ko'ra qatn atalgan yuqori deb hisoblash mumkin. Atlasning formati 61x42 sm, asosiy kartalarning masshtabi 1:250000 va 1:350000. Atlas 28 ta atchida alohida bo'limdan iborat bo'lib, unda 322 ta ko'p rangli

karta berilgan. Atlasni loyihalashtirish va kartalarni tuzishda mualliflar asosiy e'tiborini tizimli yondashgan holda respublikamizning tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari, xalq xo'jaligi va uning tarmoqlari, madaniyati va tarixining o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qolib, ularning haqiqiy holatini aks ettirishga qaratilgan. Mazkur atlas sobiq Ittifoqda chop etilgan barcha kompleks ilmiy ma'lumotlarga asoslangan farq qilib, O'zbekiston qishloq xo'jaligining yetakchi tarmoqi – paxtachilikka alohida bo'limga bittinchi martaba to'liq kartografik tavsif berildi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, respublikamiz rahbariyati mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirish, ishlab chiqarish kuchlaridan oqilona foydalanish va uni butun mamlakat hududi bo'ylab ilmiy asosda to'g'ri joylashtirish masalalariga jiddiy e'tibor qaratmoqda. Shu bilan birga mustaqillik g'oyalari targ'ib qilish, aholining o'sib borayotgan moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'la to'kis qondirish, mamlakat mudofaa qobiliyatini oshirish, uning hududida geodeziya va kartografiyaga oid faoliyatni keng ko'lamda, aniq reja va ilmiy asosda tashkil etishga katta ahamiyat berib kelmoqda. Shu maqsadda 1997-yilning 25-aprelida "Geodeziya va kartografiya to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunning maqsadi O'zbekiston Respublikasida geodeziya va kartografiyaga oid faoliyatning huquqiy asoslarini belgilaydi hamda davlatning, yuridik va jismoniy shaxslarning geodeziya va kartografiya mahsulotiga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan.

O'lgan qisqa muddat ichida respublikamizning 1:1000000 va 1:1500000 masshtabli qator devoriy siyosiy-ma'muriy, tabiiy, ekologik, umumiyqisodiy, iqlim va aholi kartalari chop etildi.

1999-yili Xalq ta'limi vazirligining buyurtmasiga binoan Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universitetining geografiya fakulteti jamoasi umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun "O'zbekiston geografik atlasini"ni nashrga tayyorladi.

Savol va topshiriqlar

1. Kartografiya va tarixiy kartografiya fanlari nimani o'rganadi?
2. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti haqida nimalarni bilasiz?

1. O'zga Osiyo hududlari aks ettirilgan tarixiy kartalar haqida ma'lumot to'plang.
2. O'zga Osiyo o'limlarining kartografiya faniga qo'shgan hissasi haqida fikringiz?

Adabiyotlar va manbalar

1. Бурган Л.С. Карты Азиатской России. Исторические карты. Петербург, 1914.
2. Бурганский Н.Н. Экономическая картография. Вып. 3. – М., 1960.
3. Бурганов А.Н. Карта рассказывает. – М.: Просвещение, 1978.
4. Бурганов П.Г. Глобус Беруни // Общественные науки в Узбекистане. 1965, №1.
5. Бурганов П.Г., Розенфельд Б.А., Ахмедов А.А. Мухаммад и Карта. – М.: Наука, 1983.
6. Книга Большому Чертежу. Под ред. К.Н.Сербиной. – М.: Изд-во АН СССР, 1950.
7. Мухитдинов Т.М., Мухитдинов Ш.М., Базарбаев А. Развитие картографирования в Узбекской ССР. – Т.: Фан, 1990.
8. Невинский А.В. Развитие картографии и вопросы картографии старых карт. – М.: Наука, 1985.
9. Прохоржевский А.И. и др. Составление и редактирование специальных карт. – М., 1961.
10. Тенишев К.А. Картоведение. – М.: Изд-во Моск. картографов, 1990.
11. Узбекистон тарихи атласи. – Т.: Ўзгеодезкадастр, 1999.
12. Ахмедов А. Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар. – Т.: Ўзгедо, 1964.
13. Burrow L. History of cartography. Edited by R.A.Skelton, L.A.Watts. – London, 1964.
14. Brown L.A. The story of maps. – Boston: Little Brown and Co., 1960.
15. McEachell Kenneth. Mapping the Silk Road and Beyond. The story of Exploring the East. – New York, 2005.

3-MAVZU. O'RTA OSIYONING IBTIDOIY JAMOA VA ANTIK DAVRDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. O'rta Osiyoning tosh asri manzilgohlari tarixiy geografiyasiga tavsif

Qadimgi tosh asri uch davrga bo'linadi: ilk paleolit, o'rta paleolit va so'nggi paleolit. O'rta Osiyodagi qadimgi tosh asri manzilgohlari va ularning madaniy qatlamlaridan topilgan ashyolarga qarab hukm chiqarilsa, bu o'lkaga odamlar juda erta kelib o'rtnasha boshlaganligini bilish mumkin.

Ilk paleolit davri manzilgohlari Selenqur qori va Ko'lbuloq makonidan topib o'rganilgan. Farg'ona vodiysining So'x tumanida joylashgan Selenqur qoridan tosh qurollar va odamlariga o'xshash suyaklar topilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, Selenqur toplimalarining yoshi 1 million yildan ziyodroqdir. Ko'lbuloq makoni hozirgi Toshkent viloyatining Ohangaron tumani hududida bo'lib, Chotqol tog'ining janubiy yonbag'rida, qizil olma soyining chap sohilidagi Ko'lbuloq degan manzilda joylashgan.

Ilk paleolit davri manzilgohlari Tyanshan etaklaridagi Onarcha (Qirg'iziston) hamda Pomir etaklaridagi qoratorov (janubiy Tojikiston) makoni ham kiradi. Bu davrda aholi asosan, ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganligini topilgan har xil ashyoviy buyum va suyak qoldiqlari tasdiqlaydi.

Ilk paleolit davri odamlari kichik daryo bo'ylari va buloqlar yonida o'zlariga makon qurganlar. Iqlim issiq bo'lganligidan turar joylarga ham ehtiyoj bo'lmagan.

O'rta paleolit davriga oid dastlabki yodgorlik Teshiktosh qor makonidan topilgan. Bu makon Surxondaryo viloyatining Boysun tumandagi Boysun toqining janubiy yonbag'ridagi Turgandaryoning Zavtalashgansoy darasida joylashgan. qor shimoli-sharqqa qaragan bo'lib, kengligi old qismida 20 metr, chuqurligi 21 metr va balandligi 9 metrdir. Teshiktosh qorini kavlash natijasida 5 ta madaniy qatlam borligi aniqlangan. Madaniy qatlamlardan 2859 ta toshdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Ularning xo'jaligida ovchilikning o'ri katta bo'lgan. Teshiktoshliklar yashagan Boysun tog'lari yovvoyi mevalarga boy bo'lgani bois, aholi termachilik bilan ham shug'ullangan.

Boysundagi yana bir g'or-makonlardan biri Amir Temur qoridir. Teshiktosh g'oridan uzoq bo'lmagan erda joylashgan. Bu makondan topilgan mehnat qurollari ham odamlarning ovchilik bilan termachilik asosida kun kechirishganidan guvohlik beradi.

Keyingi davrda arxeologlar Surxondaryo vodiysining turli qismlaridan, xususan, To'palang daryosi bo'ylaridan o'rta paleolit davri kishilarning mehnat qurollarini topganlar. Demak, bu davr kishilari — termachilik faolligina Boysundagina yashamay, balki butun Surxon vodiysiga tarqalgan ekanlar.

Farg'ona vodiysi va unga tutash toqlik tumanlar ham ibtidoiy odamlar yashashi uchun hamma qulayliklarga ega bo'lgan. Shuning uchun vodiylar va ularning toqlik tumanlarida tosh asri kishilarning makonlari uchraydi. Farg'ona shahri yaqinidagi Oloy tizma tog'larining shimoliy yonbag'ridagi So'x va Obshir bo'yidagi o'rta paleolit davri yodgorliklari shular jumlasidandir.

O'rta Osiyoning Tojikiston hududida ham o'rta paleolit davri yodgorliklari keng tarqalgan bo'lib, ulardan eng mashhurlari Oqzikichik, Ogjar, qora bura, qayroqum, Semiganj, Ko'xi-Pyoz, Baypazin kabilaridir.

Tojikistonda tosh asri manzilgohlari kamroq topilgan. Buni to'g'ri, Tojikiston bilan O'rta Osiyoning boshqa, xususan, Uzbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston o'rtasida tabiiy sharoit jihatidan katta farq mavjudligi bilan izohlash mumkin. Barcha davr kishilari tosh asri odamlari ham tabiiy sharoit, oziq-ovqat va xom ashyo makonlari yashashi bo'lgan joylarda istiqomat qilganlar.

O'rta Osiyodan tosh asri manzilgohlarning eng mashhurlari Farg'ona va G'orog'iy Bugor makonlari sanaladi. Shuningdek, Janubiy O'rta Osiyodan tosh asri manzilgohlari mavjudligi Xo'jaqayr degan joydan ham o'rta tosh asri madaniyatiga mansub manzilgoh topilgan.

Janubiy Qozog'iston yerlaridan ham ilk tosh asriga oid makonlar tosh asriga o'rta tosh asri yodgorliklari ham topib o'rganilgan. Ularga qayroqum, qora bura, Takali, Shabaki va boshqa manzilgohlarni kiritish mumkin.

O'rta paleolit davriga kelib qadimgi odamlar O'rta Osiyoning keng hududlariga turqula boshlaydilar. Bu davrda odamlarning tumnush turar va mehnat qurollarida yangi unsurlar paydo bo'ladi. qadimgi turar ko'payadi. Bu davrning ijtimoiy hayotidagi eng muhim xususiyati shundaki, bu davrda ibtidoiy to'dadan urug'chilik

jamoasiga o'tira boshlandi. hozirgi zamon odamlariga o'xshash odamlar paydo bo'lishi uchun zamin hozirlandi.

O'rta paleolit davri O'rta Osiyo hududlarida tabiiy iqlim o'ziga xos bo'lib, yozda ob-havo iliq va quruq, qishda esa sovuq va namgarchilik bo'lgan. Bu davrning o'tralari va oxirlariga kelib shimoldan ulkan muzlikning siljib kelishi natijasida iqlim tamoman o'zgaradi. Natijada qadimgi odamlar turmush tarzida katta o'zgarishlar bo'lib o'tdi. Sovuq iqlim tufayli odamlar ko'proq qorlarga joylasha boshladilar. Janubdagi kichik tuyoqli issiqsevar hayvonlar qirilib ketib, shimol buqanlar, mamontlar, ulkan ayiqlar paydo bo'ladi. Bu esa jamoa bo'lib ovchilik qilishning paydo bo'lishiga turtki berdi.

Undan tashqari sovuq iqlim tufayli o'rta paleolit davri odamlari olovni kashf etdilar hamda sun'iy olov chiqarish va uni saqlashni o'zlashtirdilar. Bu esa mintaqamizdagi qadimgi odamlar ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

So'nggi paleolit bosqichi miloddan avvalgi 40-12-ming yilliklarni o'z ichiga olib, O'rta Osiyoda bu davrga oid 30 dan ortiq makonlar ochildigan. Ulardan biri Ko'lbuloq makoni Changanon shahridan 10-12 km. g'arbda bo'lib, Choqol tizmasining janubiy yonbag'ridan chiqadigan Qizilolma soyining chap sohilidagi qir-adir ustida joylashgan. Shuningdek, Toshkentning g'arbidagi Bo'zsuv I makoni ham so'nggi paleolit davriga oid ekanligi aniqlangan.

Samarqand shahrining markazida Siyobcha soyining o'ng sohilidan so'nggi paleolit davriga oid Samarqand makoni topilgan. Bu manzilgoh madaniy qatlamlaridan gulxan qoldig'i, ko'mir parchalari, hayvon va o'simlik qoldiqlari topilgan. Bu topilmalar mazkur manzilgohda istiqomat qilgan kishilarning ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganliklaridan dalolat beradi.

So'nggi paleolit davriga doir makonlarga Xo'jag'or (Farg'ona vodiysi), Shug'nov (Pomir etaklari), Qorakamar (Tojikiston), Achisay (Qozog'iston) yodgorliklari kiradi. Bu davrda odamlar to'g'ri hududlarda yashabgina qolmay, vogalar bo'ylab ham tarqala boshladilar. Tekisliklarda daryo va ko'llar bo'ylarida joylashib, qarindosh-urug'chilik jamoalariga bo'linadilar. Natijada jamiyada jori oilalar paydo bo'lib, ular ayrim urug'larni birlashtirib, urug' jamoasini tashkil etadilar.

Miloddan avvalgi XII – VII ming yilliklar mezoit (o'rta tosh) davri deb atalib, bu davrga oid yodgorliklarga Machay (Surxondaryo),

Yul'at (Farg'ona vodiysi), Markaziy Farg'ona, Bo'zsuv, Qo'shilish (Toshkent), Aydabol, Jayronquduq (Ustyurt), Oshxona, Machaychashona, Darul shor (Tojikiston) kabilar kiradi.

Machay g'or-makoni Hisor tizmasining biri – Ketmonchopti tepasida yonbag'rida Machay daryosining o'ng sohilidagi Yuqori va O'rta Machay qablog'lari oralig'ida joylashgan. qordan topilgan ashyolarning va paleontologik materiallar miloddan avvalgi VII – VI ming yilliklarga mansub ekanligi aniqlangan.

Machay I g'or-makoni qaydarkon shaharchasida 4-5 km g'arbda, Machay V g'or-makoni esa undan 200 metrcha g'arbda joylashgan. har ikki qor makonidan topilgan ashyolarga asosanib, Haydarkon – So'x davridagi mezoit davrining ibtidoiy qabilalari baliqchilik, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan, deyish mumkin.

Mezoit davriga kelib er yuzidagi ulkan muzliklarning chekinishi natijasida iqlim o'zgardi va u hozirgi davrdagiga ancha o'xshab qolgan. Mezoitning chekinishi O'rta Osiyoda haroratning ko'tarilishiga hamda hayvonot va o'simlik dunyosida ham o'zgarishlar yuz berishiga sabab bo'ldi. Bu davrda odamlar o'q-yoyini kashf etdilar. Eng katta muvaffaqiyat yana biri yovvoyi hayvonlar – it, qo'y, echki kabilarining yerga o'rganib boshlanib, xonaklasihtirishidir. Mezoit davriga kelib O'rta Osiyoning ba'zi joylarida termachilikdan dehqonchilikka va ovchilikdan chorvachilikka o'tishning ilk kurtaklari paydo bo'la boshladi.

O'rta Osiyo turixida neolit davrining (yangi tosh asri) yuqori bosqichi miloddan avvalgi VII, quyi chegarasi V – III ming yilliklar bilan belgilanadi. Bu davr O'rta Osiyoda uchta: Joytun, Kaltaminor va Hissor manzilyatlarining rivojlanishi bilan izohlanadi.

Haytun makoni Turkmanistonning Ashxobod shahridan 25 km. janubdagi tepalikda joylashgan bo'lib, bir necha uydan tashkil topgan. Har bir uyda 5-6 kishidan iborat oila yashagan. Joytun qablog'ida 30 ga yaqin uy bo'lib, ularda 150-180 kishi istiqomat qilgan degan fikrlar bor. Joytunliklar miloddan avvalgi VI – V ming yilliklarda yashab, asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman esa ovchilik bilan shug'ullanganlar. Ularda ona urug'i hukm surib, ayritibda ayollarning mavqei baland bo'lgan.

Kaltaminor madaniyatiga oid makonlar Xorazmning sobiq Kaltaminor kanali o'zidagi manzilgohlardan iborat. Ular ovchi va baliqchilikning qadimgi yodgorligi sanalib, Jonbos-4 nomini olgan.

Bu erda 120 nafargacha odam yashagan. Shuningdek, bu madaniyatning o'ld yodgorliklari quyi Zarafshon va Qashqadaryo etaklaridagi Darvozaqir, Katta va Kichik Tuzkon, Qoromg'ishot, Poykent makonlarini o'z ichiga olgan.

Hisor madaniyatiga oid yodgorliklar O'rta Osiyoning sharqiy hududlaridan, Hisor-Pomir tog'larida topib o'rganilgan bo'lib, ularning umumiy soni 200 dan ziyod (Tutqovul, Soysayyod, quyi Balyon, Darai Shot, Gaziylontepa va hokazolar). Hisor madaniyatiga oid yodgorliklar miloddan avvalgi V – III ming yilliklarga oidir. Aholi sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik va qimmatli termachilik bilan shug'ullanishgan.

O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida miloddan avvalgi VI – V ming yilliklarda neolit davri qabilalari dehqonchilikka o'tadi. Bu ishlab chiqaruvchi xo'jalikning qaror topganligidan dalolat beradi. Tabiiy sharoitning noqulayligi tufayli markaziy, shimoliy va sharqiy viloyatlardagi qabilalar ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanishda davom etdilar hamda uzoq vaqt rivojlanishdan orqada qolgan. Neolit davri muhim kashfiyotlaridan biri kulolchilik, tikuvchilik va to'quvchilik bo'ldi.

2. O'rta Osiyoning eneolit, bronza va ilk temir davri manzilgohlari tarixiy geografiyasi

Tosh va bronza davrlari o'rtasidagi davr mis-tosh (eneolit) deb ataladi. U miloddan avvalgi IV ming yillikning oxiri – III ming yillikning boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davrda mis tez eruvchanligi va egiluvchanligi tufayli xo'jalik hayotda ustunlik qila olmadi. Ishlab chiqarishda avvalgidek tosh qurollar asosiy bo'lib qoldi. Shuning uchun ham bu davr mis tosh asri deb yuritiladi. O'rta Osiyoning shimoli-sharq dashtlarida va Orol dengizi sohillarida ovchilik, baliqchilik va ilk chorvachilik xo'jaliklari rivojlandi. Buxoro vohasidagi Lavlakon, Beshbuloq makonlari va Zamonbocho qabristonining eng pastki qatlamlari eneolit davriga oidir.

Yuqori Zarafshonning Panjikent shahridan 15 km g'arbda joylashgan Sarazm qishloqi xarobasi muhim arxeologik yodgorlikdir. U dehqonchilik qabilalarining O'rta Osiyo shimoli-sharqiy qismiga yoyilganligidan dalolat berib, qadimgi dehqonchilik aholisining

g'ayri dehqonlarini ham ko'rsatadi. Sarazm qishloqi xarobasi 90 gacha maydonda joylashgan 10 ta tepalikdan iborat.

Shundan tashqari qorag'un cho'li, janubi-g'arbda Kopetdog' bilan chegarlangan Turkmeniston yerlari quruq va issiq iqlimni o'lkadir. Bu madaniyatni asosida Anov I-II va Nomozgoh I-III davrlariga oid eneolit zamonni madaniyati keng tarqalgan. Janubiy Turkmeniston hududida eneolit davriga oid ko'plab makon-tepa joylashgan. Ularning asosiy qismi Ashxobodga yaqin joyda va Geoksyur bo'g'ozida (Joyi Murg'ob va Tajan daryolari orasida) joylashgan. Bu davr vohasi II ta qadimgi qishloqdan iborat. Olimlarning fikricha, shahar 4000-5000 kishi istiqomat qilgan. Eneolit davrida hayot tarqish uchun ancha keng hududlar o'zlashtirilgan. So'nggi eneolit davrida dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan qabilalar quyi Zarafshon bilan tarqalgan. Murg'ob vodiysida kanal-arizalar qazib, suv dehqonchilikni bo'lgan joylarda sug'orib ekitadigan dehqonchilikning asosiy shakllari vujudga keladi. Bu hududlarda ishlab chiqaruvchi xo'jalik va ishlab chiqarish munosabatlari taraqqiyoti darajasi yuqori bo'lgan. Sug'orish dehqonchilik va chorvachilik xo'jalikda muhim o'rin egallaydi. Eneolit davri odamning eng katta ishlab chiqarish g'alabasi – dehqonchilik va sug'orish texnikasi rivoj topgan davr bo'ldi.

O'rta Osiyoda bronza davri miloddan avvalgi III ming yillikdan I ming yillikning boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bronza davri bilan qalay qotishmasidan iborat. Bu davrda dehqonchilik va chorvachilik O'rta Osiyo xo'jaligining asosiy sohalari bo'lgan. Davrdan qolgan qurollar qadimgi iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni aks ettirgan bo'ls O'rta Osiyo cho'llarida yashagan qabilalar boshqa aholidan ajralib chiqadi va asosan chorvachilik bilan shug'ul bo'ladi. Chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishi eneolit makoni tugilmotidir. Bu jarayon miloddan avvalgi II ming yillikda yuz beradi.

Janubiy Turkmenistonda bronza davriga oid madaniyat ikki davrga bo'linadi. Bularidan birinchisi Nomozgoh IV – V ilk va ikkinchisi bronza davri bo'lib, miloddan avvalgi III ming yillikning oxiri – II ming yillikning birinchi yarimiga mansubdir. Dehqonchilik asosan g'arbda qizil Arvat shahridan boshlab, sharqda Fozil daryosi va quyi Murg'ob bo'ylarigacha tarqalgan. Ikkinchisi bronza davri VI so'nggi bronza davri bo'lib, miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarimiga oidir. Uning yodgorliklari Kopetdog'

atrofi va Quyi Murg'ob vodiya joylashgan. So'nggi bronza davrida Janubiy Turkmanistonning turli hududlariga O'rta Osiyoning shimoliy qismlaridan kelib chiqqan chorvador qabilalar tarqalgan.

Surxondaryo, Zarafshon vodiya va Xorazmda ham bronza davri yodgorliklari topilgan. Surxondaryo issiq iqlimli o'lka bo'lib, shimol shimoli-g'arb va sharqda Hisor, Ko'hirog', Bobotog', janubda Amudaryo bilan chegaralangan. Qadimgi sug'orish yerlari toq tizmalariga yaqin joylashgan. Bu hududdan Sopolttepa, Jarqo'ton manzilgohlari topib o'rganilgan.

Quyi Zarafshonning bronza davri yodgorliklari Zamonobo ko'li yaqinidan topilgan bo'lib, Zamonobo madaniyati nom bilan ataladi. Zamonoboliklar chaylasimon kulbalarda istiqomat qilib, dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Shuningdek, hunarmandchilikning turli tarmoqlari, xususan, kulolchilik, bronzani eritib, har xil ashyolar yasash va toshni ishlab texnikasi ancha rivojlangan.

Bronza davriga oid yana 50 dan ziyod yodgorliklar Xorazmdan topilgan bo'lib, ular Tozabog'yob madaniyati nomi bilan ataladi. Shuningdek, Xorazmdagi so'nggi bronza davriga oid yodgorliklar Amirobod madaniyati nomi bilan mashhur bo'lib, miloddan avvalgi IX - VIII asrlarga o'g'ir.

O'rta Osiyodan topilgan eng qadimgi buyumlar miloddan avvalgi IX - VIII asrlar oid bo'lsa-da, ulardan ko'pi miloddan avvalgi VII - VI asrlar bilan sanalashirilgan. Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlariga oid yodgorliklardan Janubiy Turkmanistonda 46 ta qadimgi qishloq xarobasi ma'lum. Bunday xaroba Surxondaryoda 8 ta, Qashqadaryoda 7 ta topilgan. Quyi Murg'obda Yoztepa, Arvalitepa, Ko'hmatepa, Uchtepa, Surxondaryodagi Kuchuktepa, Bandixon I, va Qiziltepa, Qashqadaryodagi Yergo'rg'on, Chirtoqchitepa va Sangititepa ham shunday xarobalar sirasiga kiradi. Yodgorliklarning eng qadimgi madaniy qatlamlari temir asriga o'tish davriga xosdir.

Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlarida Farg'ona vodiysida Chust madaniyati rivojlanadi. Namangan, Andijon va O'lt (Qirg'iziston) viloyatlarida ko'plab qadimgi makonlar topib o'rganilgan. Chust, Dalvarzin, Ashkoltepa, Boztepa, Chimboy va boshqalar shular jumlasidandir.

Temir qurollarning keng tarqalishi mehnat unumdorligini oshirdi. Bu jarayon yanada rivoj topgan ishlab chiqarish usuliga o'tilishiga

temir buyumlari. Uyg'ur jamoasi o'rtini hududiy qo'shinchilik jamoasi sifatida hisoblaydi.

O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari va davlat birlashmalari

O'rta Osiyo hududida yashagan qadimgi qabilalar uyushmalari barcha to'rt tomon tomon emas. Shunday bo'lsa-da, miloddan avvalgi VI - V asrlarda o'ltkanizda istiqomat qilgan yirik qabila uyushmalarining joylashgan hududlarini aniqlash imkoni bo'lgan.

Ulardan eng yirik sak qabilalari bo'lib, ular uchta qabilaviy tomonlardan tomonli topgan: xannavarka saklari, tigraxanda saklari va to'rt tomonli saklari.

Xannavarka saklari asosan O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy qismida joylashgan bo'lgan, Xannavarka saklari Murg'ob vodiysida, Xannavarka yuqori oqimlarida, Oloy va Farg'ona vodiylarida hamda Sharqiy Turkistonda yashagan deb taxmin qilinadi.

Yirik qabilalardan yana biri tigraxanda saklari (o'ltir bosh kiyimli saklar) bo'lgan. Antik davr tarixchilari tigraxanda saklarini to'rt tomonli bilan ham tenglashtirganlar. Bu qabila birlashmasi miloddan avvalgi VI - V asrlarda g'arbiy Osiyoning juda katta hududida Amudaryoning quyi oqimlaridan hamda Sirdaryoning o'rta va past oqimlaridan to'rt dengizining shimoli-gacha bo'lgan tomonlari bo'lgan ko'chib yurganlar (sak-massagetlarning asosiy qismi davlat Orol dengizining janubi-sharqida, Oks (Amudaryo) va Yaxsiy daryolarining o'rtasida joylashgan bo'lgan). Miloddan avvalgi IV - III asrlarda ularning hududi birmuncha kengayib, Kaspian dengizining janubi-sharqiy sohillaridan to'rt dengizining markaziy tomonlari-gacha bo'lgan katta kengliklarda ko'chib yurganlar. Antik davr muallifi Strabon o'zidan oldingi tarixchilarning asarlaridan foydalanib: "Kaspian dengizidan boshlab ko'pchilik saklar dayl deb atalgan hududlardan shurqda yashovchi qabilalar massagetlar va saklar deb nomlangan, qolganlari esa umumiy nom bilan skiffar deb atalgan" - deb yozgan. Strabon bu axborotida sak-massagetlarning to'rt tomonli keng bo'lganligi bilan bir vaqtda ularning jamoa tuzilishi ham ta'kidlab, bir qancha qabilalar va qabila ittifoqlaridan to'rt tomonli uyushma tuzilganligini ham aniq ko'rsatadi. O'sha davrda massaget saklari yirik qabila uyushmasi bo'lib, tarkibiga bir

necha qabila uyushmalari, jumladan, daqlar, derbeklar, sakaruklar, apasiqlar, assiyar, augallar va boshqalar kirgan.

Tiayparadaraya (dengiz orqasida, dengizning nari tomonida yashovchi) saklari ham qadimgi yirik qabila birlashmalaridan sanalgan. Bu saklarning kelib chiqishi asli Kaspiy dengizining shimolida, Ural tog'oldi mintaqalarida yashovchi massaget qabilalaridan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Saklar xo'jaligida chorvachilik katta o'rin tutgan. Bu qabilalar qoramol, mayda chorva hamda otlarni ko'paytirganlar. Yillar davomida chorvadorlar yangi yem-xashak maydoni topish uchun harakat qilganlar, o'troq hayot ular uchun muhim sanalmagan.

Dashtlar, sahrolar va Amudaryo bo'ylarida massaget qabilalari yashaganlar.

Shunday qilib, miloddan avvalgi VI – IV asrlardagi o'troq aholi va ko'chmanchi sak, massaget qabilalari O'rta Osiyo aholisining keyingi asrlardagi etnik taraqqiyotiga zamin tayyorlab bergan.

Ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyoda ilk davlatlarning shakllanish va rivojlanish jarayoni ahamoniy-largacha bo'lgan davda deb hisoblaydilar. Ilmiy adabiyotlar O'rta Osiyoda ahamoniy-largacha bo'lgan davrda quyidagi davlat uyushmalari haqida so'z yuritadi:

Aryoshayyona – O'rta Osiyodagi qadimgi viloyatlar uyushmasi, Aryonnavayyo. "Katta Xorazm" yoki Amudaryoning quyidagidegi Xorazm davlati.

Qadimgi Baqtriya davlati.

O'rta Osiyoning janubida joylashgan o'nlab yangi tipdagi vohalar davlatlar so'ngi bronza va ilk temir davrida ba'zan yirik siyosiy birlashmalar – podsholiklarga birlashar edi. O'rta Osiyo janubida bulur Baqtriya va "Katta Xorazm" edi. Yirik podsholiklarning tashkil topishida ichki ijtimoiy-iqtisodiy omillardan tashqari tashqi sub'ektiv omillar ham muayyan o'rin tutgan. Mazkur omillardan biri Mesopotamiyaning urishqoq davlatlari – Midiya, Ossuriya, Mitaniya tomonidan solingan xavf edi.

So'ngi yillarda olib borilgan tadqiqotlar asosida ushbu ro'yxatga Sug'diyonani ham kiritish imkoniyati paydo bo'ldi.

Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, ahamoniy-lardan oldin xorazmliklar Parfiya chegaralaridan sharqiy yo'nalishda, Kopetdagi yonbag'irlarida joylashganlar. Xorazm davlatining markazi Mav va Hirat atrofiga bo'lib, bu davlatni forslar egallaganlaridan so'ng

mashtablar quyil Amudaryo – hozirgi Xorazm viloyatiga ko'chib kelganlar deb faraz qilingan. Ushbu nazariyaga ko'ra, miloddan avvalgi VI asrda qadimgi forslar xorazmliklarni janubdan quyil Amudaryo yonlariga siqib chiqarganlar.

A. Tolstov, Ya.G'ulomovlar ushbu nazariyaga qarshi bo'lib, mashtablar O'rta Osiyoning janubidan ko'chib kelmaganlar, Xorazm davlati quyil Amudaryoda qadimgi zamondardavq vujudga kelgan, deb qabul qilganlar. Bu davlatning chegaralari hozirgi Xorazm viloyati hududidan ancha keng bo'lgan. qadimgi Xorazm mashtablaridan biri Ko'zaliqir shahri qalin va mustahkam mudofaa davlati bilan o'ralgan. Bunday markazlar atrofiga ko'plab dehqonlar yashaganlar, boqlar va dalalar joylashgan edi. qadimgi Xorazmda mashtablarlik ishlab chiqarishi rivojlangan. Shaharlarda savdo-sharq qatnashib kechgan.

O'rta Osiyo hududida miloddan avvalgi VII asrda tashkil topgan davlat birlashmasi qadimgi Baqtriya davlatidir. Baqtriya davlatining yurti Surxon vodiysi, Afg'onistonning shimoli-sharqi. Tojikistonning janubiy hududlarida joylashib, turli yozma manbalarda Buxd, Baqtrish, Baqtriyona, Baqtriya, Baxli, Baxlika deb atalgan. Bu davlat hududida hozirda qiziltepa, Yergo'rg'on, Kiziltepa va A'frosiyob shahar xarobalari topilgan. Dastlab Baqtriya mashtablar Merg'iyyona va Sug'diyona ham viloyat sifatida kirgan bo'lsa ham, bu davrda aholi nisbatan zich joylashgan o'troq hududlarida dehqonchilik jadal rivojlangan. Bu vohalar hosildor tog' oldi hududlarida yoki daryo etaklarida joylashgan bo'lib, nisbatan dehqonchilik uchun qulay sharoitga ega bo'lgan.

Yergo'rg'onlar va ayrim qishloqlarda yashovchilarning asosiy mashg'ulotlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va ularni qishloq ishlabchidan iborat bo'lgan. Yer haydab dehqonchilik qilish, anhor qishloq dehqonlaridan suv chiqarish, kanal va ariqlarni doimo tozalab turish, suvni sug'orish ishlarni yo'lga qo'yish, don ekish, chorva uchun xashak bo'ladiqan o'simliklarni o'stirish, hayot manbai bo'lib qishloq.

Ayrim ayrimning ichida maxsus ustaxonalar qoldiqlari topib chiqarilgan. Bu ustaxonalarga o'la a'zolari toshdan yoqochdan, loydan yasalgan, oltundan va teridan xo'jalikka, ro'zg'orga kerakli buyumlarni ishlab chiqarganlar. Masalan, toshdan ishlangan dehqonchilik qurollari (o'troqlar, yoruchoqlar, qovonchalar), sopol

idishlar, chiroqlar, urchuq boshlari, bo'yra va teri to'shanlari ko'pincha hunarmandchiligi mahsuloti hisoblangan. Uy hunarmandchiligi buyumlari va qurullari bilan bir qatorda shahar markazlarining hunarmandchilik ustaxonalarida sopol idishlar, metall qurullar, zeb-ziyinat buyumlari ishlab chiqarilgan.

Qishloq jamoalari o'rtasida tovar ayirboshlashda "pul" vazifasini kulolchilik va temirchilik buyumlari, oziq-ovqat va chovva mahsulotlari bajaragan. qishloq jamoalarida yetishtirilgan mahsulotlarning asosiy qismi shu joyning o'zida, ya'ni ayrim jamoalar o'rtasida iste'mol qilingan. Yetishtirilgan mahsulotning mahalliy qismlarini bozorga olib borish xo'jalikda yoki ro'zg'orda muxass qurullar (buyumlar, kiyim-kechaklar) zaruriyatidan kelib chiqqan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning turli hunar kasblariga bog'liq bo'lgani uchun mahsulotning ortiqcha qismini ayirboshlash an'anavi yanada rivojlangan. Savdo asosida an'anaviy xo'jaliklar va hunar turlari taraqqiy etgan. Bu jarayon ishlab chiqarishni jadallashirgan.

Tashqi savdo (viloyatlar mamlakatlar o'rtasida)da pul o'lehovini xom ashyo, qimmatbaho hunarmandchilik buyumlari (metall idishlar, yaroq-aslagalar, zeb-zynatlar), qimmatbaho tosh, oltin va kumushlar bajaragan. O'rta Osiyodan boshlanadigan savdo yo'llari qadimgi Shuqq mamlakatlari olib borgan. Shu yo'llar orqali Bag'riya tog'larida qazib chiqarilgan lojivard, Xorazmda feruza, Sug'diyonada oltin va qalay, yilqi va tuyalar Eron, Mesopotamiya va Old Osiyo bozorlariga olib borilgan. Ktesiy xabariga ko'ra, Bag'riya oltin va kumush konlariga boy bo'lgan. Ossuriya podshohligining savdogarlari bronзадan ishlangan idishlarni, yaroq-aslagalarni oltin va kumushga almashirgan.

Shunday qilib miloddan avvalgi VII – VI asrlarda ilk temir davriga o'tilishi bilan O'zbekistonda dastlabki yirik davlatlar vujudga keldi, shaharlar barpo etilib, dehqonchilik, hunarmandchilik jadal sur'atlar bilan rivojlandi.

4. Ahamoniylar hukmronligi va Aleksandr Makedonskiy yurishlari davrida O'rta Osiyo tarixiy geografyasi

Miloddan avvalgi VI asrning o'rtalariga kelib, Ahamoniylar podshosi Kir II Bobil O'rta Osiyo hududidagi davlat va viloyatlarni

bag'riya, Xorazm, Sug'diyona, Marg'iyona va boshqalar) va Misrni boshqalagan tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

Tashqi dunyo muallifi Gerodot, Ksenofont ma'lumotlariga ko'ra, miloddan avvalgi 545 – 539-yillarda Kir II Sharqiy Eron davlati va O'rta Osiyodagi Xorazm, Bag'riya va sak qabilalarini o'ziga bo'yushtirdi. Lekin shuni ta'kidlash lozimki, Kir II O'rta Osiyoni qay tarzda bosib olganligi to'g'risida aniq ma'lumotlar uchunmagan. Kir II ikkinchi yurishi mahalliy aholining qat'iq qarshiligiga uchrigan va ko'chmanchi massgetlar tomonidan tor-mor bo'lgan Massagetlarga To'maris boshchilik qilgan. Jangda Kir II halok bo'lgan.

Miloddan avvalgi 522-yil Doro I ahamoniylar taxtiga o'tirdi. U o'ziga o'rnatilgan bilim oq bosib olingan ko'pgina viloyatlarda qo'zg'olonlar ko'tarladi. 522 yil oxirida Marg'iyonada ko'tarilgan fohda qo'zg'oloni Bag'riya satrapi Dodarnish tomonidan ayovsiz bastirildi. 481 avv. 519 – 518-yillar saklar Skunxa boshchiligida qo'zg'olon ko'taradi. Lekin bu qo'zg'olon ham bostirildi.

Yaroq I o'ziga saklarga qarshi yurishi muvaffaqiyatsiz tugaydi. Boshqalagan mamlakatlarni itoatda tutmoq uchun ahamoniylar butun dunyoni aholida viloyat - satrapliklarga bo'ladilar. Bu so'z forscha so'zga "viloyat" so'zidan kelib chiqqan.

Viloyat boshlig'i – satrapga cheklanmagan hokimiyat berilgan. Satraplarning ko'pchiligi ahamoniylar sulolasi vakillari edilar. Har bir satrap o'z viloyatining lashkarboshisi ham edi. U faqat shohga bo'yusmonat haracha qo'shinlarga shoh qo'mondonlik qilgan.

O'rta Osiyoning bosib olingan viloyatlari uch satraplikka bo'lingan. Ular bag'riyaliklar, eglar, saklar, kaspilylar, parfiyaliklar, sog'diyonlar va xorazmliklarning yerlari bo'lgan. Har bir satraplik yillik sarf to'lagan. Bundan tashqari qaram xalqlar saroy va qaramlar qishlari bilan safarbar etilgan. Xirojni kumush bilan, chorvadorlar kumush bilan, hunarmandlar o'z mahsuloti bilan, kiyim, teri bilan to'lagan.

Miloddan avvalgi 329-yilda makedoniyaalik Aleksandr qo'shinlari Xorazm, Xorazm o'tin boshladi. Aleksandrning jangchilari bu to'sqidan o'tib o'tiblar. Qo'shinlar qarshisida esa Navtaka (Qashqadaryo viloyatining sharqiy qismi) Marogand turar edi.

Miloddan avvalgi 329-yilda makedoniyaalik Aleksandr qo'shinlari Xorazmni egalladilar. Aleksandr qo'shinlarning bir qismini qoldirib,

o'zi esa qurushkat (Kiropolis) shahrini bosib olish uchun asosiy kuchlar bilan Sirdaryo qirg'oqlari sari ketadi. Rivoyatga ko'ra, bu shaharga fors shohi Kir II asos solgan ekan. Sug'diyona xalqi bosqinchilarga qarshi kurashga ko'tarildi. Tez orada Sug'diyonlar baqtriyaliklar, sak va massagetlar qo'shladilar. Qo'zg'olonni iste'dodli rahbar va qo'mondon Spitamen boshchilik qiladi.

Ancha qo'shin to'plagan Spitamen Marogandni qurshovga olib Aleksandr gamalda qolganlar uchun mingga yaqin jangchidan iborat qo'shin jo'natadi. Qadimda "Politimet" deb ham atalgan Zarathushtra daryosi bo'yida makedonlarga pistima qo'yan Spitamen dushman guruhini tamomila qirib tashlaydi. Shunda Aleksandrning o'zi qo'zg'olonni bostirishga oltanadi. Yunonlarning katta kuchlari yaqinlashib kelayotganidan xabar topgan Spitamen gamalni to'xtatib, o'z qo'shinlarini saho sari boshlab ketadi. Saklar va massagetlar qarshi kurash uchun Aleksandr Sirdaryo bo'yidagi Xo'jand yaqinida bir tayanch manzil barpo etish to'g'risida buyruq beradi. Bu qat'la Aleksandriya Essxata (Uzoq Aleksandriya) deb ataldi. Aleksandr Marogandda garnizon – himoya kuchlarini qoldirib, asosiy qo'shinlari bilan qishlov uchun Zariasp (Baqtriya)ga jo'natadi. O'sha yilning bahorida Aleksandr qo'zg'olonni bostirish chorasini ko'radi. O'z lashkarlarini uch qismga bo'lib, Sug'diyonaning u boshidan bu boshigacha kezib chiqadi va tinch aholining 120 ming nafarini qirib tashlaydi.

Miloddan avvalgi 328-yil kuzida Spitamenning Aleksandr bilan hal qiluvchi jangi bo'lib o'tdi. Kuchlar teng bo'lmaganidan Spitamen yengilib, cho'lga chekinadi. O'sha yerda ko'chmanchi qabilalar boshliqlari xoinlarcha uni o'ldiradi.

O'rta Osiyo yerlarini bosib olish uchun Aleksandr deyarli uch yil urindi, biroq uncha katta bo'lmagan hududni: Marg'iyo, Baqtriya, Sug'diyona va hozirgi Bekobod va Xo'janddan iborat Sirdaryo bo'ylarini bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Xorazm, Toshkent vodiisi va Farg'ona mustaqilliklaricha qoldilar. Spitamen qo'zg'oloni bostirishiga qaramay, yunon-makedon qo'shinlari birinchi bor qat'or maqbuliyatga uchradilar.

Yunon-makedon qo'shinlarining bosqinchilik yurishlari O'rta Osiyo yerlarini xarobazorga aylantirdi, aholining katta qismi qullik ketdi. Ko'plab shaharlar vayron etildi. Yunon tarixchilarining yozishicha, Makedoniyaik Aleksandr O'rta Osiyoda 12 ta shahar

qurib, bu shaharlar uning nomi bilan Oksdagi Aleksandriya, Aleksandriya Essxata, Marg'iyo Aleksandriyasi va hokazo tarzida nomlangan. Ularning buzilari vayron etilgan Sug'diyona va Baqtriya aholisi o'rtida, boshqalari esa tayanch qala sifatida yangidan qurilgan. Bu shaharlarda yunon-makedon piyoda, otliq askarlari ishtirok etdi. Miloddan avvalgi 324-yildan boshlab bu askarlarning boshchisi Makedoniya tartibida qurallantirilgan Baqtriya va Sug'diyona yoshlari hisbiga to'ldirilgan.

8. Miloddan avvalgi IV asr oxiri – milodiy IV asrning boshlarida O'rta Osiyoning siyosiy va iqtisodiy geografyasi

Miloddan avvalgi 323-yilda Aleksandr Makedonskiy o'lgandan keyin makedoniyalik maqalliy zodagonlar O'rta Osiyo xalqlarining siyosiy harakatini yo'qotish maqsadida mamlakatni mayda bo'laklarga bo'lib tashladilar.

Miloddan avvalgi 312-yilda Iskandarning sarkardalaridan biri bo'lgan Sulevkeyga Bobil (Mesopotamiya) va uning sharqidagi mamlakatlarni topshirildi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, u o'zi hukmronlik qilayotgan mamlakatlarning chegaralarini kengaytirib, Sirdaryo va Hind daryosi o'rtasidagi yerlarni ham egallaydi, shu tariqa makedonlar aholisini boshlab beradi.

Yunon makedoniyaliklar harbiylarning Baqtriya va Sug'dda bir qat'or asr davom qilgan hukmronligi mahalliy aholi madaniyatini o'zlashtirishga yordam bermadi. O'sha zamondan bizga yetib kelgan juda kam miqdordagi yodgorliklar O'rta Osiyoda yunonlar ta'siri taqdimotidan dalolat beradi.

Sulevkeylarga qarshi xalq ommasining kurashi asta-sekin kuchayib borayotgani natijasida miloddan avvalgi III asr o'rtalarida Yunon Baqtriya davlati ajralib chiqadi. Bu davlat quldorlikka aylangan bo'lib, sulavkiylarning Baqtriya'dagi vorisi Diodot tarafdin asos solingan Mavkuzlashgan monarxiya shaklidagi Yunon-Baqtriya davlati tashkil topishda podsho turgan. Bu davlatning asosi Baqtriya bo'lib, keyin bukinlar davrida (Yevitidem, Demetriy, Yevkratid) makedonlarning ahloli-g'arbiy qismi, Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi katta yerlar qo'shib olinadi. Davlatning poytaxti Shimoliy Afg'onistondagi Buzg'o shahri edi. Davlat bir necha satrapliklarga bo'lingan bo'lib, ma'lum darajada mustaqil bo'lgan. Yuksak darajadagi

iqtiisod, hunarmandchiligi, shaharlari bilan mashhur bo'lgan. Ularning madaniyati va mahalliy madaniyatning qo'shilishidan o'ziga xos madaniyat yaratgan. Tovar-pul munosabatlari yuksak bo'lgan. Pul tizimi kumush va bronza tangalari bo'lib, atik (tetra-drum) tangalaridan iborat bo'lgan.

Miloddan avvalgi II asrning so'ngi choragi (ba'zi manbalarda aytilishlaricha, miloddan avvalgi 166-yil)da Yunon-Baqtriya podshohligi sak va yuechilarning qabilalari tomonidan istilo qilingan. Yunon manbalarining yozishicha, bu davlatga turli qabilalar tomonidan barham berilgan. Xitoy manbalarida esa Yunon-Baqtriya podshohligini faqatgina yuechilarning qabilalari istilo qilgan deb yozilgan.

Miloddan avvalgi II asr boshlarida ko'chmanchi qabilalar Qang' davlatini barpo qiladilar. Ushbu davlatlar haqida ilk ma'lumot Chjan Tszyan (miloddan avvalgi 128-yil) yozma manbalarida uchraydi. Qang' davlati tarkibiga O'rta Osiyoning Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi yerlari (Baqtriya va tashqari) kirgan.

Poytaxti Bityan shahri bo'lgan. Xitoy manbalarining ma'lumot berishicha, Qang' davlati aholisi 600000 kishini tashkil etgan. Qo'shindagi askarlar soni esa 120000 harbiydan iborat bo'lgan. Aholisini qang'lar deb yuritishgan. Qang' davlati konfederatsiya shaklida bo'lib, unga miloddan avvalgi I asr – milodiy I asrda 5 ta mustaqil mulklar kirgan. Bu mulklar quyidagilar:

1. Suse (Kesh, hozirgi Qashqadaryoning sharqiy qismi).
2. Fumu (Zarafshon vodiysi).
3. Yuni (Choch – Toshkent vodiysi).
4. Gi (Eqtimol, Buxoro).
5. Yuegan (Urganch, Xorazm).

Bu mulklar umum Qang' davlati podshohiga bo'ysungan. Ularning o'zlarining tangalarini zarb qilganlar.

Miloddan avvalgi I asr va milodiy I asrlarda Qang' davlati iqtisodiy jihatdan ancha rivojlangan davlat edi. Davlatning asosiy aholisi o'troq va yarim o'troq bo'lib, uning hududida ko'chmanchi chorvadorlar ham yashar edi. O'troq aholi asosan vodiya yashab, dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan.

Vohada yashovchi o'troq aholi dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik bilan ham shug'ullangan. Yozma manbalarda qang'arlarning sut-qatiqlari molligi va ko'plab zotli otlari borligi

haqida to'xtalib o'tiladi. Qang'arlarning eng asladdiy dushmanlari esa qabilalari edi. Miloddan avvalgi II – I asrlarda ushlar Xitoy imperatori bilan yaqinlashib, xunmlar va qang'arlar bilan kurash boshladilar. Lekin qang'arlar ularni o'z hududlariga yaqin tortib olinganlar. Miloddan III asrda kelib Qang' davlati bir necha mustaqil mulklarga bo'linib, davlat sifatida barham topdi.

Miloddan avvalgi II – I asrlarda Xitoy manbalarida keng, boy va katta aholi deb e'lonlangan Dovon davlatini tarixchilar Farg'ona deb atashadilar. Bu davlat haqidagi ilk ma'lumotlar Chjan Tszyan (miloddan avvalgi 128-yil) yozma manbalarida uchraydi. Dovon, shuningdek, Farg'onaning xitoycha talaffuzidir. Davlatning poytaxti katta shahri bo'lgan. Davlatning hududlari Toshkentgacha borib, deyarli boshida hukmdor turgan. Davlat boshqaruvida yoshi ulug' kishilarning yig'ini katta ahamiyatga ega bo'lib, ular hatto hukmdorlarni ham o'zgartirishlari mumkin bo'lgan.

Xitoy Tszyan ma'lumotlariga qaraganda, Dovon aholisi bir necha ming kishi bo'lib, 70 dan ortiq katta va kichik shaharlar bo'lgan. Iqtisodda asosiy o'rinni qishloq xo'jaligi egallagan. Dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi arpa, sholi, beda kabi turli ekinlar ekashar. Shuningdek, ular uzumchilik bilan ham shug'ullangan. Yana katta sopol xumlarida uzun vaqt saqlashni ham bilganlar.

O'z davrida Dovon davlati "afsonaviy" va "samoviy" otlari bilan shahar qurargan. Dovon arg'umloqlari mamlakatdan tashqarida ham, shuning, Xitoyda juda ham qadrlangan. Xitoyliklar Farg'ona otlarini deyarli barcha davrasiga borib yetganlar.

Miloddan avvalgi 104 – 102-yillarda Dovon bilan Xitoy o'rtasida muharab bo'lib o'tgan. Xitoyliklar bu yerda o'z hokimiyatlarini o'rnatgach, qaytib ketganlar. Lekin farg'onaliklar ular qoldirib ketgan hokimiyatni o'zlariga qaytib o'rnatib, o'z hokimiyatlarini o'rnatadilar. Farg'onaliklar Xitoyga har yili samoviy otlar berish majburiyati bo'yicha o'z mustaqilliklarini saqlab qolganlar.

Miloddan avvalgi II – milodiy IV asrlarda asrlarda O'rta Osiyoning katta qismi, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston va boshqa bir qancha yerlarni o'z ichiga olgan Kushon imperiyasi O'rta Osiyo xalqlari orasida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Miloddan avvalgi I asrga kelib katta yuechilarning uyushmasidagi Guyshuan (Kushon) hokimligi ancha kuchayib va hududi kengayib bordi.

Podsho Yima Kadfz davrida kushonlarga Hindistonning kattagina qismi bo'ysunadigan bo'ldi. Kanishka I davrida esa Kushon podsholigi o'zining rivojlangan pallasini boshdan kechirgan. O'tta Osiyoda kushonlarning shimoliy chegaralari O'zbekiston janubidagi Hisor tog' tizmalaridan o'tgan hamda to'g'ri dovonda (Darband) chegara devorlari qurilgan.

Kushon davri iqtisodi haqida gap ketar ekan, uning tangalariga to'xtalib o'tish joizdir. Bu tangalar davrlarda rivojlangan pul tizimi bo'lganligidan darak beribgina qolmasdan, tovar-pul munosabatini rivojlanganini ham ko'rsatadi.

Kushon davlatida qishloq xo'jaligi ham yuksak darajada bo'lgan. Tekisliklarda sug'orma dehqonchilik bilan birgalikda chorvachilik ham rivojlanadi.

Kushon podsholigi teokratik davlat bo'lib, podsho mamlakatning bosh ko'hini ham hisoblangan. Podsholik satrapliklarga bo'linib, satraplar bir muncha mustaqil siyosat olib borganlar.

6. Buyuk Ipak yo'li: asosiy yo'nalish va tarmoqlariga tarixiy-geografik tavsif

Qadim zamonlar tarixiga nazar tashlar ekamiz, janubiy tarqiyotining bronza davridan ham ilgari davridan boshlab, hududlarni bir-biriga bog'lovchi o'zaro ixtisoslashgan savdo yo'llari mavjud bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Buyuk Ipak yo'li tashqi topmasdan avval O'rta Osiyo va Qadimgi Sharq hududida savdo va madaniy ayirboshlash uchun turli-tuman yo'llar mavjud bo'lgan.

Eng qadimgi yo'llardan biri miloddan avvalgi III – II ming yillikda vujudga kelgan "Lal yo'li"dir. U Pomir tog'laridan boshlab, Eron va Old Osiyo hamda Misr o'rgali o'tgan. Pomirdan olimadun yarim nodir lal toshi (lojuvayd) Qadimgi Sharq mamlakatlari zargarlari tomonidan yuksak baholangan. Badaxshon lali ishlatilgan buyumlar Misr fir'avnlarini maqbaralaridan ham topilgan.

Boshqa biri Eron ahamoniylari sulolasining yo'li bo'lib, "Shoh yo'li" deb atalgan. U miloddan avvalgi VI – IV asrlarda Kichik Osiyo shaharlarini, O'rta yer dengizi bo'yidagi Efes, Sard shaharlarini Eron poytaxtlaridan biri – Suza bilan bog'lab turgan. Yana bir yo'l Eron, Bag'riya o'rgali Sug'diyona, Toshkent vohasi va Qozog'istonda

bo'lib o'tgan va Oltoygacha borgan. Uning umumiy uzunligi 2400 km ni tashkil etgan.

XVI asrga qadar Sharq bilan G'arb xalqlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy va savdo munosabatlari tarqiyotida qadimgi dunyoda mavjud bo'lgan Buyuk Ipak yo'li muhim o'rin tutgan edi. Bu yo'l miloddan avvalgi II asrda vujudga kelgan va "Buyuk meridional yo'l" bo'lgan. Bu yo'lga "Buyuk Ipak yo'li" degan nom 1877-yilda amerika geografi F. Rixtogen tomonidan berilgan.

Xitoy, O'rta Osiyo, Hindiston va Yaqin Sharq mamlakatlarini o'zaro bog'lagan savdo o'rgali qadimgi Xitoydan O'rta Osiyo, Hindiston, Eron va Yaqin Sharq mamlakatlariga asosan ipak olib ketilganligi uchun uni Ipak yo'li deb atashgan. Buyuk Ipak yo'li qadimgi XVI asrgacha (suv yo'llari ochilgunga qadar) Sharqni G'arb bilan bog'lab, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning rivojlanishida asosiy ahamiyatga ega bo'lgan.

Buyuk Ipak yo'li haqidagi dastlabki ma'lumotlar miloddan avvalgi III asrda Xitoy imperatori Udingning topshirig'i bilan O'rta Osiyoga yubrilgan elchi va sayyoh Chjan Tszan sayohatnomasida uchraydi. Ipak yo'li Xuanxe (Xitoy) daryosining o'rta oqimida joylashgan Sian shahridan boshlab, Lanchjou o'rgali Dunxunga kelgan. Bu yerda u uchta qirg'och, biri shimoli-g'arbga, ikkinchisi janubi-g'arbga bo'lgan.

Shimoliy yo'l Turfon o'rgali Torim vohasiga, u yerdan Koshg'ar, Fergana vodiysiga, undan keyin Sug'dining makazi Samargandga va shu yo'lga (Marvga) yo'nalgan. Janubiy yo'l Xo'tan, Yorkent va shu yo'lga tog'lar o'rgali o'tib, Bag'riyaning poytaxti Zaraspaga bo'lgan bo'lgan. Balxda janubiy yo'l ikkiga ajralib, biri Hindistonga, ikkinchisi g'arbga yo'nalgan va Marvda shimoliy yo'l bilan tutashgan. Ipak yo'li Marvdan Parfiyaning poytaxti Niso shahri, Eronning shaharlariga, Apuliy va Ekbatana (Hamadon) shaharlari o'rgali Eronni qamrab olingan bo'lgan, u yerda Ktesifon va Bag'dod shaharlaridan o'tib, Bag'ra (Figo) daryosining o'ng qirg'og'i bo'ylab shimolga bo'lgan va Misolbin hamda Antioxiya shaharlari o'rgali Damashqqa bo'lgan. Hamadonidan T'ir shahri bilan Quddusga va Misrga yo'nalgan.

Buyuk Ipak yo'li o'rgali Xitoyga har xil gazlamalar, gilamlar, qimmatli zeb-ziyinat buyumlari, qimmatbaho tosh va dorivorlar, daryo va Dovondan ot va tuyalar olib borilgan. Bu yo'l tufayli sharning O'rta Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlari bilan savdo va

tasdiq aloqalari I – II asrlarda uq ancha kengaygan. Har yili Xitoydan katta savdo karvonlari elchilar bilan G'arb mamlakatlariga jo'natilgan, ayni vaqtda u yerdan ham shu taxlida karvonlar kelgan.

Irak yo'li uzoq va mashaqqatli bo'lganligi sababli Xitoyning b'ish mamlakatlari bilan bevosita aloqa olib borishi mumkin bo'lmagan. Shuning uchun ham Buyuk Irak yo'li orqali olib borilgan savdo elchilik aloqalarida osiyoliklar, ayniqsa sug'diylar, baqtriylar, parfiyaliklar va etoniyalar katta rol o'ynaganlar. III – VI asrlarda Irak yo'li Xitoydan Hindistonga borib ziyoat qiluvchi budda monaxlariga katta xizmat qildi. X asrlarda Xitoy bilan Arab xalifaligi va Vizantiya o'rtasida savdo va elchilik munosabatlarining kengayishi natijasida Buyuk Irak yo'lining ahamiyati oshdi. XIII – XIV asrlarda Irak yo'li mo'g'ullar imperiyasining chekka o'lkalarini Mo'g'uliston bilan bog'lashda katta rol o'ynadi.

Buyuk Irak yo'li O'ta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi: shaharlar kengaydi, hunarmandchilik va madaniy hayot rivojlandi. IV asrda yurtdan kelgan Xitoy chinmisozlik maktabi nodir buyumlar tayyorlagan Xitoy chinmisi haqida Vetniyu ma'lumotlar qoldirgan.

O'ta Osiyodagi kabi oyna tayyorlash texnologiyasi V asr o'talarida Xitoyda ham tarqalgan. Xitoyda nafs dog'oz tayyorlash usuli Turkistonga ham yetib kelgan va bu sohada Samarqand ma'rifati bo'lgan.

Buyuk Irak yo'lining ahamiyati jahon jamoatchiligida katta qiziqish uyg'otmoqda. YUNESKO Bosh konfereitsiyasining XXIV sessiyasi 1989 – 1997-yillarga mo'ljallangan "Irak yo'li – muloqot yo'li" deb nomlangan keng ko'lamdagi tadqiqot ishlarini amalga oshirish bo'yicha qaror qabul qildi. Shu qaror asosida tuzilgan ekspeditsiya O'ta Osiyoning tarixiy taraqqiyoti jarayonini o'rganish bo'yicha katta tadqiqot ishlarini boshlab yubordi.

Savol va to'rshtirqlar

1. O'ta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa va qadimgi davr tarixiy tarixiy geografiasining xususiyati jihatlarini nimalaridan iborat?
2. Ahamoniyalar va Aleksandr Makedonskiy harbiy yurishlarining O'ta Osiyo tarixiy geografiasiga ta'sirini aniqlang.
3. Sritamen qo'zg'oloni haqida nimalarni bilasiz?

4. O'ta Osiyoda salavkiylar davlati hukmronligi va Yunoniston podshohligi tarixiy geografiasini nimalaridan iborat?

5. Kuchon podshohligi tarixiy geografiasini haqida ma'lumot bering.

Adabiyotlar va manbalalar

1. Kuchon podshohligi. Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. – Т.: Ўзбекистон, 1991.
2. Плутин С.А. Сведения Клавдия Птолемея по географии Евразии. // Мат. Туркм. фил. АН СССР. 1964, №1.
3. Геродот. История в девяти книгах. Пер. и прим. А.С. Гревинского. – Л.: Изд-во Наука. 1972.
4. Древние авторы о Средней Азии (VI до н.э. – III в. н.э.). – Ташкент: Изд-во Л.В. Баженова. – Т., 1940.
5. Девонсон Н.М. Древняя Бактрия. – М., 1954.
6. Курций Руф. История Александра Македонского. – М., 1909.
7. Плутин III. Поселения кушанского времени Северной Евразии. – Т., 1978.
8. Плутин III. Сирия кушанлар давлати. – Т., 1990.
9. Плутин Н.В. Бактрия в античной традиции. – Душанбе: Ўзбекистон, 1983.
10. Радлов В.А. Великий Шелковый путь. – М., 1990.
11. Радлов В.А. Великий Шелковый путь. – Т., 1999.
12. Радлов В.А. Кадимги Ўзбекистон или Ёзма манбаларда. – Т., 1996.
13. Радлов В.А. Азия в известиях античного историка Ктесия. – Ташкент: Ўзбекистон, 1975.
14. Радлов В.А. География в 17 книгах. XI. 5. – Л.: Изд-во Наука, 1964.
15. Радлов В.А. Кадимги Хоразм маданиятини излаб. – Т.: Ўзбекистон, 1994.
16. Уйбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т.: Шарк, 1991.

4-MAVZU. O'RTA OSIYONING O'RTA ASRLARDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. Eftalitlar va turk xoqonligi siyosiy-tarixiy geografiyasi

V asrning o'rtalarida O'rta Osiyoga ko'chmanchi eftalit qabilalari kirib kelishadi. Bu yangi qabilalar ittifoqi 50-yillarda ancha mustahkamlandi. Ularning 456-yilda Xitoyga o'z elchilarini yuborishi ham buning tasdiqi'dir. Eftalitlarning janubga siljishi sosoniylar Eron bilan to'qnashuvlar keltirib chiqardi. Bu urushda ham eftalitlar g'alaba qozonib, sosoniylar eftalitlarning o'lpondoriga aylanib qolibdi. Eftalitlar sosoniylar bilan birga kurash jarayonida O'rta Osiyoning janubiga siljiy boshlagan. Ular 467 – 470 yoki 480-yillarda Sug'dni bosib olishadi va keyin Sharqiy Turkistonga qarab siljishadi. 479-yilda Turfon, 490 – 497-yillarda Urumchi, 497 va 507-yillar oralig'ida Karashara, Xotan va Koshg'ar eftalitlar davlati tarkibiga kiradi va VI asrning boshlarida butun Sharqiy Turkiston eftalitlar qo'l ostida birlashadi.

Eftalitlar davlati hududlari haqida Xitoy solnomalari va arab-fors tarixchilari asarlarida ma'lumotlar uchraydi. Ularga tayangan holda eftalitlar davlatiga O'rta Osiyoning katta qismini, Sharqiy Turkiston, Gandxara va V asrning ikkinchi yarmida Shimoliy Hindistonning boshqa bir qancha viloyatlari ham kirganligini bilish mumkin. Bu davlat o'z hududiga ko'ra kushonlar davlatidan ham katta edi.

Kushonlar davridagi kabi eftalitlar zamonida ham saltanat yakkala hukmdor tomonidan boshqarilgan. Xitoy manbalariga ko'ra, to'rt otadan bolaga qolmay, shu suloladan kim loyiq deb topilsa, o'sha taxtga o'tirgan. Ana shu nomzodni aniqlab taqdim etadigan kengash ham mavjud bo'lgan. Bu kengash sulolaning mo'tabar namoyandalari hamda saltanat arkonlaridan iborat bo'lgan. Eng muhimi eftalitlar davrida davlat qonunlar asosida boshqarilgan.

Bunday ulkan saltanatni boshqarishda yuksak darajada faoliyat ko'rsatuvchi markaziy hokimiyatga erishish qiyin. Shuning uchun Shimoliy Hindiston hududlarida va boshqa ba'zi viloyatlarda ham boshqaruv mahalliy xonadonlar (sulolalar) tomonidan olib borilgan. Davlatchilik tarixida foydalanib kelingan satraplik boshqaruvi, ya'ni markaziy hokimiyat noiblari orqali idora etish usuli bu vaqtda o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Eftalitlar davrida davlatning poytaxti qayerda bo'lganligi haqida ham aniq ma'lumotlar yo'q. Ba'zilar Boykentni (Poykand) ko'rsatsa, boshqarlari Hinduxshonda deb biladilar. Tarixiy an'analar yodda tutilsa, saltanat, ilgari kushonlar poytaxti bir muddat Sug'diyonada bo'lgan va keyinchalik ma'lum sabablarga ko'ra Peshovarga ko'chirilgan. Shunga o'xshash Eftalitlar markazi ham avval boshqarilgan, so'ngira sosoniylar xavfi uzil-kesil yo'qqa chiqqach hamda saltanat chegaralari Sharqiy Turkiston hisobiga ham kengaygach, poytaxt Boykentga ko'chirilgan bo'lsa kerak.

VI asrda Oltay hududlarida davlat tuzilmalari tashkil topa boshlaydi. Bu davlat birlashmalaridan biri Turk xoqonligi bo'lib, O'rta Osiyoda turisida muhim o'rin tutadi. Bu davlat asoschisi Bumin avval o'z qabilalarini birlashtirib, so'ngira jujanlarga qattiq zarba beradi. Ushbu ingirozga uchrayib, Mo'g'uliston va Oltay hududlarida davlat tuzishi shu yili, ya'ni 551-yilda Bumin yabg'u unvonini oladi va shu kundan boshlab Turk xoqonligi rasmiy e'tirof etiladi. Davlat boshlarining kengayishi Buminning vorisi Mungan (553 – 572) davriga to'g'ri keladi. Istiloachilik yurishlarining g'arbiy yo'nalishiga ko'nglining ukasi Isterni boshchilik qildi. Turkklarning janubga siljishida eftalitlar bilan to'qnashuvlar kelib chiqishi aniq edi. Turkklar va eftalitlar o'rtasidagi dastlabki to'qnashuvlar VI asrning 50-yillariga to'g'ri keladi. Ular dastlab O'rta Osiyoning shimoliy qismida bo'lgan edi.

Turklar Eron bilan eftalitlarga qarshi ittifoq tuzadi va ikki tomonlama qurashovda qolgan eftalitlar turklarga yaxshi qarshilik ko'rsata olmaydi va Buxoro yaqinidagi hal qiluvchi jangda mag'lub bo'ladi. Katta Kultegin bitiktoshida: "ular (Mungan va Isterni) Eronni kengaygach o'z xalqini yoyishdi" degan yozuvlar bor. Temir keng, ya'ni Temir Darvoza Boysun tog'idagi Sug'd va Toxariston atrofida o'zaro joyi edi. Demak, turklar janubda mana shu hududlarida erib kelgan. Turk xoqonligining sharqdan-g'arbga kengaygan chegarasi esa Koreyadan Qora dengiz bo'ylarigacha bo'lgan. Lekin bu davlat u darajada mustahkam bo'lmay, balki o'z qabilachilik sababli ham 603-yilda ichki nizolar tufayli ikkiga: g'arbiy va sharqiy turk xoqonligiga bo'linib ketadi.

Turk xoqonligi davri o'lkamiz boshqaruvi haqida so'z ketganda, bu jihatga e'tibor qaratishimiz lozim. Birinchidan, mamlakatimiz

ham tobe bo'lgan umuman xoqonlikning boshqaruv tizimi va ikkinchidan, mahalliy (an'anaviy) boshqaruv uslubining saqlanishini.

Xoqonlik ikkiga bo'linganida ham oliy hokimiyatni o'z xoqonlari boshqarishgan. qadimgi turkiy va xitoy manbalarida munosabatlardan shad (sha) va tutun ko'p uchraydi. Tutun ham merosiy hisoblangan. Tutunning lug'aviy ma'nosi tutib turmoq ekanligi nazarga olinib, u holda uni sohibning vazifasi oydinlashganday bo'ladi. Zero, xitoy manbalariga ko'ra tutun hukmdorning joylardagi noibi, vakili, nazoratchisi vazifasini ado etgan (tutib turmoq, ya'ni nazoratda tutib turmoq). Tutunlarning mahalliy hokimlar faoliyati ustidan nazorat qilib turishlaridan tashqari soliq yig'ish tadbirlarida ham ko'z-qo'ng'ay bo'lib turganlar. Shadga kelsak, xitoy manbalarida yozilishicha, eng oliy mansablardan hisoblanib, shunga yarasha saroy marosimlarida hukmdorning o'ng tomonidan joy olgan. Qadimgi turkiy yozuvlar va xitoylik mualliflar guvohliklari bilan tanishish shu xulosaga olib keladiki, shad va jabqu (yabqu) mazmunan bir-biriga g'oyatda yaqin mansab (unvon) hisoblangan. Bu har iki unvon hukmdorning eng yaqinlariga berilgan. Masalan, Qutluqxon (vafoti 693-yil) o'zini xon deb e'lon qilgach, ukalaridan Muchurga shad, Tuzilbekka esa jabqu unvonlarini beradi. Bilgaxon (vafoti 734-yil) ham taxtga o'tirganiga qadar kichik shad unvonida bo'lgan.

Xoqonlik tartibidagi ko'plab mahalliy mulklar (viloyatlar)da ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi birday emasligini ta'kidlagan holda, shuni aytish mumkinki, ulardagi boshqaruv xoqonlik markazidan farqli bo'lishi, tabiiy. Zero, ko'chmanchi madaniyat vakili bo'lmish turkiylar o'z qo'l ostilaridagi o'troq xalqlar turmush tarzi, ichki an'anaviy boshqaruv masalalariga moslasha, amalga oshirishlari turgan gap edi.

Bundan tashqari xoqonlik markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (saltanat osoyishligini saqlash, hunovga qilish va davlat hududini kengaytirish, soliq tizimining munozam ishtab turishiga erishish, ichki va tashqi savdo aloqalarini tegishli darajada ta'minlash, davlatlararo siyosiy-elchilik munosabatlari olib borish va hokazo) bilan mashg'ul bo'lib, mahalliy darajadagi jarayonlar uchun ma'lum mahoda erkinlikka yo'l qo'yilgan. Bunda joylardagi xususiy jihatlar ham inobatga olingan. Shuning uchun ham Far'ona, Sug'diyona, Shosh, Xorazm, Toxariston, Shimoliy Hindistonda boshqaruv ishi, asosan, mahalliy siyosiy kuchlar

(shahar) tomonidan amalga oshirib borilgan. Lekin markaz tomonidan ularni nazorat qilish ishi bilan tutunlar mashg'ul bo'lganlar. Xitoy mualliflariga ko'ra, Sug'diyonada mahalliy Kan boshqaruv mavqei kuchi bo'lib, ularga sakkiz hokimlik (mulk) tobe bo'lgan.

Sug'diyona hukmdori ixshid unvoniga, tobe hokimliklar boshqarari ham o'z unvonlariga ega bo'lganlar (masalan, Kesh hokimi xitoy unvoni bilan mashhur bo'lgan). Boshqaruvni uch amaldor (vazir) qamchi oshqan. Toxaristondagi ahvol ham xuddi shu kabi bo'lgan. Xorazm hukmdori jabqu unvoni bilan, unga tobe hokimlar esa dorchon, Chubodiyon, Shug'non, Chag'omiyon va boshqa mulklar boshqarari) o'z mahalliy unvonlari bilan tanilganlar. Masalan, Chag'omiyon chag'omxudollar boshqarganlar. Shoshdagi ahvol ham shu yildagi qadim xuddi shunday kechgan bo'lsa-da, ammo shu yili chag'om (vafoti 618-yil) bu yerni boshqarishni shahzodalardan Chag'omxudolarga topshiradi. Xorazmni mahalliy afriq'iyalar sulolasi boshqarganlar.

2. Xo'jalik va savdo munosabatlari

Antiqqa shaharlari tarixida V asr oxiri – VI asr boshlari katta o'zgarish yillari bo'lgani ma'lum. Ayniqsa, kichik shaharlarning tezlik bilan o'z-o'z borishi, yirik binolar bo'lgan alohida-alohida xo'jaliklarning yuzaga kelishi va ko'payishi Xorazm, Sug'diyona, Far'ona va boshqa viloyatlarda keng kuzatildi. Bunda iqtisodiy-savdo munosabatlarning izchil yo'lga qo'yilishi ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Hunovning an'anaviy iqtisodiy imkoniyatlari (dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik, hunarmandchilik va boshqalar) bu davrda ravnaq topgan. Manbalarida bu borada yuksak darajadagi yozuvlar erishilganligi haqidagi ma'lumotlar talaygina.

Ayniqsa, savdo-soliq g'urkirab rivoj topgan. Bir tomondan, ulkan miqdordagi alyoniy jihatdan yaxitligi, ikkinchi tomondan Sharq va G'arb munosabatlariaro iqtisodiy-savdo munosabatlari oraliqida bo'lib o'tish ishi va tashqi savdo ishlarining yanada taraqqiy etib borishida alyoniy alyoniy yaratib bergan. Bu esa o'z o'rnida yo'l, qatnov, ta'minot, savdo korxonalarini turmoqlarining kengayib borishiga yo'l ochgan. Tashqi savdoda ipak, lok, bo'yog'lar, rangli shishalar, qimmatbaho metallar, oltin, oltin oltin, matolar, shirinliklar, qurol-yaroq kabi noyob

mahsulotlar bozori chiqqon bo'lgan. Shuni ham nazarda tutib lozimki, Buyuk Ipak yo'lining har ikkala yo'nalishining (shimoliy Turfon, Koshg'ar, Farg'ona, Sug'diyona, Marg'iyona, janubiy Xotan, Yokeut, Pomir, Baqtriya) etatirlar saltanati hududidan o'tishi ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Turk xoqonligi davrida o'lkaning dehqonchilik, hunarmandchilik, quruvchilik, savdo-sotiq, konchilik kabi sohalaridagi taraqqiyot yuqori bo'lgan. Farg'ona, Sug'diyona, Xorazm, Baqtriya (Toxariston) kabi viloyatlarda dehqonchilikning barcha turlari mavjud bo'lgan. Dehqonlar mavjud suv resurslari hamda lalmikor yerlar imkonlaridan foydalanib bug'doy, arpa, sholi, mosh, tariq, no'xot, qovun, turvaz kabi o'simliklardan yuqori hosil olganlar. Paxtachilik, pillaqchilik, bog'dorchilik, uzumchilik kabi sohalar ham o'tgan asrlar kabi munosib darajada o'sib borганиni o'rta asr tarixchilari qayd etib o'tganlar. Masalan, bir yerda o'lkada yetishtiriladigan paxtaning yuqori sifat darajasi ta'kidlansa, boshqa bir yerda uzumchilik, xususan, vinochilik borasidagi mirtishkorlar tajribasi yuqori baholangan.

Bog'dorchilikda shaftoli, o'rik, olchanning bir necha turlari, yong'oq, pista, bodom va boshqa qator meva navlaridan ham sifatli, ham yuqori hosil olingan. Shifobaxsh o'simliklardan ham keng foydalanilgan.

Qadimdan qazilma boyliklari bilan mashhur o'lkamizda bu davrda ham konchilikdagi faoliyat susaymagan. Oltin, temir, maviyashil kumush, qo'rg'oshin, mis, margimush, tuzning bir necha xili, to'q qimmatbaho toshlar, shifobaxsh qotishmalar Sug'diyona, Shoxh, Farg'ona, Toxariston kabi viloyatlarda qazib olingani manbalarda aniq ko'rsatilgan. Dehqonchilik va konchilikdagi taraqqiyot ko'lami va sifati o'z-o'zidan keyingi uch tarmoq: hunarmandchilik, qurilish, savdo-sotiq ravnaqi uchun katta turtki bo'lgan. Shuning uchun ham bu vaqtda metallsozlik, zargarlik, kulolchilik, duradgorlik, qurilsozlik, to'qimachilik kabi kasbkorlar keng quloch yozib borgan.

Zargarlarning nafigs bezaklari, taqinchoqlari, temirchilarning dehqon, quruvchiga yo bo'lmasa oddiy bir ro'zg'orga zaruriyatlarni (bolta, o'roq, mix, qaychi, zanjir, kalit), qurilsozlarning harbiylarga, zodagonlarga, ishqibozlarga yasab bergan puxta va noyob quril aslqalari, turti hajm va maqsadda ishlov berilgan sopol idishlar, paxta, jun, ipak matolar, qog'oz o'rniida ishlatasa bo'ladigan durajochlar

hazir bo'lgan terilar va ko'plab mahsulotlarni sanash mumkin. Tarixdagi sohatlar jonlanishi bilan quruvchilik kengayib boravergan.

Shu va O'rab o'rtasidagi ko'prik vazifasini o'tab kelgan o'lkamiz asosiy aqli siyosiy makomining kengayishidan unumli foydalanib, o'z mahsulotlari yomda jonlantirib yuboradilar. Ilgari xalqaro savdo asosan Xitoy - Turkiston - Eron orqali g'arbga tomon yo'nalishda olib borilgan bo'lsa, endilikda Kaspiy dengizi hamda Shimoliy Kavkaz orqali ham unumli foydalana boshlandi. O'lkamiz asosiy savdo markazlari bo'lib Xitoy, Eron, Hindiston, Vizantiya kabi mamlakatlar bo'ladigan. Bu mamlakatlarga to'qimachilik, ipakchilik mahsulotlari, qimmatbaho toshlar, ulardan ishlangan buyumlar, taqinchoqlar, keramika, mozdor arg'umochlar, bir necha xil tuz, vino, bog'dorchilik mahsulotlari, qazilma boyliklarining bir qancha turlari olib borib borilgan.

3. O'rta Osiyo Arab xalifaligi tarkibida

VI asrning oxiri - VII asr boshlarida Arabiston yarim orolida turki siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sodir bo'lib, birlashgan davlat birlashmasi vujudga keldi. Bu jarayonda shu davrda Muhammad payg'ambar tomonidan asos solingan islom dini birlashuvchi vazifani bajaradi. Muhammad payg'ambar vafotidan so'ng, ya'ni 632-yildan so'ng uning o'rniga davlatni xalifalar birlashgan va bu davlat tarixiga arab xalifaligi nomi bilan kiradi. Arab xalifaligi birlashuvchi yurishlari olib borib, tez orada Yaqin va O'rta sharqning boy viloyatlarini bosib oladi. Shu bilan birga arablar asosiy foydali hududlariga ham yurishlar qilib, 651-yilda Marvgaacha etib kirish va bu erda sosoniylarning so'ngi hukmdori Yozdigard III qatib, bu sohala hukmronligiga chek qo'yiladi. Mazkur hududda arablar Marv bo'lgan Xuroson noibliyi tashkil topadi va keyinchalik bu markaz arablarning O'rta Osiyoni istilo qilish maqsadidagi harbiy harakatlarining boshchilik qiladi. Arablar Amudaryoning bo'ylariga bevosita boshchilik qiladi. Arablar Amudaryoning bo'ylaridagi yerlarni Movarounnahr, ya'ni daryo ortidagi yerlar deb atashadi. Ularning Movarounnahrda faoliyati ikki bosqichga bo'linadi.

1. Birinchi bosqichda arablar Movarounnahrda faqat tashchilik va raqiblarning kuch-qudratini aniqlash maqsadida yurishlar olib borishadi.

2. Ikkinchi davrida arablar Movarounnahr hududlarida istilochilik yurishlarini olib borishadi.

Arablarining Movarounnahrni istilo qilishi 704-yilda Xorazm noibligiga tayinlangan Qutayba ibn Muslim faoliyati bilan bog'liq. Qutayba o'z faoliyatini 705-yilda Balxni va uning atroflarini boshqarishdan boshlaydi. Mazkur hududlarni bosib olgan Qutayba 706-yilda Poykandni istilo qiladi. Arablarning keyingi yurishlari Buxoroga qaratilgan bo'lib, 708 – 709-yildagi urushlardan so'ng Buxoro ham arablar qo'l ostiga o'tadi. Qutayba Samarqand yurishiga tayyorgarlik ko'rayotgan bir paytda Xorazmda aka-uka xorazmshohlarning o'ra uchun kurashlari natijasida ichki nizolar vujudga kelganidan sabab topadi. Bu yerda xorazmshohning ukasi Xurzod boshchiligidagi xalq g'alayoni vujudga kelgan edi. Qutayba xorazshoq so'roviga binoan qo'zg'olonni bostiradi. Xorazmshoh esa Qutaybaga tobeklik bildiradi va shu bilan 711-yilda Xorazm ham arablarning vassaliga aylantiriladi. 712-yilda Qutayba Xorazm va janubiy viloyatlardan olingan qo'shimcha qo'shin bilan Samarqandga tashlanadi. Bir oylik g'amaldan so'ng Samarqand ham arablar qo'l ostiga o'tadi.

713-yilda Qutayba bosib olgan hududlaridan 20 ming qo'shin to'plab, qo'shin safini kengaytiradi hamda Ustrushona va Xo'jand orqali Farg'onaga yurish qiladi. U Cho'ch, Xo'jand, Kosonni zabt etib, 714-yilda Isfijobga yurish qiladi. 715-yilda esa Farg'ona vodiysi to'liq egallanib, Koshg'argacha etib borishadi. Xuddi shu yili xalifalik taxtiga Qutaybaning o'rniga Sulaymon o'tiradi. Sulaymonga qarshi qo'zg'olon ko'targan Qutayba arab askarlari tomonidan o'ldiriladi va shu bilan arablarning sharqqa yurishi ham to'xtaydi.

Arablarining istilochilik yurishi O'rta Osiyo uchun bir qancha salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Yillar davomida yaratilgan boy madaniy meroslar barbod qilinib, shahar va qishloqlarga o't qo'yilib Ko'pijab sug'orish inshootlarining barbod qilinishi va mahalliy aholi vakillarining qat'iyatli qo'shini tarkibiga olinishi, urushlarda berilgan qurbonlar oqibatida mamlakatda ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj tufayli mamlakat xo'jaligi butunlay izdan chiqdi. Mamlakatda mavjud oltin-kumush zaxiralari va boshqa qimmatbaho buyumlar xalifalikka taqabbi ketildi.

Movarounnahr VIII asrning o'rtalariga qadar, qurultilib ko'rsatishiga qaramay, arab xalifaligining muhim viloyatlaridan biri sifatida uning tasarrufiga uzil-kesil o'tadi.

Xalifa davlatni boshqarishda vazir ul-uzaro (ulug' vazir)ga tayinlangan. Harbiy ishlar, umuman, harbiy qo'shinlar amiri ul-umaro qo'l ostida edi. Xalifa turli masalalarni devon ad-dar, ya'ni kengashda karor chiqarar edi. Devon ad-dar uchta asosiy devonga bo'lingan, ular devon al-mashriq, devon al-magrib va devon al-xarajdan iborat bo'lgan. Movarounnahrda tegishli masalalar devon al-mashriqda qal karor chiqarilgan.

Xalifa viloyat noiblarini lavozimiga tayinlash yoki bo'shata olish bo'yicha ham ega edi. Xalifalikning huquqiy masalalari Qur'oni kelim va Foyg'ambar ko'rsatmalari, nasihatlariga asoslangan holda karor chiqarilgan.

Ishtiroqlarning arab zodagonlari bilan qon-qarindoshlik munosabatlari bo'lganligi, ularga katta imtiyoz berar edi. Birinchidan, ular az harbiy va ma'muriy mavqelarni saqlab qoldilar, ikkinchidan, ma'lum miqdorda xalifa xazinasiqa soliq bersh bilan o'z yerlarini ixtiyorlarida qoldirib, ilgoriga bersh kuchayishi bilan ularning ijtimoiy nuftuzi kuchayishiga nisbatan ancha yuqori pog'onaga ko'tarildi. Ishtiroqlarning quramog'idagi kam sonli qullar ham ozodlikka chiqib quramog'iga aylantilar.

Xalifa davlat yerlarini shaxslarga iqla tartibida tuqla qilgan. Ishtiroqlar yerlari ayrim harbiy yo'l boshchilar va amaldorlarga umr bo'yi iqla mas'uliyatlik tartibida berilgan. Biroq yerlarning asosiy egasi xalifa amir va u iqladorlardan ushr olish huquqiga ega edi. Xalifa davlat davlati hududida musulmon yoki zimmiylar yerlarini iqla berishda berilishga hah-huquqi yo'q edi, chunki bu yerlardan u xiroj olish to'g'ri.

Shunday qilib, VIII asr o'rtalariga kelib Movarounnahr hududida islamiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. Bu davrda buxorodollar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi quramog'larida qullar o'z shaklini saqlab qolgan bo'lishiga qaramay, bu davrning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi.

4. Arab istilochilariga qarshi xalq harakatlari

Islamiy davlatning oyoq osti qilinishi va zulm hamda arab tili va madaniyatiga qaramay, arab xalifaligining zo'rlik bilan joriy etilishi natijasida mahalliy xalq orasida norozilik tobora kuchayib, quramog'lar ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

Bunday qo'zg'olonlardan biri 720-yilda Sug'dda boshlanib qo'zg'olonga Samarqand ixshidi Gurak va Panjikent hokimi Divashnich boshchilik qiladilar.

Sug'dliklarga yordam berish uchun Yetisuvdan turk lashkarlari ham keladi. Sug'ddagi barcha hokimliklar aholisi isyon ko'tarib qo'zg'olonchilarning birlashgan kuchlari arablarga katta zarar beradilar. Faqat ayrim shahar va qalalar ichida qurshovda qolgan g'arbiy qismlargina katta o'lpon va e'tiborli vakillarni qo'zg'olonchilar ixtiyoriga garovga berish bilan jon saqlaydilar.

721-yilda Said Xaroshiy Xurosonga noib qilib tayin etiladi. U Iroqda xalq qo'zg'olonini bostirishda shafqatsizligi bilan nom qozongan edi. Unga sug'dliklar qo'zg'olonini bostirish va ularni islomga qaytarish topshiriladi. Said Xaroshiyning qo'zg'olonchilarga bilan olib borgan muzokaralari natijasida Gurak boshliq Sug'd mulkdorlarining bir qismi arablar tomoniga o'tadi. Qo'zg'olonchilarning qolgan qismi Farg'onaga chekinishga majbur bo'ladi. Xo'jandda bo'lib o'tgan jangda qo'zg'olonchilar yengiladi. Sulq tuzilgach, katta mablag' evaziga omon qolgan 400 savdogardan tasbqari, deyarli barcha qo'zg'olonchilar xiyonatkorona qo'ldirib tashlanadi.

Divashnich boshliq qo'zg'olonchilarning ikkinchi guruhini ham yuqori Zarafshonda Obgar qal'asida qamalga olinadi. Omon qoldirilish sharti bilan qo'lga tushirilgan Divashnich Arbinjonga olib borilib, qat'ietiladi.

Xo'jandda qo'zg'olonning yengilishi handa Divashnichning fojiali maqulbiyatlaridan keyin Said Xaroshiy Movarounnahr shahar va qishloqlarida jazo choralarini kuchaytiradi. Mahalliy hokimlar unda f'etish choralarini izlaydilar. 723-yilda arablarga qarshi Farg'onada hokimni qo'shin tortadi. Unga Shosh, Nasaf va turklar yordamga boradilar. Ittifoqchilar dushmaniga qattiq zarba berib, uni Xo'janddan to Samarqandgacha ta'qib qilib boradilar.

Xalifalikning soliq siyosatiga qarshi 725-yilda Xuttalonda, 726-yilda esa yana Sug'dda qo'zg'olon avjiga chiqadi. Xuroson noibi ko'p urinsa-da, ammo bu harakatni bostira olmaydi.

Movarounnahr aholisini tinchlantirish va arablar hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Xuroson noibi Ashros islom dinini qabul qilganlardan xiroj va jiz'ya solig'larini olmaslikka qaror qiladi. Bu aholini tinchlantirishga qaratilgan vaqtinchalik tadbir edi. Shunga

qaratilgan o'z sumarasini berdi. Zodagon dehqonlarning ko'pi o'z kishilari va boshvarlari bilan islomni qaytadan qabul qilib, arablar tomoniga o'tadilar. Shu tariqa Sug'dda arablar o'z mavqelarini bir qancha mustahkamlab oladilar. Biroq bu bilan xalifalikning sharqida xavf ko'rsinmaydi. 736 - 737-yillarda Toxariston va Sug'dda ham qo'zg'olon ko'tariladi.

Aralar, ayniqsa, 737-yilda tang ahvolda qoladilar. Xuroson va Movarounnahrning noibi va amirlari bir necha bor o'zgartiriladi. Samarqand yong'i noibi Nasr ibn Sayyor mamlakatda o'z mavqeiini mustahkamlab olish maqsadida moliya islohoti o'tkazadi. Islomni qabul qilgan lashkarlar jiz'yadan ozod etilib, barcha musulmonlar huquq to'g'risida tenglashtiriladi. Er egasining e'tiqodidan qat'i nazar xiroj to'lovi shart qilib qo'yiladi.

VIII asrning 70-80-yillarida Movarounnahrda juda ulkan xalq yig'ini ko'tarildi. Qo'zg'olonchilar oq rangdagi kiyim kiyganligi bilan o'zlarida u "oq kiyimlilar" qo'zg'oloni deb ham shuhrat qozondi. Bu qo'zg'olonning rahbari Muganna (boshi va yuziga rangsiz to'qilib yurgani uchun unga shunday nom berilgan) edi.

Qo'zg'olon 776-yili boshlanadi. Muganna o'zining 36 ta muridi bilan Amul-yovodan o'tib, Kesh viloyatiga yo'l oladi. Buxorudot kishilari uni qo'llab-quvvatlay boshlaydi. Muganna Kesh yaqinidagi bir qal'ani o'ziga qurorgoh qilib oladi. Butun Qashqadaryo vodiysi qo'zg'olonchilarga qo'lliga o'tadi. Muganna talimoti umumiy mulkiy qonunlar va amrlarni O'rta Osiyodan haydab chiqarish g'oyalarini ilgari suradi.

Muganna talimoti Sug'd, Illoq (Ohangaron), Shoshda ham yoyila boshladi. Qo'zg'olonda turli ijtimoiy guruhlar vakillari qatnashib, shu bilan bir tallochilarni mamlakattan haydab chiqarish, mustaqil bo'lishni talab qilish g'oyasi birlashtirib turar edi.

Qo'zg'olonga zarba berish uchun xalifa Abu Ja'far 776-yilda boshchilikda Yahyo boshliq katta harbiy kuchni Movarounnahrda yig'ib, Ibroq Jabroil qo'zg'olonchilardan yengiladi. U katta zarba berib, bazor Samarqandga etib keladi. 10000 askar bilan Samarqandga yuborilgan Uqba ibn Salim Kesh va Samarqand atrofi 14000 kishilik qo'shin Termiz yaqinida qo'zg'olonchilarga qarshi harakat ko'rsatib, Natijada Chag'oniyon qo'zg'olonchilar qo'lga o'tadi.

Qo'zg'olon markazi Narsaxda, Buxoro atrofiga joylashadi. Ilti yili Narsax yaqinida Buxoro hokimi Husayn ibn Mu'ayyaz Samarqand noibi Jabroilning birlashgan qo'shini o'rtasida to'rt oy jang bo'ladi. "Oq kiyinilar" bu jangda qo'llari avval ustun keladi, keyinchalik son jihatdan ko'p bo'lgan arablar Narsax qal'asi devori ostidan uzunligi 50 gazi chuqur qazib, uni qulatilb qal'aga kiradilar. Narsax qal'asi arablar tomonidan egallanadi. Kesh va Somoniylar endilikda qo'zg'olonning asosiy markazlariga aylanib qoladi.

Kurashning oxirigi bosqichi Kesh vohasi (Qashqadaryo) da jang ay oladi. Muganna qarorgohi bo'lgan Som qal'asini qamal qilish Xaroshiyga topshiradi. Uzoq vaqt g'amlardan so'ng mugannachilar taslim bo'ladi (VIII asrning 80-yillari boshlarida). Xalifalarning larzaga solgan Muganna boshchiligidagi qo'zg'olon shu tariqa tugaydi.

5. IX – XIII asr boshlarida Movarounnahrda davlatlar va ularning siyosiy tarixiy geografyasi

Arab xalifaligida VIII asr oxiri-IX asrning boshlariga kelib siyosiy va ijtimoiy hayotda vujudga kelgan tamozzullar oqibatida zaiflashuv yuzaga keldi. Bu vaqtda xalifalar xalq g'ahyonlarini bostirishda mahalliy zodagonlardan foydalanadi va bu zodagonlar xizmatlari evaziga biror viloyatning noibi qilib tayinlangan. Bu mahalliy zodagonlarni davlat boshqaruv ishlarida qatnashishi uchun imkon beradi. Xuddi shunday jarayonlar vaqtida Xurosonda mahalliy aholi vakillaridan bo'lgan Tohir ibn Husayn Xuroson noibligiga o'tiradi. Bu voqea 821-yilda yuz berib, Tohir xalifa Ma'munni tasviga chiqishiga yordam bergan edi. Tohir tez orada xalifa nomini xalifadan chiqartirib tashlaydi va bu uning mustaqillikni e'lon qilishini bildiradi edi. Bu yangi sulola 873-yilgacha davom etib, mazkur yilda yana bir mahalliy sulola safforiylar tomonidan tor-mor qilinadi.

IX asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrda Somoniylar sulolasi paydo bo'ldi. Bu sulola asoschisi Somon bo'lib, uning xalifalik oldidagi xizmatlari evaziga nabiralarga Movarounnahrning to'rt viloyatlari noiblik sifatida beriladi. Nuhga Samarqand; Alimnaga Farg'ona; Yahyoga Shosh va Ustrushona; Ilyosga Hirat beriladi. Somoniylar sulolasi noiblariga dastlab Ahmad, 864-yilda uning vafotidan so'ng esa o'g'li Nasr boshchilik qildi. 873-yilda Buxoro

da shuning taklifiga binoan bu hudud ham Somoniylar boshqaruviga o'tib, unga Namning ukasi Ismoil noib qilib tayinlanadi. Ismoil Nasrga to'g'riqiy mustaqil siyosat yurgiza boshlaydi. 886-yilda Nasr va Ismoil o'rtasida jang bo'lib, Ismoil yengiladi. Lekin ikki yildan so'ng Ismoil o'lgan keyingi to'qnashuvda Ismoil g'alaba qozonadi va 892-yildan boshlab, yoki akasining vafotigacha rasmiy ravishda Somoniylar boshqaruviga e'lon qilinmaydi. Ismoil taxtga o'tirgach, boshqaruv harbiy, davlat boshqaruv sohalarida islohotlar o'tkaziladi. Ismoil Somoniylar 900-yilda Buxoro yaqinida Safforiylar qo'shinini mag'lubiyatga uchratadi va Xuroson ham Somoniylar davlati tarkibiga kiradi.

Somoniylar davlati ikki ulkan mamlakatni – Movarounnahr va Xurosonni o'z ichiga olgan. Movarounnahrda Amudaryo shimolidagi qal'alar Kirgiz, Shulardan Buxoro, Samarqand Sug'di Istaravshan, Kesh, To'g' Farg'ona, Kesh, Nasaf viloyatlari siyosiy va madaniy, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan edi. Daryolarning yuqori oqimi Samarqanddan Chug'oniyon, Xuttalon, Qubodiyon, Ahorun, Shumun, Badaxsh, Kune'd, Badaxshon, Karon, Shikinson, Yaxon, Karon qishlog' Somoniylarga tobe' edilar. Xuroson Amudaryoning shimida joylashgan Balx, G'uzg'onon, Garjiston, Marv, Hirat viloyatlarini o'z ichiga olgan.

Somoniylar xalifalikdagi hukmronlik tizimini o'rnatdilar. Davlat to'g'risida amir turgan. Amirlikning ma'muriy tizimi quyidagicha bo'lgan: davlat (amir saroyi) va devon (davlat idorasi). Saroydagi eng yuqori amir boshqaruvchi bo'lgan (ulug' qo'g'ib) bo'lib, unga saroy ahliga boshqaruv bo'lib turish vazifasi yuklatilgan edi. Undan keyin soq'ib va amir saroyi boqchilari boshlig'i turgan.

Davlatning xo'jalik ishlari bilan vakil shug'ullangan. Davlat boshqaruvchi Buxoro Registoni atrofiga joylashgan o'rta devon qo'llida bo'lgan.

Davlat vaziri, yoki xojayi kalon. U barcha: ma'muriy, siyosiy va iqtisodiy masalalarini nazorat qilgan. Vazir barcha harbiy kuchlarni boshqargan. Uning ixtiyorida hisobchilar, munshiy va kotiblar, shaxsochlar bo'lgan.

Davlat amir elchilik va muhim davlat ishlarini boshqargan U davlat amiriyl, devoni insho ham deyilgan.

6. IX – XIII asr boshlarida Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi

Somoniylar davrida katta yer egalari – dehqonlarning mulkida, ko'pincha bir dehqon qo'lida katta yer maydonlari, bitta bo viloyat bo'lgan. Ziroat bilan shug'ullanuvchi ziroatkor kishilar deyilgan. Yirik yer egasi yerida ishlaydigan ijarachi barcha deb atalgan. Xo'jalikda qo'l mehnatidan ham foydalanilgan. Somoniylar davlati aholisining asosiy qismini ziroatchilar tashkil etgan. Keyingi o'rinda hunarmandlar va savdogarlar turgan.

XI – XII asrlarda yuz bergan siyosiy voqealar Movarounnahr jamiyat hayotida ham o'zgarishlar yasadi. Alohida mulklarning boshqaruvi, ma'muriy idoralar Somoniylar davridagi turlarga muvofiq kelar, ijtimoiy mansab va martabalaridagi farq katta emas edi. Ijtimoiy tuzumda mavqe ancha baland hisoblangan yirik zaminbozlar – dehqonlar qatlami Qoraxoniylar davriga kelib o'z ahmiyatini yo'qotdi. O'ra Osiyo ko'qna zodagon toifasining bunday ahvolda tushishiga asosiy sabab siyosat maydonida yuz bergan sulohlar o'rtasidagi taxt almashuvi, eng ta'siri jihatida esa ko'chmanchilik sharoitiga moslashgan el-uluslarning o'troq aholi hududlarini talq etishidir.

Somoniylar zamonida mazkur sulola uchun xos markazlashgan davlat tuzumidan qoniqmagan aslzoda dehqonlar Qoraxoniylar qo'llab-quvvatlagan edilar. Yirik xonadon soqiblari Qoraxoniylar hokimiyatida uzoq davr turisha olmaydilar va vaqti kelib bu hududimizning asosiy hukmdorlari bo'lib qolamiz, deb o'ylashgan edi. Ularning bunday rejalari tushungan yag'mo va chig'illarning boshliqlari zodagonlarni quvgin qila boshladilar. Buning oqibatida keksa boy qatlam valillari o'z ekinzorlari, uy-joylari, mulkati va boyliklaridan mahrum bo'ldilar. Dehqon degan nom endilikda fagat o'zlarining daromad manbai – yer-mulkdan mahrum bo'la boshlagan sari oddiy jamoachi ziroatkorlar ijarachilarga aylana bordilar. Bu paytda yerlar egasiz va qadrsiz bo'lib qoldi. Umumdor joylar yaylovlarga aylandi. Biroq keyingi voqealar jarayonida Movarounnahr ijtimoiy hayotida jonlanish yuz berganligi haqida ma'lumotlar bor.

XII asrlarda, ayniqsa, shaharlar kengayadi, aholining soni ko'payib, ular yanada gajaymlashadi. Samarqand, Buxoro, Termiz, Farg'ona, Toshkent kabi shaharlar ichki va tashqi savdo uchun xilma-xil iqtisodiy ehtiyojlar bilan olib boriladigan bozor tijoratining markaziga aylana.

Shaharlar markazida shogona saroylar, masjid, madrasa, minora va hunarmandlar kabi ko'plab imoratlar qad ko'taradi. Shahar ichi va tashqi savdo va hunarmandchilik mahallalari, karvonsaroylar va boshqalar harpo etiladi.

Bu davrda shaharlarda, ayniqsa, kulolchilik, shishasozlik, toqimachilik va chilingarlik rivoj topadi. XI – XII asrning sirti, koshinkor va qal'alarida naqshli sopol idish va tovoqlari, rangdor shisha buyumlari, naqshinkor mis idishlari o'zining xilma-xilligi va yuqori darajada mahalligi bilan ajralib turardi.

Hunarmandchilikning taraqqiy etishi hamda ichki va tashqi savdoning kengayishi bilan bozor tijoratida pulga talab oshadi. Natijada Qoraxoniylar va ularning viloyat hokimlari eloqxonlar tuzumidan kumush va misdan ko'plab chaga va tangalar zarf qilinadi. Ular soqiplarda Bolasoqun, Tarozi, O'zgan, Toshkent, Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlarda pul ishlab chiqaradigan zarbxonalarda ishlaydigan Movarounnahr va Xurosonda Qoraxoniylarning oltin, kumush va mis chaga-tangalari hamda dimorlari bilan bir qatorda hatto kashgariy, Xorazmshohlar hamda G'aznaviylar tomonidan zarf qilingan tangalar ham muomalada yurgan.

XI – XII va XIII asr boshida Movarounnahr va Xurosonda mulkchilik pul munosabatlari nihoyatda rivoj topib, u mamlakatning davlati hamda uzoq va yaqin viloyatlarini hamrab olgan edi.

XI asrda Movarounnahrda Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi bilan qatnash, o'quz, jikil, yag'mo va boshqa turkiy qabila va xalqlarining shosh, Farg'ona va boshqa viloyatlarda yashovchi turkiy xalqlari bilan o'troq hayotga ko'chish jarayoni jadallashadi. O'troq hayot va hunarmand aholi bilan aralashib, dehqonchilik va shahar savdosi o'zining boy tajribasi va an'analari o'zlashtirdi. Natijada xalq ularni sozlashuvchi aholi Movarounnahrning asosiy nuftuzlaridan biriga aylandi.

to'бора kuchayib, bu norozilik, aynigsa, 1238-yilgi Mahmud Torobiy qo'zg'olonida o'z aksini namoyon qildi. Bu ozodlik qo'zg'oloni 1238-yil Buxorodan 3 farsax (taxminan 7-8 km) uzoqlikdagi Torob qishlog'ida boshlandi. Bu qo'zg'olonda mo'g'ullar va mahalliy zodagonlar zulmidan ahvoli og'irlashgan hunarmand, dehqon va kambag'al aholi faol qatnashadi. qo'zg'olonga esa asli Torob qishlog'idan bo'lgan qalvir yasovchi hunarmand usta Mahmud Torobiy boshchilik qiladi.

Mahmud Torobiy avval o'z qishlog'ida istilochilar zulmi, bedodligiga qarshi otashin chaqiriqlar bilan chiqadi. Shu paytda Sherozdan kelgan harbiy anjomlar ortilgan karvon qo'zg'olonchilarning qurullanishiga yordam beradi. qo'zg'olon kuch qudrati oshib borayotganligining, xalq qo'zg'olonchilar tarafiga o'tib borayotganligini ko'rgan mo'g'ul no'yonlari Movarounnahr hokimi Mahmud Yalavochdan yordam so'rashga majbur bo'ladilar. Mahmud Torobiy o'zining ko'plab tarafdorlari bilan Buxoro tomon yo'l oladi. Buxorolik agoid (diniy ilmi) olimi, mashhur shayx Shamsiddin Maqubiy ham qo'lga qurol olib, o'z safdoshlari bilan qo'zg'olonchilar safiga qo'shildi.

Mahmud Torobiy Buxoro ahliga muruvvat namunalarini ko'rsatib Buxorodan qochgan mo'g'ul harbiylari va buxorolik zodagonlar Karmanaga kelib panoh topgan edilar. Bu erda ular ma'lum kuch to'plab, Mahmud Torobiy ustiga harbiy yurishni boshlaydilar. Bundan xabardor bo'lgan Mahmud Torobiy dushmaniga qarshi kurashish maqsadida shahar chekidan Karmana yo'lga katta harbiy kuch bilan chiqadi. Ikki o'rtdagi qattiq jangdan so'ng istilochilar yengilib, ortqaga chekindilar. qo'zg'olonchilar mo'g'ullarni to Karmanagacha qovib bordilar. Ushbu jangda mo'g'ullarning 10000 ta kishisi qirib tashlandi. Lekin bu zafarli jangda qo'zg'olonchilar rahbari Mahmud Torobiy va Shamsiddin Maqubiy ham halok bo'ldilar.

Qo'zg'olonchilar endilikda shahid ketgan Mahmud Torobiyning o'rniga uning ukalari Muhammad va Alini rahbar etib saylaydilar. Lekin bu yangi rahbarlarning tajribalari yo'q, ularni xalq yaxshi tanimas, omma ichida ular nufuzga ega emas edilar. Bu esa qo'zg'olonning borishiga salbiy ta'sir o'tkazdi. Oradan bir gafa o'tmay mo'g'ullarning Elduz nuyon va Chag'an qo'rihi boshchiligidagi yunq qo'shini qo'zg'oloni bostirish uchun etib keldi. Ikki tomonlama

jangda Mahmud Torobiy tarafdorlari butkul tor-mor qilinib, ikkala tomondan 21 mingdan oshiq jangchi halok bo'ldi.

8. Mo'g'ul (Chig'atoy) ulusi davrida O'rta Osiyo tarixiy geografyasi

Zabit etilgan olka va viloyatlarni Chingizxon qali hayotlik shug'ullayotq o'g'illari va nabiralari taqsimlab berirdi. Janubiy Sibir, Isakli Chipehoq, Ili (Volga) bo'yi, Xorazm va Darbandgacha bo'lgan olka Chingizxonning to'ng'ich o'g'li Jo'ji va uning vafotidan keyin esa nabiralari Hoku qo'lga topshirirdi. Sharqiy Turkiston, Yettisu va Movarounnahrning uning ikkinchi o'g'li Chig'atoy ega bo'ldi. Chingizxon o'zi tug'ilib o'tgan mo'g'ulistonni, shuningdek, Xitoyni o'zining o'g'li va vorisi O'qtoyg'a berdi. Kenja o'g'li Tuluga esa Xorazm, Eron va Hindiston tegdi. Shunday qilib, mo'g'ullar bosib olgan viloyatlarni uluslarga taqsimlab, udel asosida boshqarishga kirishdi.

Shu tariqa XIII asr boshlaridayoq Chig'atoy tasarrufiga berilgan Movarounnahr, Yettisu va Sharqiy Turkistonda Chig'atoy ulusi tashkil topdi. Bu feodal davlat XIV asrning 40-yillariga qadar yashaydi.

XIII asrning 70-80-yillariga kelib, Movarounnahrda asta-sekinlik bilan bo'lis-da, shahar hayoti, xususan hunarmandchilik va savdo munosabatlari jonlana boshladi. Shaharlarning ichki hayoti, aynigsa, mahallot va pul munosabatlarining tiklanishida Ma'sudbek tomondan amalga oshirilgan pul islohoti muhim ahamiyatga ega bo'ldi. U Movarounnahrning 16 ta shahar va viloyatlarida, jumladan Samarqand, Buxoro, Taroq, O'tror, Xo'jand va boshqa shaharlarda bir ul vaen va yunqori qiymati sof kumush tangalar zarb etirib, mahallotda ularni muomalaga chiqardi. Ikki asr mobaynida Movarounnahrda kumush tangalar zarb qilinmaganligini nazarga oltirsa, Ma'sudbekning pul islohoti tufayli mamlakatda mahsulot va pul munosabatlari tiklanib, shaharlar qisman bo'lis-da, ichki hayotining jonlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

XIV asrning birinchi yarmida yana bir Chig'atoy xoni Kebeqxon davlatni idora etish tuzilishini va uning iqtisodiy hayotini tartibga solish maqsadida ma'muriy hamda pul sohasida islohot o'tkazadi. Kebeqxonning islohoti bo'yicha davlat viloyatlarga bo'linib, ular

mo'g'ulcha "tuman" deb yuritiladi. Ammo ma'muriy islohot mahalliy hokimliklar va bekliliklarga barham bermaydi, balki ularga moslashib, Kebekkon joriy qilgan ma'muriy bo'linish, garchi qadimiy an'analarga barham bera olmagan bo'lsa-da, u Movarounnahrda feodal davlatni mustahkamlashda ijobiy o'rin tutdi.

Kebekkon davrida ichki savdo-sotiqni tartibga solish, qo'shni davlatlar bilan tashqi savdo munosabatlarini yaxshilash uchun butun mamlakatda yagona pul joriy qilinadi. Kebekkon ikki xil pul: kumush tanga – "dino" va mayda kumush tanga "diham"lar zarb etildi.

Chig'atoy ulusi davrida O'rta Osiyoda erga bo'lgan egallikning to'rt xil mavjud edi:

1. Mulki devon – davlat yerlari.
2. Mulki inju-xon – noiblar va ularning avlodlari tasarrufidagi yerlar.
3. Mulki vaqf – masjid, madrasa, xonaqoq, mozar va maqbaralar ixtiyoridaagi yerlar.
4. Mulklar – xususiy yerlar.

Mulkning kattagina qismi harbiy ma'murlarga davlat oldidagi xizmatlari uchun qadrya qilingan yerlar bo'lib, ular "iqto" yoki "suyug'ol" yerlari deb yuritilgan. Yirik yerlarda qaram bo'lib ishlovchi dehqonlar esa "kadivar" deb yuritilgan.

9. Amir Temur va Temuriylar davlati tarixiy geografiyasi

Chig'atoy ulusi davrida Movarounnahrda o'zaro nizolar va tarqoqlikni tugatish magasidida Amir Temur kurash boshlaydi. 1365-yilda Movarounnahr hukmdori deb tayinlangan Ilyosxoja qo'shinlari bilan Temur va Husaynning ittifoqchi qo'shinlari o'rtasida Chirchiq daryosi bo'ylarida bo'lib o'tgan jangda Ilyosxoja qo'shinlarining qo'lli baland keladi va u Xo'jand, Jizzax shaharlarini egallab, Samarqandga yurish qiladi. Samarqandda bu paytda sarbadorlar harakati maydonga chiqib, mo'g'ullarning qo'shiniga qarshi qaqshatqich zarba beradi. Ilyosxoja avval Samarqandni, so'ngra esa butun Movarounnahrni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Bundan xabar topgan Amir Temur va Amir Husayn Samarqandga keladilar. Ammo ko'p vaqt o'tmay Amir Temur va Amir Husayn o'rtasidagi munosabat keskinlashib, nizoga aylanadi. Amir Temurning nufuzi ortib borayotganidan xavslanган Amir Husayn Balxga qaytib, uning qo'lla

dashlari va isteqlomlarini mustahkamlashga kirishadi. 1370-yilda Amir Temur Balxga yurish qilib, Amir Husaynni taslim qiladi.

1370-yilning 10-aprelida Amir Temur Movarounnahr hukmdori deb e'lon qilinadi.

Amir Temur Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib olgach, u davlatni siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlashga kirishadi. Avval 1370-yilning may oyida Samarqandga qaytib shaharni moliyaviy Maxsus qo'shin tuzib, davlat chegaralarini kengaytirishga kirishadi. Avval u Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni mustahkamlab, o'ziga bo'ysundiradi.

Mo'g'ullar davrida Xorazm ikki qismga ajralib, markazi Urganch shahri bo'lgan shimoliy Xorazm Oltin O'rdaga, markazi Kat bo'lgan janubiy Xorazm esa Chig'atoy ulusiga bo'ysungan. 1371-yilda Amir Temur Xorazmga yurish qilib, uni egallaydi.

Shunday qilib, Amir Temur Movarounnahr va Xorazmda feodal tarqoqlik hamda o'zaro nizolarga barham berib, Sirdaryo vodiysidan to'rtol dengizigacha bo'lgan yerlarda yashovchi xalqlarni yagona davlat tarkibida birlashtiradi. Keyinroq Shibirg'on viloyati, Balx va Fashkent viloyatlari ham Amir Temur hokimiyatini tan oladilar.

Yigirma yil (1371 – 1390) mobaynida Amir Temur mo'g'ullar tomonidan etti marta yurish qilib, mo'g'ul hukmdorlari ustidan g'alaba qozondi.

1395-yilda Shimoliy Kavkazning Tarak daryosi bo'yida Amir Temur va Oltin O'rda xoni To'xtamishxon qo'shini o'rtasidagi jangda Amir Temur g'alaba qozonadi va Oltin O'rda hokimiyatiga chek qo'yadi.

1381-yilda Hiro, Saraxs, Jom shaharlari, keyinroq esa Eroning katta qismi Amir Temur hokimiyatiga bo'ysundiriladi. Uch yillik (1386 – 1388) harbiy yurishlar natijasida Janubiy Ozarbayon, boqinlar shimoliy qismi, Gurjiston va Armanistondagi yerlar egallanadi. 1392 – 1396-yillardagi besh yillik urush davomida Amir Temur G'arbiy Eron, Iroq Ajam va Kavkazni egallaydi.

1398 – 1399-yillarda Amir Temur Hindistonga yurish qilib, bu hududni ham o'z tasarrufiga kiritadi.

1399 – 1404-yillardagi etti yillik urush davrida esa Shomning shahar, Kums, Baalbek, Damashq kabi shaharlari, Bag'dod hamda Turkiyaning katta qismi egallanadi. 1402-yilda Angara yaqinidagi

jangda Boyazid Yildirim qo'shini yakson qilib, Kichik Osiyo ham Temur hokimiyatini tan oladi.

1405-yili Amir Temur vafotidan keyin temuriy shahzodalar o'rtasida taxt uchun kurash avj oldi. Amir Temurning bu kurashda qolib chiqqan o'g'li Shohruh Samarqand taxtini egalladi va 1409-yilda o'g'li Ulug'bekni Samarqand taxtiga o'tqazib, Movarounnahr hukmdori etib tayinladi. Ulug'bek davrida (1409 – 1449) mamlakatda hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. Ammo Mirzo Ulug'bek o'ldirilganidan keyin taxt uchun kurashlar yana avj oldi, 1451-yili Samarqand taxtini Miromshoqning nabirasi Abu Said Mirzo egalladi. Uning vafotidan (1469) keyin hokimiyat uchun kurashlar yana avj oldi, feodal tarqoqlik kuchaydi. Dashi Qipchoqda yashagan Shayboniyxon qo'shinlari Movarounnahrda yurish boshladilar. Bu vaqtda, ya'ni 1500-yili Andijon hokimi Zahiriddin Muhammad Bobur Samarqand taxtini egallab, uni mustahkamlay boshladi. Biroq 1501-yili Shayboniyxon bilan to'qnashuvda yengilib, Hindistonga ketishga majbur bo'ldi. Shunday qilib qudratli Temuriylar saltanati inqirozga uchradi.

Amir Temur davlatining siyosiy tuzumi haqida gapiradigan bo'lsak, u o'z davlatini barpo qilishda o'limishda mavjud siyosiy boshqaruv tajribalaridan keng foydalandi. Mazkur davlat o'z turkibiy tuzilishiga ko'ra ko'pincha harbiy-siyosiy tartiblarga asoslangan edi. Qudratli hukmdor tarix faniga ixlos qo'ygandan bo'lsa kerak, qadimgi va o'rta asr Sharq mamlakatlaridagi turli davlatlar va ularning siyosiy hamda ma'muriy usuli, boshqaruv tizimlari haqida keng tasavvurga ega edi. Biroq uning davlat boshqaruv tizimi qo'l ostidagi butun hududda yagona markazlashgan siyosiy tartib asosiga qurilgan bo'lib, bu sohada tajribalar o'rta asrlardagi O'rta Osiyo davlatlarida keng qo'llanilgan idora usullari tajribasi bilan boyitilgan edi.

Boshqaruv ikki idoradan: dargoh va vazirlik (devon)dan iborat bo'lgan. Dargohni oliy hukmdor boshqargan. Dargoh faoliyatini boshqarish, uning devonlar, mahalliy hokimiyat idoralari bilan bog'lanib turish ishlari Oliy devon zimmasida bo'lgan.

Oliy devonda – jiroiya hokimiyatda bosh vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri turgan. Sarqadlar va tobe' mamlakatlarning boshqaruvi bilan shug'ullanuvchi yana uch vazir bo'lgan va devonbegiga hisobot berib turgan. Markaziy hokimiyat tizimida shayxulislom, qozikalon, qoziyi axdos (odat bo'yicha hukm

chiquvchi) qozi), qozi askar, sadi a'zam (vaqf yerlari mulklari muassasasi), dardxoh (shikoyatlarni ko'ruvchi), eshikog'a, saroy sardi, yarovul (hukmdorning shaxsiy buyrug'ini bajaruvchi), qalachi (taxt muqoddini aniqlovchi), muhasasi (soliq undiruvchi), taxochi (taxsiy qo'shinlarni to'plash ishiga mutasaddi amaldor), qorovulbegi, qozil (qoz'abon), muhasib (shariat qoidalari ifrosini, bozor muhtasibni nazorat qiluvchi) va boshqalar bo'lgan.

Shundaydek, dargohda bosh hojib, hojiblar, xazinabon, xonsolar (taxt, qalachi, bakovul, kotiblar, bitikchilar, tabiblar, sozandalar, dargomochilar bo'lgan.

Amir Temur davrida Movarounnahrda aholining yashash darajasi o'rta darajada yaxshilangan. Yagona markazlashgan davlatning shakllanishi va rivoj topishi bilan oddiy aholining tinch va osuda yashash, mehnat qilishiga shart-sharoitlar yaratildi.

mo'g'ullar istilosi davrida va undan keyin Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etgunga qadar O'rta Osiyo va unga qo'shilgan hududlarning xalq ommasi nihoyatda og'ir azob-uqubatlar, qirg'inchiliklar bilan hayot kechirayotgan edi. Mo'g'ullarning qirg'inchilik va buzqunchilik ishlari tufayli mehnatkash aholining yashash sharoiti quyi darajaga tushib qoldi. Xo'jalikni qayta tiklash ishlari o'zaro bo'lgan ko'chmanchi mo'g'ullar xalq boshiga turli ushlab solidlar, ular orasidan ba'zilarini qullarga aylantirdilar.

Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgach, u mamlakatda qayta tashkil topildi, obodonchilik, sug'orish tarmoqlarini ta'mirlash ishlari katta e'tibor qaratildi. Turli toifaga mansub mulk soqiblari to'g'ri o'rinda birlashtirildi. qattiq intizom har qanday zodagonni o'z hukmdori oldida bosh egishga majbur qilar edi. Mehnatkash xalq, jumladan hunarmand qatlamiiga mansub kishilarning yashash darajasi o'rta darajada yaxshilandi. Shaharlarda, madaniyat markazlarida obodonchilik, obodonchilik ishlari nihoyatda kuchayib ketdi.

Amir Temur davlatining sarqadlari keng edi. U nafaqat hozirgi O'rta Osiyo balki, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Kavkaz, Qozog'iston, to'g'ri sharoiti mamlakat va hududlarni o'z tarkibiga olgan edi. Ijtimoiy hayot muassasasida to'xtalganimizda, aynan shu joylardagi aholining to'xt qatlamlari, ularning o'zaro nisbati, bir-biriga aloqadorligini muassasalar to'xtalishini mumkin.

XV asrda ziroatchilik bilan mashg'ul qishloq ahli orasidan muassasalar qatnashi to'xtalishini haq-huquqlar egasi bo'lgan. Ular davlatga juda

oz miqdorda soliq to'lashgan. Aholining juda katta qismini ijtimoiy choriklar va jamoatchi dehqonlar tashkil qilgan. Qishloqlar jamoa yoki qariya deb nomlangan. Uning mulki butun jamoa ahliiga qaratilgan edi.

Hunarmandchilik sohasida asosiy ishlab chiqaruvchi ijtimoiy to'la vakili erkin hunarmandlar bo'lgan. Ular shaharda yashovchi savdogarlar bilan bir qatorda madaniy markazning o'rtta hol to'rtlab vakillari sanalganlar. Bular jumlasiga amaldorlar va o'rtta hol islom peshvolarini ham kiritish mumkin.

Har bir shaxs o'z qobiliyati va o'z xohish irodasiga ko'ra, shuningdek, bilim va tajribasiga muvofiq muayyan vazifani egallay olar edi. Albatta, u o'sha ismi va amalni uddalay olsa, o'z harakatiga muvofiq ijtimoiy qatlarning yuqoriroq darajasiga ko'tarilardi.

Temuriylar davrida esa mamlakatda tez-tez sodir bo'lib turadigan ichki urushlarga qaramasdan XV asrda ham Movarounnahr va Xuroson shahar hamda qishloqlarida birmuncha obodonchilik ishlari amalga oshirildi.

Bu davrda Temuriylar va ularning viloyat hokimlari tomonidan Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Marv vohalarida, Tus vodiysida hamda Hirot va uning atrofida yirik sug'orish inshootlari barpo etilib, ayrim dehqonchilik viloyatlarining suv ta'minoti tubdan yaxshilandi. Temuriylar hukmronlik qilgan davrda amalga oshirilgan eng yirik sug'orish ishlardan biri Samarqand vohasida Zarafshon daryosidan bosh olgan, Darg'om anhoridan chiqarilgan qadimgi Anhor kanalining qayta tiklanishi bo'ldi. Bu kanal orqali Zarafshon daryosi oqimining bir qismi bu davrda kam suvli Qashqadaryo vohasiga tashlanib, uning adogida joylashgan dehqonchilik yerlari suv bilan ta'minlanadi.

Buxoroning qadimgi sug'orilgan yerlari bo'ylab olib borilgan arxeologik tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, mo'g'ullar bosqini oqibatida butunlay vayron etilgan voha suv xo'jaligi XV asrga kelib to'la tiklanadi. Uning dehqonchilik yer maydoni bir muncha kengiydi. Ullug'bek hukmronlik qilgan davrda Buxoro vohasining janubi-sharqiy chegarasiga yondoshgan Somonjuq dastiga suv chiqarilib, yangi yerlar o'zlashtirildi.

Butun asr davomida Movarounnahr va Xurosonda avvalgidек yer va mulkchilikning asosan to'rt shakldagi "mulki devoniy" – davlat

yerlari, "mulki" – xususiy yerlar, "mulki vaqf" – madrasa va boshqalar tasarrufidagi yerlar va nihoyat "jamoa yerlari" bo'lgan. Dehqonchilik yerlarining eng katta qismi davlat mulki bo'lgan. Bu yerlarda avvalgidек mamlakat hukmdori Sulton yoki amir egalik qilardi. Temuriylar davrida davlat yerlarini "suyurg'ol" nomida in'om qilish keng tarqaladi. Suyurg'ol yerlari hajmi, sharti hamda yer va yorliqqa ega bo'lgan shaxslarning tabaqasi jihatidan farqlanib bo'lgan. Odatda shahar yoki viloyatlardan tortib, to alohida qishloqlaracha suyurg'ol shaklida in'om etilgan.

Temuriylar davrida Movarounnaharning Samarqand, Buxoro, Tashkent, Shohruxiya, Termez, Shahrisabz, Qashli va boshqa ko'pgina shaharlari aholisining kasb-kori, ichki va tashqi aloqalari bilan o'rtta va sharqning namunali hunarmandchilik va g'ayjum savdo markaziga aylandi. Hunarmandchilikning rivoj topib, uning turli-tuman namunalari bo'yicha ixtisoslanishining kuchayishi shaharlarni ham yanada yanvarli yuboradi. Shaharlarda hunarmandchilik mahallalarining soni ortib, kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan yangi-yangi guzarlar, kichik ko'ylar, timlar va toqilar (ust gumbazli bozor) paydo bo'lgan. Ko'pgina shaharlarda zargarlik, miskgari, ignasozlik, sovutsozlik, to'qimachilik, shishasozlar ko'unchilik kabi hunarmandchilik mahallalari bo'lgan.

Shaharlarda, xususan Samarqand va Hirotida zargarlik rivoj topib, shahar zargarlari orasida oltin, kumush, va jez qotishmalaridan tashqari sil zeb-zeynatlar va qimmatbaho buyumlar yasaydigan va ularga mo'ljallangan nafis badiiy ishlov beruvchi mohir ustalar soni ko'payib, Odatda naqshinkor badiiy buyumlar boylik qashamlari hisoblanib, ular faqat mulkdor tabaqalargagina mansub edi. Bunday qimmatbaho jihozlarni yasaydigan hunarmand-zargarlar mulq mulkdorlarga xizmat qilishar va ular bilan yaqindan aloqada bo'lardi. Samarqand hunarmandchiligida, ayniqsa, qog'oz ishlab chiqarish alohida o'rin tutadi. Shahar yaqinida, Obirahmat anhor solihida qog'oz ishlab chiqaradigan maxsus ob'ektlar va korxonalar bo'lgan. Samarqand qog'oz o'rtta asr sharqi xattotligida g'oyat mashhur bo'lib, uning ma'lum bir qismi chet o'lkalarga chiqarilgan.

XV asrda Temuriylar davlati uzoq va yaqin qator qo'shni mamlakatlari: Xitoy, Hindiston, Tibet, Eron, Rusiya, Volga bo'yi va boshqalar bilan mintazam savdo-sotiq qilardi.

Xitoydan asosan ipak, shoyi, matolar, xususan atlas va parchalar, chinni, la'l, nil bo'yoqlari, xushbo'y ziravorlar; Erondan asir, marvarid, durlar; Rusiya, Tatariston va Sibiridan qimmatbaho moylar, teri va mo'm olib kelingan.

Samarqanddan chet mamlakatlarga, xususan Rusiya, Tatariston va Sibirga arzon narxli ip matolar, asosan bo'z duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, qurug' meva, guruch, paxta va kalava (yigirilgan ip)lar chiqarilgan.

Chet davlatlar bilan o'zaro savdo-sotiqni kengaytirishda Temuriylarning qo'shni mamlakatlar bilan olib borgan elchilik aloqalarida katta rol o'ynaydi. XV asrning birinchi chorriga Ulug'bek va Shohrux davlatlari bilan Xitoy o'rtasida muntazam ravishda elchilar almashib turiladi. Xitoy Temuriylar bilan savdo qilishda manfaatdor edi. Movarounnahr va Xurosondan u yilgi so'g'ib olardi. Har ikkala davlat o'rtasidagi savdo va elchilik aloqalari bu davrda yanada rivoj topadi.

XV asrda, xususan uning birinchi yarmida mamlakatning iqtisodiy hayotida, ayniqsa hunarmandchilik va ichki savdo munosabatlarida sodir bo'lgan taraqqiyot ma'lum darajada shu davrda o'tkazilgan pul islohoti bilan ham bog'liq edi. Ma'lumki, Ulug'bek 1428-yilda muomalada fulusiy pullar islohotini amalga oshirdi. Mehnatkash aholini ichki chakana savdo munosabatlariga kengroq jalb etish maqsadida

Ulug'bek yengil vaznda zarb etilgan va muomalada yurgan chagga pullarni man etdi. Eski chagalarni yangisiga almashirib, ichki savdoning mayda mis pullarga bo'lgan talabini qondirish uchun bir vaqtning o'zida u Buxoro, Samarqand, qarshi, Terniz, Toshkent, Shohruxiya va Andijon shaharlarida zarbxonalar tashkil etib, bir sili vazndagi salmoqdor fuluslar zarb ettirdi va muomalaga chiqardi. Eski chagalar qisqa vaqt ichida yangi fuluslarga almashirib olingach, mis pullar zarbini markazlashtirish maqsadida, faqat Buxoro zarbxonasi saqlanib qolinish, boshqa shaharlardagi zarbxonalarga barham berilishi Ulug'bekning bu yangi mis fuluslari Movarounnahrning barcha shahar va qishloqlarida keng muomalaga kirib, davlatning ichki savdosini naqd pul bilan to'la ta'min etadi.

10. Shayboniylar, Ashtarxoniyalar davlatlari va Xorazmning iqtisodiy va iqtisodiy geografiyasi (XVI – XVIII asrning birinchi yarmi)

Aslida Qipchoqdan bostirib kelgan Shayboniyxon boshliq qabilalar qariyb 10 yil (1501 – 1510) ichida Sirdaryodan Markaziy Asiyatengacha bo'lgan hududlarni, jumladan Temuriylarning Movarounnahr va Xurosondagi barcha mulklarini qo'lga kiritdilar. 1510 yili Shayboniyxon Eron shogi Ismoil I bilan bo'lgan jangda yengilib, qatl qilindi. Xuroson Ismoil I qo'lga o'tdi.

Movarounnahrni Shayboniy avlodlari o'z qo'llarida saqlab qabilalar Muhammad Shayboniyxon vafotidan keyin Ko'chukunchixon (1510 – 1531) va Abu Sa'yd (1531 – 1533) davrida Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyat zaiiflashib, amirlar va sultonlar o'rtasida o'z-o'ziga kuchaydi. Bu paytda Xorazm mustaqil davlat bo'lib qaytib chiqdi va Turkiston yerlari parchalandi. O'zaro urushlarga barham berib bergan Shayboniyxonning ukasi Mahmud boshqarib o'g'li Ubaydulla Sulton 1512-yilda Buxoro hukmdori bo'lgan bo'lsa, 1533-yildan butun markazlashgan o'zbek davlatining shu hukmdori etib saylandi. Ubaydullaxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirdi.

Shayboniylar o'rtasidagi o'zaro urushlar natijasida Movarounnahr ikkiga bo'linib, mustaqil Xiva xonligi ajralib chiqdi. Shayboniylardan Abdullaxon II hukmronligi davrida (1557 – 1598) Movarounnahrda mustaqil turganliklarga barham berilib, oltin va kumush tangalar zarb qilindi, karvonsoyolar, sug'orish inshootlari (Abdullaxon bandi) qaytib Buxoro mamlakat markaziga aylandi. Abdullaxon II vafotidan keyin taxtni egallagan shayboniylarning so'ngi vakili Abdulmo'min mustaqil zodagonlar tomonidan o'ldirildi.

Shayboniylardan keyin Buxoro taxtni egallagan sulola – Ashharxoniyalar (kelib chiqishi Astraxandan bo'lganligi uchun) yoki janshahlar (sulola asoschisi Jonibek sulton nomidan olingan) hukmronligi o'zbek davlatchiligi tarixidagi eng ziddiyatli davr hisoblanadi. Oltin hokimiyatni 150 yildan ortiqroq (1601 – 1756) davr davridayda o'z qo'llarida saqlab kelgan Ashharxoniyalar davrida mustaqil davlat hokimiyati juda zaiiflashdi, o'zaro urushlar nihoyatda o'z o'ziga Abdulloxon II ning say-harakati bilan barpo etilgan ulkan shahar xonligi hududi qisqarib ketdi. Markaziy hokimiyat

manlatadagi vaziyatni nazorat qilolmaganligi, hududiy yaxshilikni ta'minlay olmaganligi sababli XVII asr boshlaridayoq Xurosonning katta qismini qo'ldan boy berildi. Xorazmda mustaqil Xiva xonligi barpo etildi. XVIII asr boshiga kelib esa xonlikning shimoliy chegaralarida Qo'qon xonligiga asos solindi.

Ashtarxoniyalar davlati tizimi o'z tuzilishi, mohiyatiga ko'ra shayboniyalar davlat tizimidan deyarli farq qilmay edi. Xon rasman o'liy hokimiyat boshlig'i bo'lib, davlatning ichki va tashqi siyosatiga bog'liq barcha masalalar uning ixtiyori bilan qal qilinardi. Barcha o'liy farmonlar xon tomonidan joriy qilinardi, uning nomidan tangalar zarb qilinardi, xonning nomi xutbada qo'shib o'qilardi edi. Lekin amalda ko'pgina Ashtarxoniy hukmdorlar yirik saroy amaldorlari qo'liga to'plangan bo'lsa, joylarda mahalliy hokimiyat tamomila viloyat hokimlari ixtiyorida edi. Bu markaziy boshqaruvning zaifligi oqibati bo'lib, davlat tizimining beqarorligiga, ijtimoiy-siyosiy inqirozlarga olib kelardi edi.

Ashtarxoniyalar davrida Buxorodan keyingi eng nufuzli shahar Balx bo'lib, uni taxt vorisi boshqarardi edi. Davlat boshqaruvini ikki bosqichli bo'lib, markaziy va mahalliy boshqaruv tizimiga ega edi.

Ashtarxoniyalar davrida Buxoro xonligi hududi keskin qisqardi. XVII asr boshlariga tegishli manbalarda xonlikka bo'ysunuvchi oltin viloyat – Buxoro, Samarqand, Sag'araj, O'ratepa, Shahrizabz va G'ozon viloyatlari tilga olinadi, xolos. Keyinchalik Imomqulixon tomonidan Hisor, Toshkent, Turkiston, Farg'ona, Balx viloyatlari qayta bo'sqindirilgan bo'lsa-da, Xurosondagi bir necha yirik viloyatlar (Hirod va boshqa hududlar) va Xorazm butunlay Buxoro xonligi tarkibidan chiqdi. Xonlikka bo'ysunuvchi viloyatlar o'rtasidagi aniq mamluriy chegaralar haqida ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Ko'pgina viloyatlar, xususan, Hisor, Shahrizabz amalda yarim mustaqil boshqarilib, Buxoroga nomigagina tobe hisoblanardi. Viloyatlar xududi shayboniyalar davridagidek tumanlarga va boshqa mamluriy birliklarga bo'lingan. Xorazm xonlari (Abulqozirxon, Anushaxon) Buxoro va Samarqand atroflarini tez-tez talab turdilar. Eron va Hindiston hukmdorlari Movarounnahr ichki ishlariga aralasha boshladilar. Ubaydullaxon davrida (1701 – 1711) feodal tarqoqlik kuchayishidan foydalangan Mahmudiy otaliq (qatag'on urug'idan) 1706-yili Balxni hokimiyatni qo'lga oldi. Ubaydullaxon o'ldirilgach, uning o'riniga taxtga o'tirgan Abulfayzxon (1711 – 1747) nomigagina xon bo'lib,

shahar hokimiyat bir guruh nufuzli amirlar qo'lida edi. 1740-yili Abulfayzxon davlati Eron shohi Nodirshohga qaram bo'lib qoldi. 1747-yili Abulfayzxon saroy fitnachilari tomonidan o'ldirildi. Abulfayzxonning taxtiga o'tqazilgan 9 yashar o'g'li Abdulmo'min ham bir yildan keyin o'ldirildi. Uning o'rniga ukasi Ubaydullo nomigagina xon bo'lib, aslida davlat ishlarini mung'it urug'i boshlig'i, otaliq Muhammad Rahim qo'lga o'tdi. Muhammad Rahim davlat boshliqlari va amoniyatni ko'ndirib, 1753-yili Buxoro taxtini egalladi. Shundan keyin Buxoroda mung'itlar sulolasi hukmronligi boshlandi.

Iqtisodiyotni tartibga solish, savdo-sotiqni jonlantirish maqsadida 1707-yilda pul islohoti o'tkazilib, markaziy shaharlarda vazni bir xil bo'lgan (5,2 gramm) kumush va mis chaga pullar zarb qilindi. Asosan savdo-sotiq hokimiyatining siyosiy, iqtisodiy mavqeini kuchaytirish, shayboniy xonlari va beklari hukmronligini mustahkamlashga qaratilgan bu islohot Shayboniyxon vafotidan keyin kuchayib ketgan davro urushlar natijasida yaxshi natija bermadi va pul qadrsizlandi. 1713-yilda o'liy hukmdor Ko'chqunchixon pul islohoti o'tkazishga harakat bo'ldi. Ayniqsa, Abdullaxon II davrida o'tkazilgan pul islohotlari xonlik iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb etib, savdo-sotiq hokimiyatining kuchayishi, xaznaga foyda tushishi va savdo-sotiqning jonlanishiga yordam berdi. Pul islohotini bosqichma-bosqich o'tkazgan Abdullaxon II oltin, kumush, mis pullarni otasi tomonidan (1560 – 1583) chiqarganda manlatada bir qancha shaharlarda pul zarb qilingan bo'lsa, mustaqil hokimiyatni boshqargan yillarida (1583 – 1598) asosan Buxoroda markazlashgan pul zarb qilingan yo'lga qo'ydi. Manbalarga qaraganda, Abdullaxon II ba'zan Balx, Samarqand hamda Toshkentda kam miqdorda pul chiqarishga harakat bo'lgan.

Iqtisodiy hayotda sun'iy sug'orish asosiy rol o'ynaganligi sababli shayboniyalar davrida suv inshootlari qurilishiga ancha e'tibor berildi. 1707-yilda Zarafshon daryosida qurilgan suv ayirg'ich, 1556 – 1585-yillarda Qashqadaryo, Zarafshon, Amudaryo, Murg'ob va Yaxsh deyvonlardan chiqarilgan kanallar, suv ayirg'ich va suv omborlari buning yuqori misoli bo'la oladi. Xonlik iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari qabliq xo'jaligi, savdo-sotiq va hunarmandchilik bo'lib, erkin savdo bo'ylik hisoblangan. Shayboniyalar davrida mulkiy munosabatlarda ayvarti o'zgarishlar yuz bermadi. Dashi Qipchoqdan kelgan o'zbeklar yer egaligi munosabatlarini boshidan kechirayotgan

bo'lib, ular Movarohnamaga yangi ishlab chiqarish munosabatlari olib kelganlari yo'q, balki Temuriylar davrida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy tizimni qabul qildilar hamda unga moslashdilar.

Yer egaligining mulki sultoniy (davlat yerlari), mulki xolifa (xususiy yerlar), vaqf (diniy mahkamalarga qarashi yerlar) va qishloq jamoalari egalik qiladigan yerlar kabi asosiy turlari bo'lib, ular iqtisodiy suyuq'ol, tang'ol va yog'ol ko'rinishida bo'lgan. Davlat oldidagi xizmatlari uchun harbiy-ma'muriy amaldorlarga va din arboblarga beriladigan bunday yerlarda ersiz dehqonlar ishlaganlar. Ular ham amaldorga ham davlatga soliq to'laganlar. Shayboniylar davrida cho'rtvachilik va hunatmandchilik ancha rivojlangan bo'lib, ular etishtirgan mahsulot ichki va tashqi bozorlarda sotilgan. Hindiston, Eron, Rossiya kabi mamlakatlar bilan savdo-sotiq qilingan.

Asharxoniylar davrida tashqi savdo aloqalari rivojlandi. Xususan, Rossiyaning turli savdo shaharlari, (Astraxan, Orenburg, Sibirdagi shaharlar) Hindiston, Eron, Koshg'ar, Turkiya bilan savdo-sotiq olib borildi. Tashqi bozorga, asosan, turli qishloq xo'jalik mahsulotlari chiqarilardi. Bu davrda paxta, tegi, jun, turli matolarning asosiy xaridori sifatida Rossiya katta ahamiyatga ega bo'la boshladi. Rossiyaga, shuningdek, Hindistonda tayyorlanadigan mahsulotlarni olib borishda ham O'tta Osiyolik savdogarlar muhim rol o'ynar edilar. Rossiyadan O'tta Osiyoga olib kelinadigan mahsulotlarga talab ancha kattaligi bo'is, buxorolik savdogarlar bu yerda ko'pgina imtiyozlarga ega edilar.

Buxoro xonligi bilan Xiva xonligi o'tasida garchi o'zaro nizolarni bo'lib turganligiga qaramasdan, ikki o'rtadagi iqtisodiy savdo aloqalarni to'xtab qolmagan.

Savol va topshiriqlar

1. O'tta Osiyo hududida ilk feodal davlatlarning tashkil topishi va ularning tarixiy-siyosiy geografiyasiga tavsif bering.
2. O'tta Osiyoda arablar bosqiniga qarshi qanday harakatlar bo'lib o'tgan?
3. To'ltiriylar, Safforiylar, Somoniylar davlatlarining tarixiy geografiyasi (chegaralari, iqtisodiy aloqalari, shaharlari)ga old ma'lumot to'rlang.
4. O'tta Osiyoning Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatlari davridagi tarixiy geografiyasiga doir tarixiy karta yaratang.

8. Mo'g'ullar bosqini va unga qarshi O'tta Osiyoga xalqlarining ma'muriy harakatlari haqida nimalarni bilasiz?

9. Amir Temur va Temuriylar davlatining ma'muriy-siyosiy sharoitlari, iqtisodiy haqida ma'lumot berib to'rlang.

10. Shayboniylar, Asharxoniylar va Xorazm davlati davrida O'tta Osiyoning geografiyasining xususiyatli jihatlari nimalardan iborat?

Adabiyotlar va manbalar

1. *Adabiyotlar*. Shajara turk. - T., 1992.
2. *Amir Temur*. B. B. Буюк Амир Темур. - Т., 1996.
3. *Amir Temur*. В. В. Туркестан в эпоху монгольского владычества. Соч. Т. 1. - М., 1963.
4. *Amir Temur*. Захриддин Мухаммад. Бобурнома. - Т. Юлдузча, 1999.
5. *Amir Temur*. О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
6. *Amir Temur*. Б. Б. Буюк Амир Темур. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
7. *Amir Temur*. Л. Н. Эфталиты и их соседи в IV в. // ВДИ, 1959, №4.
8. *Amir Temur*. Л. Н. Древние турки. - М., 1967.
9. *Amir Temur*. Е. А. Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Масудбека (XIII в.). - М., 1973.
10. *Amir Temur*. Р. Г. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 - 1406). - М., 1971.
11. *Amir Temur*. В. В. История Узбекистана в источниках. - Т.: Фан, 1984.
12. *Amir Temur*. А. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. - Т., 1993.
13. *Amir Temur*. Р. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбалдорлар кўзголини. - Т., 1942.
14. *Amir Temur*. Н. В. «Маздакидское движение» // Изв. АН УзССР. Т. 1. 1949, №3.
15. *Amir Temur*. Тузуклари. - Т., 1996.
16. *Amir Temur*. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. - Т.: Шарк, 1991.

5-MAVZU. O'RTA OSIYO XONLIKLARINING XVIII ASR IKKINCHI YARMI – XIX ASR BIRINCHI YARMIDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. O'rta Osiyo xonliklarining siyosiy tarixiga tavsif

Buxoro taxtiga mang'it urug'idan bo'lgan Muhammad Rahim otalig o'tirgandan keyin ham (1753) feodal tarqoqlik tugamadi. Xiva xoni o'zini mustaqil deb e'lon qildi. XVIII asr boshlarida o'zbeklarning ming urug' boshliqlari Qo'qon xonligini tashkil etdilar. Shahrisabz, Hisor, Badaxshon hokimlari Buxoro amiriga bo'ysunmay qo'yilish Fagat amir Shomurod davrida (1785 – 1800) hokimiyat bir muncha mustahkamlandi. Amir Nasrullo davrida (1826 – 1860) amirlik hududiga Amudaryo bo'ylari, janubiy-sharqida Surxondaryogacha bo'lgan yerlar, Marv va Balx kirar edi, 1842-yili Qo'qon xonligi ham qisqa muddatda zabt etildi.

1512-yili Xiva xonligiga o'zbeklar xoni Elbarsxon tomonidan asos solingan edi. Xonlikning poytaxti dastlab Vazir, keyinchalik Urganch va Xiva bo'lgan. Buxoro amirligi tomonidan bir necha bor bosib olingan Xiva xonligi XVIII asr o'tralarida yana mustaqillikni qo'lga kiritdi. 1763-yilgi taxt uchun davom etgan kurashlardan so'ng o'zbek urug'laridan bo'lgan qo'ng'iro't inoqlari taxtni egalladilar. Muhammad Rahimxon I davrida (1806 – 1825) Xiva xonligi to'la birlashtirildi, qo'shni mayda bekliklar, Orol bo'yi qabilalari qo'shib olindi.

Qo'qon xonligiga ming urug'dan chiqqan Shohruxbiy 1710-yili asos solgan bo'lib, Norbo'tabiy davrida (1769 – 1800) Chust, Namangan, Xo'jand bekliklari bo'ysundirildi. Olimxon davrida (1800 – 1809) Toshkent, Chinkent, Sayram bekliklari bosib olindi. Muhammad Alixon (1822 – 1842) 1826-yili xitoylarga qarshi qo'zg'olon ko'targan Sharqiy Turkiston aholisiga yordam berib, Oqsuv, Koshg'ar, Yorkent va Xo'tan viloyatlarini qo'lga kiritdi.

1842-yili Qo'qonga bostirib kelgan Buxoro amiri Nasrullo Muhammad Alixon va uning qarindoshlarini qatl ettirdi. Shundan keyin Qo'qon xonligida taxt uchun kurashlar boshlandi. 1845 yili taxtga o'tirgan Xudoyorxon ruslar bostirib kelgandan keyin, ular bilan bitim tuzib, Rossiya vassaliga aylandi. Bunga qarshi Farg'ona vodiylari aholisi qo'zg'olon ko'tardi. 1876-yili Rossiya imperiyasi harbiylari

qo'zg'olonni bostirdilar va bahonada Qo'qon xonligi tugatilib, Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga qo'shib yuborildi.

2. Xonliklarning ma'muriy-hududiy chegaralari

XIX asrga kelib, Buxoro amirligining hududi qariyb 200 ming kv. km ni tashkil etdi. Uning chegaralari janubda Amudaryoning so'l qo'ng'iridan boshlanib, Sirdaryogacha cho'zilib, qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Amirlik sharqda Pomir tog'laridan, g'arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo'lgan hududni egallab turardi. Buxoro va Namangan kabi yirik shaharlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlikning markaziy qismi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, hozirgi Tojikiston hududidagi Vaxsh, Kofinkon, Panj daryolari vodiysida joylashgan shahar va qishloqlar, shuningdek, Turkmaniston hududiga kirgan Murg'ob daryosi vodiylaridagi yerlar ham Buxoro amirligiga qarar edi.

Buxoro amirligining poytaxti Sharqda eng mashhur shahar sifatida e'tirof etilgan Buxoro sharif edi. Yirik shaharlardan Namangan, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, G'uzor, Termiz, Sherobod, Hisor, Dushanbe, Ko'lob va boshqalar amirlik tasarrufida edi. Marv va Xorazm shaharlari uchun Buxoro amirligi va Xiva xonligi o'rtasida, Hisor, O'rtepa va Xo'jand shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasida tez-tez urushlar bo'lar, bu shaharlar qo'ldan-qo'lga o'tib turardi.

Buxoro amirligi 27 beklik: Karmana, Xatirchi, Ziyovuddin, Marva, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Denov, Sherobod, Denov, Karki, Chorjo'y, Hisor, Ko'lob, Qorategin, Xavoz, Badkuyon, Sho'g'non-Ro'shon, Qo'g'ontepa, Qabodiyon kabi bo'rdalik, Qobog'li va Xorazm bekliklaridan iborat edi. Bekliklar mahalliy qabila boshliqlari, katta mulk egalari tomonidan boshqarilgan.

Har bir beklikni amir tomonidan tayinlab qo'yiladigan hokimlar – bexlar idora qilgan. Hokim quzurida yuzlab mahalliy ma'murlar ishtirok qilgan. Manbalar, amirlikda mahalliy ma'murlar sharti 30 ming kishini tashkil etganligidan guvohlik beradi. Hokim va uning mansabdorlariga maosh davlat xazinasidan berilmas edi, ular mahalliy aholidan olinadigan turli-tuman soliq va to'lovlar hisobga tirikchilik qilibqanlar.

Xiva xonligi janubda Eron, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Suviya va poyonsiz Qoragum, Qizilqum sahrolari Xiva xonligini geografik jihatdan boshqa mamlakatlardan ajratib qo'ygan edi. Amudaryo sohillarida joylashgan Xiva, Urganch, Kat, Ko'qna Urganch, Xazorasp, Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Kurdar (hozirgi Chimboy) shaharlari xonlikning yirik shaharlari hisoblanar edi. O'rta Osiyoning eng boy savdo markazlaridan biri bo'lgan Xiva shahri 1598-yildan boshlab xonlikning poytaxti bo'lgan. Shahar ikki qism – Ichon qal'a (shaharning ichki qismi) va Dishon qal'a (shaharning tashqi qismi)dan iborat edi. Ichon qal'ada xon qarorgohi va harami, 17 ta masjid, 22 ta madrasa, karvonsaroy va bozor joylashgan. 1842-yilda Dishon qal'a qurilib, devor bilan o'rab olingan. Dishon qal'ada humarmandlar, savdogarlar, mardikorlar, qisman dehqonlar istiqomat qilganlar.

Mamuriy-hududiy jihatdan Xiva xonligi Xazorasp, Gur'um, Xonga, Ko'lma-Urganch, Qo'shko'prik, Pitak, G'azovot, Kat, Shohabos, Shovot, Toshhovuz, Ambor-manoq, Urganch, Xo'jayli, Shumanay, Qo'ng'iro't kabi beklilik va viloyatlarga bo'lingan. Xonlik tarkibida Beshariq va Qiyotqo'ng'iro't noibliklari ham bo'lgan. Bekliklarni xon tomonidan tayinlangan beklar, noibliklarni noiblar idora qilgan. Bek va noiblar quzurida ularga xizmat qiluvchi ko'pchilik mansabdorlar bo'lgan.

XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligi hududiy jihatdan O'rta Osiyodagi yirik davlat edi. Xonlik sharqda Sharqiy Turkiston, g'arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh bo'lgan. Qo'qon xonligi bilan Rossiya o'rtasida Mirzacho'l va Muyunqul cho'llari yastanib yotgan. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko'lob, Darvoz, Sho'g'non singari tog'li o'lkalarni o'z ichiga olib, bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turgan.

Qo'qon xonligining hududi Buxoro amirligi va Xiva xonligidan farqli o'laroq, sersuv daryolar, so'lim vodiylar, serhosil yerlarga boy edi. Xonlikning markaziy shaharlari Qo'qon, Marg'ilon, O'zgan, Andijon, Namangan Farg'ona vodiysida joylashgan edi. Toshkent, Chimkent, Turkiston, Avliyoota, Pishpak, Suzak, Oqmachit kabi yirik shaharlar ham Qo'qon xonligi tasarrufida edi.

Qo'qon xonligi 15 beklilik, ya'ni harbiy okrugga bo'lingan bo'lib, ularning yarmidan ko'piga xonning o'g'illari yoki yaqin qarindoshlari

tashkil qilganlar. Hokimlar o'z hududidagi harbiy kuchlar tomonidan hamda fuqaro boshqaruvining boshlig'i edi. Ular o'z tomonidagi qo'shinni o'zlari moddiy jihatdan ta'minlaganlar. Hokimlar harbiy yurishlar oldidan xonning birinchi davai bilan o'z qo'shinlari bilan belgilangan joyga etib kelishlari shart edi. Qo'qon xon saroylat tug'ilganda oziq-ovqat ortilgan 12 ming aravaga ega bo'lgan 60 mingtacha sipohni yig'a olardi.

3. Xonliklarning aholisi va iqtisodiy geografyasi

XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligida 2 million aholida aholi istiqomat qilardi. Aholining katta qismi amirlikning savdo va hujjatida yashar, jazirama issiq, suvsizlik hukmronlik qilardi. Qizilqum sahrolari va cho'llari deyarli kimsasiz yastanib yotardi. Zarafshon vodiysida 300-350 ming, Qashqadaryo voliasida 100 ming, Surxondaryo voliasida 200 ming, Sharqiy Buxoroda 500 ming aholi yashar edi. Amirlikning yirik shaharlari – Buxoroda 60 ming, Samarqandda 50 mingga yaqin kishi istiqomat qilardi.

Aholi etnik jihatdan ko'pgina qavm-urug'lardan iborat bo'lib, aholining qariyb 57 foizi o'zbeklar edi. O'zbeklar bir qancha elatlardan tashkil topgan bo'lib, ular orasida mang'it, saroy, qo'ng'iro't, jabg'u, qashq, qipchoq, nayman, qipchoq, ming, yuz qabilalari ko'pchilikni tashkil etardi. Ular, asosan, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatidagi shahar va qishloqlarda istiqomat qilardi.

Qo'qon xonligida aholi nisbatan zich joylashgan bo'lib, unda to'rtinchi 3 millioncha kishi istiqomat qilgan. Xonlikning poytaxti to'rtinchi 80 ming, Toshkent shahrida 60 ming aholi yashagan. Qo'qon xonligi aholisining ko'pchilik qismi o'zbeklar, shuningdek, qipchoq, qirg'izlar, qozoqlar, uyg'ur, qorag'olpoqlardan iborat edi. Bu bilan yomna-yon yahudiylar, tatlar, hindlar va boshqa xalqlarning vakillari ham istiqomat qilganlar.

Xiva xonligida aholining ko'pchilik qismini o'zbeklar tashkil qilish, ulardan eng kuchi va ko'p sonlari qo'ng'iro't, nayman, qiyot, uyg'ur, nakhsh, qang'li, xitoy, qipchoq qabilalari edi. O'zbek qabilalari, asosan, Amudaryo tarmog' yoygan qismida, kanal bo'ylarida joylashgan. Aholining anchagina qismini (taxminan to'rtinchi birini) turkmanlar tashkil etgan. Turkmanlar qadimgi o'g'izlarning avlodlari

bo'lib, forsahta so'zlashuvchi mahalliy xalqlar va o'zbeklar bilan qotishib ketgan edi.

Qoraqalpog'lar yashaydigan Amudaryoning quyi havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari ham Xiva xonligi tasarrufida edi. Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik qoraqalpog'ning asosiy mashg'uloti edi.

Buxoro amirligida aholining aksariyat qismi dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullangan. Sug'oriladigan yerlarda paxta, bu'doy, sholi, jo'xori ekilib, boq va poliz mahsulotlari ham yetishtirilgan. Chorvachilikda qo'ychilik, qorako'l yetishtirish, haydovchilikda g'ilamdo'zlik, o'tmakorlik, zardo'zlik, tegimonchilik, ko'pchilik, to'quvchilik, temirchilik, kulolchilik, beshikchilik, sandiqchilik, etikdo'zlik, mo'yuvozlik, sovuqgarlik keng rivojlangan.

Amirlikning iqtisodiy hayotida qoloqlik, turg'unlik holini mavjud edi, aholining tushushini past darajada edi. Yerga egalik shakli ning yillar davomida o'zgarib kelmog'ida edi. Shuningdek, aholida solindigan soliq va jafimalar haddan tashqari ko'p edi. Aholining sotib olish qobiliyati pastligi haydovchilikning rivojlanishiga to'sqinlik qilardi. Haydovchilik o'ziga daromadga ham qimmat qilardi, ustaxonalarni kengaytirishga mablag' to'rolmasdi.

Qo'qon xonligida 1803-yilda buyud etilgan Xon va Zarbak, 1819-yildagi Yangiariq kanallari vodiya sug'orish ishlarining tushini ancha oshirdi.

Xiva xonligida Muhammad Rahimxon I hukmronligi davrida o'tkazilgan soliq islohoti, bojxonalarning joriy etilishi, oltin pul chiqarilishi xo'jalik ishlariga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. O'z vaqtida yig'ib olingan soliqlar xonlik xazinasi, daromadini oshirdi. Xonlikda sun'iy sug'orish borasida oldingi asrlarga qaraganda ko'p ish qilingan.

Xonliklarning savdo munosabatlari hamon ayiboshlash usuli davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozoridan ajralib qolgan, bu erda yagona ichki bozor ham tashkil topmagan edi.

Savol va topshiriqlar

1. Buxoro amirligining siyosiy-ma'muriy tuzilishi qanday tartibda bo'lgan?

1. Xiva, Qo'qon xonliklarining ma'muriy-hududiy bo'linishini tushirib berilang.

2. Xonliklarning xo'jalik hayoti haqida nimalarni bilasiz?

3. Xonliklarning aholisi va savdo aloqalari haqida tarixiy manbalardan ma'lumot to'rlang.

4. Xonliklarda hukmronlik qilgan sulolalar tartibiga doir ma'lumot berilang.

Adabiyotlar va manbalar

1. *Алипов О. XVI – XX асрларда Ўрта Осиёнинг Россия билан торикхний ва иктисодий алоқалари.* – Т., 1958.

2. *Улиев Х.* Туркистонда Россия тажовузи ва муносабатлари карши кураш (XVIII-XIX аср бошлари). – Т.: Илм, 1998.

3. *Ишодиев М.* Хива хонлигида феодализм ер эгаллиги ва асосий тизимини. – Т., 1959.

4. *Корженевский Н.Л.* К истории развития картографии и географических представлений о территории Средней Азии и Казахстана в XVIII веке // Изд. АН СССР. 1949, №1.

5. *Душин Б.В.* История Узбекистана в источниках. Путешественники и географов и учёных XVI-первой половины XIX в. – Т.: Фан, 1988.

6. *Маслова О.В.* Обзор русских путешествий и исследований в Среднюю Азию. В 3-х частях. – Т.: Фан, 1971. Т.1 – II.

7. *Мухаммаджонов А.Р., Нейматов Т.Н.* Бухоро ва қашқарий Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Т., 1957.

8. *Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари.* – Т.: Илм, 2001.

9. *Ўзбекистоннинг янги тарихи.* I жилд. – Т.: Шарк, 2000.

10. *Schuyler E.* Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja. – London., 1876. Vols. I-II.

6-MAVZU. O'RTA OSIYONING ROSSIYA IMPERIYASI BOSHQARUVI DAVRIDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI. 1917 – 1920-YILLARDA TURKISTON

1. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi

O'rta Osiyo xonliklari hududlarini bosib olishni maqsad qilib olgan Rossiya imperiyasi harbiy ma'murlari 1847-yili Sirdaryoning Orol dengiziga quyilish joylarini egallab oldilar. Rossiya harbiy qo'shinlari 1853 yili Qo'qon xonligiga qarshi Oqmachit qal'asini egallab oldilar. Xonlikning qal'ani qaytarib olish uchun urushlari behuda ketdi. General Chernyayev boshchiligidagi 2500 dan oshiq rus qo'shinlari 1862 – 1864-yillarda Pishpak, To'qmoq, Avliyooba, Turkiston va Chirchik shaharlarini egalladilar.

Qo'qon xonligining Alimqul boshchiligidagi qo'shinlari rus qo'shinlarini Chirchikdan haydab yuborishga erishdilar. Biroq bu vaqtda Qo'qonga hujum uyushtirgan Buxoro amiri Nasrullo qo'shinlarini qaytarish uchun Alimqul shoshilinch ravishda Qo'qonga jo'nashga majbur bo'ldi. Bundan foydalangan rus qo'shinlari Chirchikni yana egallab oldilar. 1865-yil 14-iyunda ruslar Toshkentga hujum qildilar. Uch kunlik jangdan so'ng shahar tashin bo'ldi. 1866-yil rus qo'shinlari Xo'jand va Jizzax shaharlarini ham egalladilar. 1867-yil O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi bosib olgan yerlari, Sirdaryo va Yetisuv viloyatlari tarkibida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi.

1866-yili imperiya harbiylari Buxoro amirligiga qarshi Xo'jand va Jizzax tumanlarini, 1868-yilda esa general Kaufman, general Abramov boshchiligidagi Samarqand va Kattaqo'rg'on shaharlaridan tortib Zirabuloqgacha bo'lgan yerlar hamda Zarafshonning yuqori oqimlarini bosib oldilar. Zirabuloq tepaliklaridagi bo'lgan jangda amir Muza'ffar qo'shinlari yengildi va Buxoro amirligi 500000 so'm tovon to'lab, Rossiyaga qaram davlatga aylandi. Amirlikning so'nggi yillarida uning qo'l ostida Buxoro, Chorjo'y, Qabog'li, Nurota, Kamana, Ziyovuddin, Xatirchi, Zirabuloq, Shahrizabz, Kilib, Yakkabog', G'uzor, Qarshi, Chiroqchi, Boysun, Sherobod, Kunk, Denov, Hisor, Baljuvon, Qabodiyon, Qo'rg'ontepa, Ko'lob, Qoraqayin, Darvoz bekliliklari bor edi.

1873-yili Xiva xonligi ham taslim bo'ldi. Muhammad Rahimxon (Eshon) 2500000 so'm tovon to'ladi. Xiva xonligi ham qaram davlatga aylandi. 1872 – 1876-yillarda Farg'ona vodiysida ko'tarilgan Polatxon (Yettimon) qo'zg'olonini bostirish bahonasida vodiyga kelgan Shakhov boshchiligidagi imperiya qo'shinlari Qo'qon xonligini egallab va uning hududlarini Turkiston general-gubernatorligi boshqarishga qo'shib yubordilar. Xudoyorxon Orenburgga surgun qilindi. Bu vaqtda general Golovachev boshchiligidagi rus qo'shinlari tomonidan urushlarini bo'yushtirish uchun urush olib bordilar. Turkmanlar qariyb 10 yil davomida o'z mustaqilliklarini saqlab qolish uchun tengsiz jang qildilar. Biroq kuchlar nisbati teng bo'lmaganligi, harbiy taqribatizligi tufayli katta talofat ko'rib yengildilar. 1881-yil to'rtinchi (Ashxobod) ruslar tomonidan egallandi. 1884-yili Marv shahri Rossiya harbiylari ixtiyoriga o'tdi. 1885 – 1887-yillarda Afg'oniston bilan chegaralar belgilab olindi.

2. Imperiya istilosiga qarshi milliy-ozodlik kurashlari geografiyasi

Turkistonda Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy zulmiga qarshi harakatlar XIX asrning 70-yillaridan boshlandi. 1875 – 1876-yillarda Farg'ona va Polatxon boshchiligidagi qo'zg'olon, 1871-yildagi Yettimon boshchiligidagi Mingtepadagi g'alayon imperiya tomonidan jiddiy tashvishga soldi.

1892-yil yozida Toshkentda ham yirik qo'zg'olon bo'lib o'tdi. Bu qo'zg'olon tashvishga "vabo isyon" nomi bilan kirgan. Shaharda vabo kasalligi bilan 12 ta qabriston yopib qo'yildi va yangi 4 ta qabriston ochib, kasallikning o'ton qilindi. Va'da qilingan 4 ta qabriston o'rni faqat to'rtinchi oyda, Natijada xalq ommaviy qo'zg'olon ko'tardi. Lekin qo'zg'olon qurallangan harbiylar tomonidan bostirildi.

1898-yilda Andijonda Dukchi Eshon boshchiligidagi qo'zg'olon ham Rossiya imperiyasining o'lkadagi jabr-zulmiga qarshi ko'tarilgan ommaviy harakat edi. qo'zg'olon rahbari Muhammadali Eshon 1898-yil 17-may kuni xalqqa murojaat qilib, ularni mustamlakachilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga da'vat etadi. qo'zg'olonchilar dastlab Andijon harbiy lageriga hujum qiladilar. Marg'ilon va O'sh shaharlaridagi harbiy garnizonlariga hujum uyushtirish esa amalga oshirib qolindi. Chunki imperiya amaldorlari bundan xabar topib, harakatga uchun zarur choralarini ko'rib ulguradilar. Qo'zg'olon

haqidagi xabarlar Namangan uezdi va Yetisuv viloyatiga ham ehti bordini va bu yerdagi aholi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Qo'zg'olon garchand Rossiya mustamlakachilari tomonidan bostirilgan bo'lsa-da, bu ozodlik kurashining yorqin namunasi bo'lib qoldi.

Birinchi Jahon urushining boshlanishi Turkistondagi shunday ham og'ir hayotni yanada og'irlashtirishga olib keldi. Shunday sharoit hukm surayotgan bir paytda 1916-yil 25-iyunda podsho Nikolay II ning mardikorlikka olish to'g'risidagi farmoni e'lon qilindi. Unga ko'ra Turkiston aholisidan ham 250 ming kishi mardikorlikka olinishi kerak edi. Ammo bu harakatlarga qarshi Turkistonda yirik qo'zg'olonlar bo'lib o'tadi. 1916-yil 4-iyulda Xo'jand xalqi qo'zg'olon ko'tardi, ayoli paytda, Samarqand, Jizzax va Kattaqo'rg'on tumanlarida ham g'alayonlar boshlandi. Farg'ona, Sirdaryo, Samarqand, Yetisuv, Kaspiyorti viloyatlarida avj olgan g'alayonlar keskinlashib, yirik xalq qo'zg'oloniga aylandi. Bu qo'zg'olonlar ham imperiya ma'murlari tomonidan ayovsiz bostirilgan. Turkiston o'lkasidan 1916-yil sentabridan 1917-yil fevraligacha 123 ming kishi mardikorlikka olingan. Podsho hukumati ag'darilgandan so'ng 1917-yil bahorida mardikorlar orasida norozilik harakatlarning kuchayishi natijasida Muvagqat hukumat mardikorlarni o'z yurtlariga qaytarishga majbur bo'lgan.

3. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi boshqaruv davridagi tarixiy geografiyasi

O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin imperiya hukumati bu erda mustamlakachilik siyosatini boshlab yubordi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tuzilib, o'lkani boshqarish harbiy vazirlikka bo'yundirildi.

Turkiston general-gubernatorligi XX asr boshlariga kelib besht viloyatga bo'lindi: Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yetisuv, Kaspiyorti viloyatlari. Ularni rus armiyasi generallaridan shaxsan podshoning o'zi tayinlaydigan harbiy gubernatorlar boshqargan. Ular harbiy fuqaro hokimiyatini o'z qo'lida tutishgan. Harbiy sohada ular viloyatlardagi qo'shinlar (diviziya yoki korpus) qo'mondoni, fuqaro ishlarida esa gubernator huquqiga ega bo'lishgan. Barcha ma'muriy politsiya va sud hokimiyati ham ularning iznida bo'lgan.

Harbiy gubernatorlar qoshida viloyat boshqarmalari bo'lib, ular guberniya boshqarmasi huquqlariga ega bo'lishgan. Viloyat ijtimoiy hayotining barcha masalalari shu boshqarmalarda ko'rilgan. Viloyatlar o'z mavqida tumanlarga (uezdlarga) bo'linib, ularni tumanboshlar barcha ehtilagan. Tumanlar Turkiston general-gubernatori ma'muriy tashkilotining asosini tashkil etgan. Ular aholining turmushi, boqiluvining xususiyatlari, millatlari yo elatlaridan qati nazar, rus aholilari xohishicha o'zboshimchaik bilan tuzilavergan. Podsho hukumati milliy, elar va tarixiy xususiyatlardan kelib chiqmagan holda mustamlakachilik nuqtai nazaridan bu masalaga yondashgan.

O'lkaning tub viloyatlari hisoblangan Sirdaryo, Farg'ona, Samarqanddan tashqari Yetisuv, Kaspiyorti viloyatlari ham shu asosda tumanlarga bo'linib idora qilingan.

Sirdaryo viloyati quyidagi tumanlarga bo'lingan: Toshkent, Ashkhabad, Kuzala, Perovsk, Chirchikent, Amudaryo tumani ham shu viloyatga bo'yusungan. Farg'ona viloyatiga Marg'ilon, Andijon, Chirchikent, Namangan, O'sh tumanlari qaragan. Samarqandga Jizzax, Kattaqo'rg'on, Xo'jand, Samarqand tumanlari, Yetisuvga Verniy, Jarkent, Kopul, Lepsinek, Pishpak, Prievalsk, Kaspiyorti viloyatiga Ashkhabad, Krasnovodsk, Mang'ishloq, Marv va Tajan tumanlari bo'lgan.

1860-yil 12-iyunda Rossiya imperatori tomonidan "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" tasdiqlangandan keyin ham ma'muriy qurilish bo'yicha e'tirozlar davom etdi. Ammo imperator Turkiston o'lkasida sobiq general-gubernatorlik boshqaruvining asosiy tamoyillarni saqlab qolgan holda unga ba'zi o'zgartirishlar kiritdi, shunda "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" bo'yicha Turkistoning viloyatlarga bo'linishi aholining etnografik, maishiy va iqtisodiy shart-sharoitlarini o'rganish asosida emas, balki o'lkani bosib olish jarayoni bilan bog'liq holda amalga oshirildi. Uezdlarga bo'linish esa aholining rus bosqiniga bo'lgan markazlarida tashkil etilgan edi.

Shunday qilib, Turkiston o'lkasida Rossiya hukmronlik qilgan ehtilarda qonun loyihalari doimo to'ldirib, o'zgartirilib turildi. Buning natijasida oddiy edi. Chor Rossiyasining qonun loyihalari Turkistomni Rossiya imperiyasining markazlashgan boshqaruv tizimiga kiritib, ularni rus boqruziyasi va dvoryan-pomeshchiklar mulkiga aylantirishga qaratilgan edi.

4. 1917 – 1920-yillar siyosiy-tarixiy geografiyasiga tavsif

1917-yil 25-oktabrda bolsheviklar Petrogradda Muvaqqat hukumatni ag'darib tashlab, hokimiyatni zo'ravonlik yo'li bilan egallashdi. Rossiyaning markazida ro'y bergan bu voqealarning ta'siri oradan ko'p vaqt o'tmay Turkistonga ham yetib keldi.

28-oktabrda Toshkentning yangi shahar qismida tub aholidan bo'lmagan ishchilar va harbiylar bolsheviklarning qo'llab-quvvatlashi bilan qur'oli to'qnashuvlarni boshlab yuborishdi. 1-noyabrda esa ular Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasini qamoqqa olib, Toshkentda sharo'lar hokimiyatini o'rnatishdi.

1917-yil 26-noyabrda Qo'qon shahrida o'lka musulmonlarining IV favqulodda s'ezdi ish boshladi. Unda o'lkaning barcha mintaqalari va ko'pgina jamoat tashkilotlaridan 200 nafardan ortiq vakil qatnashib Kun tartibiga o'lkaning boshqarish shakli, Turkiston Markaziy musulmonlar sovetini qayta saylash, Turkiston ta'sis majlisi, milliyatlar, moliya va boshqa masalalar qo'yildi.

28-noyabrda tashkil topayotgan mazkur davlatning nomi "Turkiston Muxtoriyati" deb ataladigan bo'ldi. Hokimiyatni esa Turula s'ezdi chaqirilganiga qadar Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston xalq (Milliy) Majlisi qo'lida bo'lishi ta'kidlandi. Toshkentdagi sovet hukumati Turkiston Muxtoriyatini o'zi uchun xavfli deb bildi va qanday bo'lmasin uni yo'qotishga tayyorgarlik boshladi. Ular Qo'qondagi voqealarni diqqat bilan kuzatib, uning rivojiga o'z ta'sirini o'tkazishga urindilar.

Lekin 1918-yil 18-fevralda "Ulamo" jamiyati tashabbusi bilan Muxtoriyatda to'ntarish yuz berdi. Mustafo Cho'g'ay o'g'li boshchiligidagi hukumat mahkamasi ag'darildi va hukumat Qo'qon shahar millitsiyasi boshlig'i Kichik Ergasga o'tadi. 18-fevraldan 19-fevralga o'tar kechasi Toshkentdan o'lka harbiy komissari E.Perfilov boshchiligidagi zambaraklar bilan qur'ollangan qo'shin yetib keldi. Ammo shunga qaramay, muxtoriyatchilar taslim bo'lmadilar. har bir binoni, har bir do'konni, har bir karvonsaroyi mardlarcha himoya qildilar. Muxtoriyatchilar shaharni qizil gvardiyachilar, avstro-venget harbiy asirlari va arman birlashmalari (dashnoqlar)dan tashkil topgan sovet qo'shinlari hujumidan uch kun himoya qildilar. Ammo tinch yo'l bilan hokimiyatni olishga ishongan Turkiston Muxtoriyati o'zini

himoya qilishga qodir emas edi. Chunki ular yaxshi qurollanmagan bo'lib, ularning quroli asosan tayvoq, bolta, ketmon oshpichodan iborat edi. Shu tariqa Turkiston Muxtoriyati tugatildi.

1918-yil 20-aprelda Toshkentda sovetlarning V o'lka s'ezdi ish boshladi. 1918-yil 30-aprelda s'ezd "Turkiston Sovet Federativ Respublikasi to'g'risida Nizom" ni qabul qildi. Bu nizomga ko'ra Turkiston o'lkasining hududi "Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi" deb e'lon qilinadi. Uning tarkibiga Turkistonning barcha hududi o'zining geografik chegarasi bilan kiradi. Xiva bilan Buxoro esa bundan mustasno edi. Turkiston Respublikasi muxtoriyat tarzida boshqarilib o'zining barcha faoliyatini o'ziga hukumat bilan muvofiqlashtirar va uni e'tirof qilarg edi. Rossiya bilan o'zaro munosabatlarini belgilash uchun s'ezd 5 kishidan iborat komissiyani sayladi.

S'ezd birinchi marta oliy qonun chiqaruvchi organ – Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya qo'mitasi (TurkMIQ)ni 36 kishidan iborat qilib sayladi. MIQ azolaridan 18 kishi bolsheviklardan, 18 kishi asrlardan edi.

Buxoroda F.I.Kolesov boshchiligidagi 14 kishidan iborat Xalq komissarlari kengashi ham (7 kishi bolshevikdan va 7 kishi so'larlardan) saylandi.

Shu tariqa, Moskvaning ko'rsatmasi bilan Turkistomni Sovet Assosion respublikasi deb e'lon qilgan sovetlarning V o'lka s'ezdiga qat'ol bo'lganidek, ko'p millionli mahalliy aholi vakillaridan o'lkaning boshqarishda ishtirok etishi arziimas darajada qolaverdi.

1917-yilning boshlarida O'ra Osiyo xonliklari Rossiya prolektorati ostida edi. O'sha yili sodir bo'lgan fevral inqilobi natijasida podsho samoderjaviyesi ag'darilib, Buxoro va Xivada esa sovetlar va xonlik tuzumi saqlanib qoldi. Rossiyaga vassal bo'lgan bu xonliklar amirlik va Xiva xonligi ko'rinishidan mustaqil davlatlar bo'lishda, ular aslida o'z mustaqilligini yo'qotgan va amalda Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylangan edilar.

Xiva xonligida ham ahvol murakkab bo'ldi. Asfandiyorxon o'z hokimiyatining mamlakatda keskin tus olgan siyosiy vaziyatga qarshi kurash olib borish uchun zaifligini his qilib, 1918-yil 22-yanvarda jamoatxona xonlikni birgalikda boshqarish va bolsheviklarga qarshi kurash olib borishni taklif etdi. Junaiddon 1917-yil sentabrda Erondan Xivaga qaytib keldi. Asfandiyorxon poytaxtga yetib kelgan

Junaidxonni qo'shimlar qo'mondoni qilib tayinladi va mamlakatdagi butun hokimiyatni to'laigicha unga topshirdi. Biroq Asfandiyorxon taxt tepasida ko'p o'tirmadi. Oradan ko'p o'tmay u o'zining bir necha yaqin kishilari bilan birga Junaidxonning ko'rsatmasiga muvofiq o'ldirildi. Junaidxon taxtni egallamadi, aksincha, an'anaga soliq qolgan holda, taxtga (marhum xonning akasi) Said Abdulloxoni o'tqazdi, o'zi esa haqiqatda mamlakatning hukmdori bo'lib qolaverdi.

Turkiston Avtonom Respublikasi, xususan, uning Amudaryo bo'limi bilan Junaidxon o'rtasida qur'oli to'qnashuv muttasi kuchayib bordi. Turkiston Avtonom Respublikasi va uning Amudaryo bo'limi Xiva xonligining ichki ishlariga doimiy aralashib, u yerga Nannov, Leyggold, Kanoplyov va boshqalar boshchiligidagi jazo otryadlarini yuborib turdilar. Mamlakatning tinch aholisini esa muttasi taladlar. Sovet Turkistoni ayrim rahbarlari bu bilan cheklanmasdan mustaqil Xiva xonligiga bevosita qur'oli hujum qilish va uni TASSRga qo'shib olish rejalarni o'ylab yuradilar.

1919-yil 22-dekabrda Turkkommissiya direktivasiga binoan Turkkommissiya va Turkfront vakili Skalov va Amudaryo qo'shinlari guruhlari qo'shinining qo'mondoni Shecherbakov Xiva xonligi hududiga "uning qo'zg'olon ko'targan xalqiga yordam ko'rsatish uchun" bostirib kirish to'g'risida buyruq berdilar. Amudaryo (Xiva) qo'shinlari guruhining qismlari ikki otryadga: N.A. Shaydakov qo'mondonligidagi shimoliy va N.M. Shecherbakov qo'mondonligidagi janubiy otryadlarga bo'lingdi. 23-dekabrda sovet qo'shinlarining xonlik hududiga bostirib kirishi boshlandi. Janubiy otryad tarkibida xivalik qochoqlar (yosh xivaliklar, kommunistlar va hokazolar) tashkil topgan ko'ngilli otryad ham kurashdi. Sovet qo'shinlari ilgari borgan sari ularga turkman va o'zbek aholisidan tashkil topgan qo'zg'olonchilar otryadlari qo'shilaridilar. 28-dekabrda ularga Guchnamaxon Yaxshig'ali, Murodbaxshi, G'ulomali otryadlari qo'shildi. Tez orada xivalik qo'zg'olonchilarning umumiy soni 3 ming kishiga yetdi. Sovet qo'shinlari Junaidxon qo'shinlari qarshiligini yengib, qo'zg'olonchilar otryadlari bilan birgalikda Ko'na Urganch, Ening'al, Porsu, Ilyali, Toshovuzni qo'lga kiritdi. Qizil armiya qismlari va qo'zg'olonchilar otryadlari 1920-yil yanvarning ikkinchi yarminida Junaidxon qo'shinlariga G'ozovot tumanda jiddiy zarba berib, poytaxtga yaqinlashib keldilar va 1-fevralda shaharga jaang'ala kirdilar. Shu tariqa Xiva xonligi ag'darib tashlandi.

1920-yil 27-30-aprelda Xivada bo'lib o'tgan xalq vakillarining I majlisidagi qurultoyi Xiva xonligini bekor etilgan deb e'lon qildi va mamlakatni Xorazm Xalq Respublikasi deb e'lon qildi. Qurultoy Xorazm Xalq Respublikasining Muvaqqat Konstitutsiyasini qabul qildi. Qurultoy ro'y bergan to'ntarilishni va uning natijasida o'rnatilgan umumiy antimonarxistik, antifederal, xalq-demokratik xususiyatga ega bo'lgan tuzum sifatida aks ettirdi. Ayni vaqtda Konstitutsiyada mamlakatning hokimiyat shakli bo'lgan sovet andozasi qabul qilindi, 1920-yil 13-sentabrda RSFSR bilan XXSR o'rtasida Ittifoq shartnomasi, shuningdek, harbiy-siyosiy va iqtisodiy bitimlar tuzildi. Bu hujjatlar, bir tomondan mamlakatdagi to'ntarilish natijasida o'rnatilgan tuzumni mustahkamlashga yordam bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning RSFSRga to'liq qaramligini qonunlashtirdi.

Buxoro amirligidagi voqealar ham aynan shunga o'xshash asosda sodir bo'ldi. Moskvada va Toshkentda ishlab chiqilgan reja asosan 1920-yil 23-avgustda kommunist Beshim Sardor qo'mondonligidagi kuchlarni polki Sakarni egalladi, keyin qizil armiya qismlarining o'zaro-quvvatlashi bilan 29-avgust erta tongda Eski Chorjo'yni bosib olib, shundan so'ng Beshim Sardor boshchiligidagi inqilobiy qo'mita tashkil qilindi. Chorjo'y inqilobiy qo'mitasi oldindan kelishilganidek, o'ziga kuniyiq sovet hukumatiga yordam so'rab murojaat qildi. O'sha kuniyiq ilgariidan tayyorlab qo'yilgan sovet qo'shinlariga tegishli ko'rsatmalar yuborildi. "qo'zg'olon ko'targan Buxoro xalqi"ga yordam ko'rsatishga kirishish to'g'risida Turkfront bo'yicha buyruq berildi.

Hokimiyatlar rejimining harbiy jihatdan ancha ustun qo'shinlari 1920-yil 28-avgustdan 29-avgustga o'tar kechasi buxorolik "inqilobiy kuchlarni" ixtirokida amirlik hududiga shiddat bilan bostirib kirdilar. Ular Qur'oli, Kitob, Shahrisabzni bosib olib, amirlik poytaxtiga yaqinlashib qoldilar. Lekin bu yerda bosqinchilar amir qo'shinlarining qo'ltiq qurultoyiga duch keldilar. Turkfront qo'mondonligi buyruqi bilan Itali Buxoro samolyotlardan bombardimon qilindi, to'plar va tankpoezillardan turib qattiq o'qqa tutildi. Amirlik poytaxti ostidagi

janglar 4 kecha-kunduz davom etib, 1920-yilning 2-sentabrda amirlikning so'ngi tayanchi – Ark mag'lub bo'ldi.

Amirlik poytaxti bosib olingandan keyin hokimiyat muvaqqat Butunbuxoro Inqilobiy qo'mitasi ixtiyoriga o'tdi. Muvaqqat Inqilobiy qo'mita darhol Turkkomissiya rahbariga ilgariidan tayyorlab qo'yilgan Manifestni e'lon qildi. Unda Buxoro davlati "Mustaqil Buxoro Sovet Respublikasi" deb ko'rsatilgan edi. 1920-yil 11-sentabrda inqilobiy yosh buxoroliklar partiyasi tarqatib yuborildi, uning ko'pchilik a'zolari F.Xo'jayev boshchiligidagi Buxoro kommunistik partiyasi tarkibiga kiritildi. 1920-yil 14-sentabrda Buxoro kommunistik partiyasi Markaziy qo'mitasi Muvaqqat Umumbuxoro inqilobiy qo'mitasi va Xalq Nozirlar Kengashining birlashgan majlisida Abdulqodir Muhtidinov boshchiligidagi Umumbuxoro inqilobiy qo'mitasi – o'liy qonun chiqaruvchi organ va Fayzulla Xo'jayev raisligidagi respublika hukumati – Xalq Nozirlar Kengashi tashkil qilindi.

1920-yil 6-oktabrda amirning yozoi saroyi – Sitorni Mo'hi Xosida xalq vakillarining I Umumbuxoro qurultoyi ish boshladi. Qurultoy Buxoroni Xalq Sovet Respublikasi deb e'lon qilish haqida qaror qabul qildi. 1921-yil 4-martda Moskvada Buxoro Xalq Sovet Respublikasi bilan RSFSR o'rtasida Ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim tuzildi. Bu hujjatlar Xorazm Xalq Sovet Respublikasi kabi Buxoro Xalq Sovet Respublikasining ham RSFSRga harbiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan qaram bo'lganligini qonun yo'li bilan mustahkamladi.

5. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda iqtisodiy hayot

O'rta Osiyoni Rossiya imperiyasi istilo etgach, o'lkani arzon xom ashyo manbai va rus sanoat mollari sotiladigan qulay bozorga aylantirishga harakat qildi. O'lkaning soliqlar miqdori ham yil sayin oshirib borilgan. Agar XIX asrning oxirida yer solig'i 4 million so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 1914-yilga kelib u 75 foizga ko'paydi. Rossiyaning Turkistondan oladigan daromadi 300 foizga oshdi va 1916-yilga kelib 38329 ming so'mni tashkil qildi.

Rossiya Turkistonni qisqa muddatda o'z sanoati uchun xom ashyo manbaiga aylantirdi. Agar 1885-yilda paxta maydoni 41,4 ming tanobni tashkil qilgan bo'lsa, 1915-yilga kelib u 541,9 ming tanobga yetdi, ya'ni 13 barobar o'sdi.

Muhtamlakchilar Turkistondan 1914 – 1916-yillar mobaynida 59 million pud paxta, 8,5 million paxta yog'i, 950 ming pud pilla, 2925 ming pud teri, 300 ming pud go'sht, 229 ming pud sovuq, 447 ming pud baliq olib ketdilar.

XIX asrning oxirlarida o'lkada sanoat ishlab chiqarishi asosan aholining maishiy ehtiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi mayda korxonadchilikdan iborat edi. Sanoat ibtidoiy bosqichda edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiyadan sanoat mahsulotlarining keltirishi ortib borgan sari mahalliy korxonadchilik ishlab chiqarishi inqirozga uchray boshladi.

O'lka istilo etilgandan so'ng mahalliy sanoatning rivojlanishi pastini qayta ishlash bilan bevosita bog'liq bo'lib qoldi. 1880 – 1914-yillar orasida qariyb 220 ta paxta tozalash zavodi qurildi. Bunday zavodlar Buxoro amirligi va Xiva xonligida ham barpo etilgan. Shundan, Buxoro amirligida 1905-yilda 9 ta, 1913-yilda esa 26 ta paxta zavodi ishlab turgan. Xiva xonligida esa 1917-yil boshlarida 36 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta yog' va sovun ishlab chiqarish zavodlari bo'lgan.

Rossiyani o'lka bilan boglagan temir yo'llar ishga tushirilgach, rus va chet el kapitalining Turkistonga kirishi uchun katta imkoniyatlar ochildi. O'rta Osiyo (1880 – 1898), Toshkent – Orenburg (1901 – 1906) temir yo'llari davlat xazinasiga mablag'i hisobiga, Farg'ona (1911 – 1916), Buxoro (1914 – 1916), Yetitsuv (1912 – 1917) temir yo'llari esa hisondorlik jamiyatlari hisobiga qurildi.

XX asr boshlarida o'lkaning sanoat jihatidan rivojlanishi hamayyuga qaraganda ancha past darajada edi. 1908-yilgi sanoat korsonlari ro'yxati ma'lumotlariga qaraganda, bu erda 378 ta sanoat korxonasi mavjud bo'lib, u butun Rossiya imperiyasidagi barcha sanoat korxonalarining atigi 2 foizini tashkil etgan. Sanoat korsonlarining 60 foizi o'lkaning yirik shaharlarida joylashgan.

Shu tariqa XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Turkiston korsonlari o'zaro savdo aloqalariga kengroq jalb etila bordi. Xuddi shu davrda Turkistonda yagona ichki bozorning shakllanishi boshlandi. Bu jarayon Rossiya bilan iqtisodiy aloqalarning kengayishi, O'rta Osiyo temir yo'llarining qurilishi va Amudaryoda kema qatnovining rivojlanishini ancha tezlashtirdi. Shu bilan birga, Rossiyaning Turkistondagi savdo siyosati shuni ko'rsatdiki, Turkiston o'lkasining savdo-soliq ishlarida paxtachilik, ipakchilik va gazlama mahsulotlari asosiy o'rinni tutsa-da, ammo keragicha rivojlanmadi. Imperiya

siyosat mahalliy to'g'riachilik sanoatining paydo bo'lishiga to'g'ri kelgan qildi. Shunga qaramay, mustamlakachilik sharoitida Turkiston bozori umumiy imperiya bozorining salmoqli qismini tashkil qilgan va imperiya iqtisodiyoti manfaatlariga xizmat qilardi.

1917-yil kuzidan o'lkadagi mavjud ishlab chiqarish usidan qat'iy ishchi nazorati o'tatila boshladi. Ayni chog'da Turkiston sanoatining butun-butun tarmoqlarini milliy lashtirish boshlandi. 1918-yilning dastlabki oylarida bu yerdagi sanoatning yetakchi tarmoqlari – paxta tozalash, yog'-moy zavodlari, bosmaxonalar, banklar, temir yo'llar, ko'mir va neft konlari va shu sinaglar milliy lashtirilib, davlat tasarrufiga olindi. Ularning soni 330 ga yetardi.

Shuningdek, yer to'g'risidagi dekret asosida yer-mulklarini musodara qilish va so'ngira milliy lashtirish jarayonining o'kazilishi ham joylarda keskin poroziliklarni keltirib chiqardi. Asrlar davomida xususiy tarzda xo'jalik yuritib kelgan mahalliy aholi sharoitining bu tadbirlarini xayrixohlik bilan qabul qila olmasdi. Ayniqsa, sharoit hokimiyatiga qarshi Turkistonda boshlanib ketgan qur'olli harakatining kuchayishi o'lkada bolsheviklari hokimiyatini tang ahvolda solib qo'ydi.

1920-yil oxiriga kelib, Turkistonda 1075 ta sanoat korxonasi (ularning ko'plari mavda korxonalar edi) zo'rlik yo'li bilan milliy lashtirildi. Natijada davlat korxonalari barcha ishchilarning 90 foizini va o'lkada sanoatda band bo'lgan mexanik dvigatellarning 80 foizini qamrab oldi. Yalri sanoat mahsulotining deyarli 3/4 qismi davlat sektori ulushiga to'g'ri kelardi. O'lkada ishlab chiqarishning o'ziga xos muhim an'anaviy tarmoqi bo'lgan hunatmandchilik va ularning turlari ham mahmuriy usullar bilan birlashtirilib, hunatmandchilik attellatiga aylantirildi. 1920-yil oxirlariga kelganda Turkistonda 800 taga yaqin shunday hunatmandchilik attellat faoliyatini yuritdi. Ular asosan, davlat va harbiy tashkilotlarning buyurtmalarini bajarilganlar.

Sovetlarning Turkistonda yuritgan qat'iqo'l iqtisodiy siyosati o'lkada hayotini izdan chiqarib, millionlab shahar va qishloq aholining an'anaviy turtmush tarzini negizlarini vayton qildi. Umi mislsiz moddiy qiyinchiliklarga mahkum etdi.

Savol va topshiriqlar

1. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi haqida matnuz ta'yovrlang.

2. Turkiston general-gubematortikning tashkil topishi, chegaralari va mahmuriy-hududiy bo'linishi haqida nimalar bilasiz?

3. Rossiya – Vuxoro (1868) va Rossiya – Xiva (1873) urushlari natijasida chegaralar qay tarzda o'zgardi?

4. XIX asrning 80-90-yillari va XX asr boshlarida Turkiston sharoitining mahmuriy-hududiy bo'linishini kartadan aniqlang.

5. Turkistonda adabiyotlardan O'rta Osiyoning 1917 – 1920-yillar natijasi geografiyasiga doir mahmuriy to'rlang.

Adabiyotlar va manbalar

1. *Абдурахимова Н. А.* Система колониального управления в Туркестане. – Т., 1976.

2. *Душин Б. В.* История Узбекистана в источниках. Узбекистан в колониальных путешествиях и ученых (20-80-е годы XIX в.). – Т. Фан, 1990.

3. *Маслова О. В.* Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. В 3-х частях. – Т.: Фан, 1971. Т. I-III.

4. *Рахматбеков Р. У., Доницова З. Н.* Урта Осиё табиати тарихий ўрганиш тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1982.

5. *Степуров Н. А.* Путешествия по Туркестанскому краю. – М.: Географическое издательство, 1947.

6. *Семенов П. П.* Путешествие в Тянь-Шань в 1856 – 1857 годах. – М.: Географическое издательство, 1947.

7. Тарих шохидлиги ва сабоклари. Чоризм ва совет давлатларининг даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг тарихининг тарихи. – Т.: Шарқ, 2001.

8. *Терентьев М. А.* Карты и планы к истории завоевания Средней Азии. – СПб., 1906.

9. *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии. – СПб., 1906. Т. I-II.

10. *Чадоров Г. Н.* Русские поселения между Оренбургом и Оренбургом в XIX – начале XX вв (1824 – 1917) // Труды Оренбургского государственного университета. Вып. XС. Исторические науки. – Т.: Издательство ГАУ, 1957.

11. *Чоризм З.* Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг тарихи. – Т.: Шарқ, 1999.

12. Ўзбекистоннинг янги тарихи. I-II жилд. – Т.: Шарқ, 2000.

13. Ўзбекистон тарихи атласи. – Т.: Ўзгедодезкартастр, 1999.

7-MAVZU. O'ZBEKISTONNING TARIXIY GEOGRAFIYASI (1924 – 1991-YILLAR)

1. O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishning o'tkazilishi, O'zbekiston SSRning tashkil topishi

1924-yil 15-sentabrda Turkiston Markaziy Jiroiya qo'mitasining navbatdan tashqari sessiyasi ish boshladi. Uning kun tartibida bitta masala: milliy-hududiy chegaralanish masalasi turardi. Mazkur masala yuzasidan Islomov ma'ruza qildi. Umuman bu ma'ruzada avvalgi bosqichlarda ilgari surilgan barcha g'oyalar va qoidalarni yaqqol takrorlashdan iborat bo'ldi. Ma'ruzada milliy-hududiy chegaralanishni "millatlarni o'z taqdirini o'zi belgilash prinsipi"ni to'liq amalga oshirish, yangi "milliy davlat tuzilmalari"ni tashkil etish kerakligiga urg'u berildi. Shu bilan birga Islomov ma'ruzasida, milliy-hududiy chegaralanish "xalqning xohish-irodasi"ni bildirish akti, degan tezis birinchi bor ochiq aytildi: "Turkiston xalqlari bilan birgalikda Buxoro va Xorazm xalqlari ham milliy chegaralanish to'g'risida o'z xohish-irodasi"ni bildiradi. Ular ham barchi qirg'izlar, o'zbeklar va turkmanlarni yagona davlatga birlashtirish yo'li bilan qilingan tarixiy adolatsizlik oqibatlarini tuzatishga intilmoqdalar". Bu 1924-yil 16-sentabrda Turkiston Markaziy Jiroiya qo'mitasi sessiyasida chegaralanish to'g'risida qabul qilingan qarorda o'z ifodasini topdi.

Birmuncha keyinroq tojliklarning milliy o'z taqdirini o'zi belgilash shakli bir oz o'zgardi. 1924-yil 4-oktabrdagi majlisda milliy-hududiy chegaralanish bo'yicha O'zbekiston byurosi Tojikiston komissiyasining Tojikiston Avtonom Respublikasi va uning O'zbekiston ittifoqdosh respublikasiga kirishi to'g'risidagi qarorga rozilik berdi. Mana shu majlisning o'zida uzoq tortishuvdan keyin Panjikent va O'rtepa tumanlarining Tojikiston tarkibiga kirishiga qaror qilindi.

1924-yil 14-oktabrda RSFSR Bolsheviklar Markaziy Jiroiya qo'mitasi II sessiyasi Turkiston Respublikasi Markaziy Jiroiya qo'mitasining milliy-hududiy chegaralanish to'g'risidagi qarorini tojik xalqiga nisbatan ayrim o'zgarishlar bilan tasdiqladi. Tojik xalqiga Turkiston Markaziy Jiroiya qo'mitasi sessiyasi va Ummubuxoro qurultoy qarorida ko'rsatilgandek, O'zbekiston Respublikasi tarkibida muxtor viloyat emas, balki Tojikiston Avtonom Respublikasi tashkil

etish haqqi berilishi maqsadga muvofiq ekanligini e'tirof qildi. Shu tariqa Bolsheviklar Markaziy Jiroiya qo'mitasi sessiyasi qaroriga muvofiq O'rta Osiyoda O'zbekiston va Turkmaniston respublikalari, Tojikiston Avtonom Respublikasi, Qoraqalpog'iston va Qirg'iziston Avtonom viloyatlari tashkil topdi.

1924-yil 27-oktabrda SSSR Bolsheviklar Markaziy Jiroiya qo'mitasi II sessiyasi Turkiston ASSR Markaziy Jiroiya qo'mitasi, Sovetlarning Ummubuxoro V qurultoyi va Sovetlarning Ummuxorazm V qurultoyi favqulodda sessiyasining milliy-hududiy chegaralanish va yangi respublikalar hamda viloyatlar tashkil etish to'g'risidagi ittimosini qondirish va "mehnatlash xalqning erkin sohasi" bildirilishi eng yuqori qonundir, degan ifoda bilan tasdiqladi.

SSSR Markaziy Jiroiya qo'mitasining qarorida "SSSR Markaziy Jiroiya qo'mitasi Rayosatiga O'rta Osiyoda yangi tashkil etilayotgan respublikalarni ana shu respublikalar Sovetlar qurultoylari qaroriga muvofiq rasmiylashtirishni amalga oshirish" vazifasi topshirildi.

Shunday qilib, 1924-yil sentabr – oktabrda milliy-hududiy chegaralanish O'rta Osiyo respublikalari, Rossiya Federatsiyasi va SSSR davlat hokimiyati yuqori organlari qarorlarida qonun yo'li bilan rasmiylashtirildi.

SSSR Bolsheviklar Markaziy Jiroiya qo'mitasi II sessiyasi qarordan keyin qisqa muddat ichida yangi tashkil topgan milliy hududlarning haqiqatda rasmiylashtirishi amalga oshirildi. Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarining 1924-yil noyabrda bo'lib o'tgan maxsus sessiyalari o'z-o'zini tarqatib yuborish to'g'risida qaror qabul qildilar. Yangi tashkil etilgan respublikalarda inqilobiy qonunlar tuzilib, ular yangi respublikalar va viloyatlar ta'sis va tashkilini chaqirish yuzasidan tayyorgarlik ishlariga boshchilik qilishlar.

Milliy chegaralanish natijasida O'zbekiston SSR tarkibiga quyidagi hududlar kiritildi:

- Turkiston ASSR dan 9 ta uezd, 133 tuman va 7 qishloq okrugi;
- Buxoro respublikasining 9 ta viloyati;
- Xorazm respublikasining 23 ta tumani.

O'zbekiston SSR tashkil etilgan paytda uning hududi 312394 kv. km ni, aholisi 4 million 447 ming 55 kishini tashkil etar edi. 1926-yil ma'lumotlari bo'yicha, milliy tarkibiga ko'ra aholining 74,2 foizini o'zbeklar, qolganlarini esa boshqa millatlar tashkil etgan.

O'zbekiston SSR ning dastlabki poytaxti Buxoro bo'lgan. Biroq ko'p o'tmay – 1925-yil aprelda poytaxt Samarqand qilib belgilandi. 1930-yil oxirida poytaxt Toshkentga ko'chirildi. O'zbekiston SSRda butun hokimiyat O'zbekiston SSR sovetlarining ta'sis qurultoyiga qadar Muvaqqat Inqilobiy qo'mita ixtiyoriga berildi. Buxoro respublikasi hokimiyati raisi, taniqli davlat arbobi Fayzulla Xo'jaev O'zbekiston SSR Inqilobiy qo'mitasi raisi qilib tasdiqlandi.

1924-yil 5-dekabrda Inqilobiy qo'mita butun O'zbekiston xalqiga murojaat qilib, O'zbekiston SSR tuzilganini, uning tarkibiga Tojikiston ASSR kirganligi ma'lum qilindi.

1925-yil 13-fevralda Buxoroda O'zbekiston SSR Sovetlarining I s'ezdi ochildi. U 17-fevralda "O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining tashkil topishi to'g'risidagi deklaratsiya"ni qabul qildi. Deklaratsiya O'zbekiston SSR tashkil topganligini qonun rasmilashtirdi va O'zbekiston SSRning ixtiyoriy ravishda SSSR tarkibiga kirganligini e'lon qildi. Deklaratsiyada qayd qilib o'tilganidek, "shu kundan e'tiboran o'zbek xalqi hududida Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Qashqadaryo, Zarafshon, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarini o'ziga olgan bu xalq tarixida birinchi marta ishchi va dehqonlarning ittifoqdosh O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tasis etildi, unga Tojikiston ASSR kirdi".

1925-yil 13-mayda SSSR Sovetlarining III s'ezdi Turkmaniston va O'zbekiston respublikasining SSSR tarkibiga kirishi to'g'risida shu respublikalar "xalqlarining erkin xohishi"ni inobatga olib tasdiqladi.

Shu tariqa, O'zbekiston ittifoqdosh respublikasining qonun rasmilashtirish jarayoni tugallandi va jahon xaritasida SSSR tarkibidagi ittifoqdosh respublika bo'lgan O'zbekiston milliy sovet respublikasi paydo bo'ldi.

1937-yilda qabul qilingan O'zbekiston SSR Konstitutsiyasida yozib qo'yilgan respublikaning suvereniteti, erkinligi, tengligi va mustaqil rivojlanish huquqiga ega ekanligi haqidagi qoidalar faqat "qog'ozda" edi, xolos.

20-yillarning boshlarida partiya X, XII, XIV, s'ezdlari tomonidan ilgari surilgan xalqlarning iqtisodiy va madaniy qoloqligini tugatish vazifasi ham qal qilinmadi, bu boradagi partiya qarorlari bajarilmadi. Bu davrga kelib milliy respublikalar huquqlari butunlay cheklab qo'yildi. Ular yangi Konstitutsiyaga muvofiq eng muhim va asosiy

masalalarni qal qilishi u yuqda tursin, hatto, viloyat va tuman hokimlari chegaralarini belgilash huquqiga ham ega emas edilar.

1925-yil may oyida O'zbekiston SSSR tarkibiga kiritildi. SSSR Konstitutsiyasi, uning asosiy qonun-qoidalari O'zbekiston SSR hududida bevosita ishlaydigan bo'ldi. 1927-yilda qabul qilingan O'zbekiston SSR ning birinchi va 1937-yilda qabul qilingan ikkinchi Konstitutsiyasi ham amalda SSSR Konstitutsiyasining ko'chirma nusxasi edi. Chunki O'zbekiston qog'ozdagi "suveren" respublika bo'lib, amalda markazga tobe va qaram bir olka edi, xolos. U o'z salqining milliy manfaatlariga oid biror-bir dolzarb, hayotiy ahamiyatga molik masalani ittifoq hukumatidan xoli ravishda mustaqil qal o'ta olmasdi. Bunga uning qaddi sigmasdi. Binobarin, respublikaning ichki va tashqi siyosatiga daxldor barcha masalalar faqat hukumon markaz xohish-irodasi bilangina qal etilardi. hatto O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishiga oid masalalar ham ittifoq hukumati roziligini so'ramasdan 1929-yilda Tojikiston ASSR O'zbekiston SSR tarkibidan chiqarilib, Tojikiston Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirildi hamda SSSR ga qabul qilindi.

2. XX asrning 20-80-yillarida Qoragalpog'iston

XX asrning 20-yillarida qoragalpoglar Turkiston ASSR Amudaryo viloyatining Chimboy (butun aholisi 81096 kishi bo'lib, qoragalpoglar 58604 kishi, ya'ni 71 foizini tashkil qiladi), Sho'rohon hududlarida (butun aholisi 90736 kishi bo'lib, ulardan qoragalpoglar 41100 kishini, ya'ni 89 foizni tashkil qilardi) va Qo'ng'iro't (butun aholisi 80988 kishi, shundan qoragalpoglar 79,5 foizni tashkil qilardi) hududida zich yashardilar.

Bu statistik ma'lumotlar Xorazm, Qoragalpog'iston, O'zbekiston va Qozog'iston vakillari o'rtasida munozaralar va shiddatli tortishuvlar keltirib chiqardi. Qoragalpog xalqining qat'iyyati, sobit qadamligi, sabot-mamonati ittifoq rahbar organlarini ko'p asrlar davomida o'z milliy mustaqilligini uchun kurashib kelgan qoragalpog xalqining ovozigga qolqol solishiga majbur etdi.

1924-yil 14-oktabrda Butunittifoq Sovetlari Markaziy Ijroiya qo'mitasining ikkinchi sessiyasi Rossiya Federatsiyasining O'zbo'g'iston Avtonom Respublikasi tarkibida Qoragalpog'iston avtonom viloyati tashkil etilganligini tasdiqladi.

1925-yil 12 - 19-fevralda viloyat markazi To'rtko'l shahrida bo'lib o'tgan Qorag'apog'iston avtonom viloyati Sovetlarining birinchi sessi "Qorag'apog'iston avtonom viloyati tashkil topganligi to'g'risida Deklaratsiya" qabul qilib, "qorag'apog' xalqining milliy davlatchiligi" tashkil etilganligini qonunan rasmiylashtirdi.

Qorag'apog'iston avtonom viloyati 160000 kv. km. dan ortiq hududni egallagan bo'lib, to'rtta ma'muriy okrug - To'rtko'l, Chimboy, Xo'jayli va Qo'ng'ir ot okruglaridan tashkil topgan edi.

Viloyat ko'p millatli edi: qorag'apog'lar - 38,1 foiz, qozoqlar - 28,5 foiz, o'zbeklar - 27,5 foiz, turkmanlar - 3,2 foiz, boshqa millatlar - 2,7 foizni tashkil etardi.

1932-yil 20-martda SSSR Markaziy Jiroiya qo'mitasining Rayosati "Qorag'apog'iston avtonom viloyatini Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirish va uning RSFSRga kirishi to'g'risida" qaror qabul qildi. Avvalgi tek Markaz rejalariga muvofiq avtonom respublikaga qishloq xo'jalik xom ashyosi va chala mahsulotlar yetkazib berish vazifasi yuklatildi. Paxta tozalash va baliqchilik avtonom respublika sanoatining yetakchi tarmoqlari bo'lib qoldi.

1936-yil 5-dekabrda SSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi, unda Qorag'apog'istonning O'zbekiston SSR tarkibiga kirishi ko'zda tutilgan edi. Bu markazning o'z manfaatlarini ko'zlab "SSSRning paxta mustaqilligi"ni qo'lga kiritish uchun O'rta Osiyo respublikalari zimmasiga rejalashtirgan navbatdagi murakkab vazifani qonunlashtirishi edi. Ana shu vazifa barcha O'rta Osiyo xalqlarini bir-biri bilan yaqinlashtirdi va bir maqsad yo'lida birlashtirdi.

1946-yilda Qorag'apog'istonda 425 ta jamoa xo'jaligi bo'lib, 154,8 ming gektar sug'oriladigan yerga, shu jumladan respublika chig'it ekinladigan 54 ming gektar maydonga ega edi. 1946 - 1950-yillarda 42 ming gektar yer o'zlashtirildi, 1950 - 1960-yillarda esa chig'it ekinladigan maydonlar yana 35 ming gektarga ko'paytirildi. 1960-yilga kelib bu ko'rsatkich 131,5 gektarni tashkil qildi.

Qorag'apog'istonda 1964 - 1984-yillar mobaynida 7 million 144 ming tonna paxta yetishtirildi. Markaz O'zbekiston kabi Qorag'apog'iston sanoatini ham asosan paxtachilik bilan bog'lagan holda rivojlantirishni mo'ljallagan bo'lib, sanoatning boshqa tarmoqlariga e'tibor qaratilmadi.

1950-yilda Markazning Bosh Turkman kanali qurilishi to'g'risidagi qarori qabul qilindi. Bu kanal Xorazm vodiysi orqali shaharlar Turkmaniston bo'ylab o'tar va Amudaryoning qadimgi o'tloq o'zini bo'ylab Kaspiy dengizigacha borar edi. Belgilangan me'yor amalga oshiriladigan bo'lsa, mintaqadagi ekologik vaziyatni jadal ravishda o'zgartirardi, lekin Orol dengizini halokatga olib ketmas edi. Biroq 1952-yilda Bosh Turkman kanalining qurilishi boshqa loyha bo'yicha bordi, uni amalga oshirish natijasida Qorag'apom kanali yuzaga keldi.

1956-yilda respublikada Taxiatchosh GRESini qurish boshlandi. qisqa muddat ichida energetiklar shahri yuzudga keldi. Taxiatchosh GRESining birinchi navbati 1961 yilda foydalanishga topshirildi.

60-70-yillarda Qorag'apog'iston sanoatining rivojlanishi asosan qishloq sanoati, ya'ni paxta tozalash va oziq-ovqat sanoatlarini ustivor rivojlantirishi evaziga ancha yuqori bo'lganligi kuzatildi.

Oziq-ovqat sanoatida Mo'ynoq baliq-konserva zavodi yiliga 17,4 million tonna quvvat bilan ishlaydi, lekin Orohning qurib borishi natijasida baliq zaxiralari keskin kamaydi va bu soha ham inqirozga yo'l tutdi.

60-80-yillardagi islohotlar o'zining ziddiyatli ekanligiga qaramay, bu holda Qorag'apog'istonning ishlab chiqaruvchi kuchlarini nisbatan rivojlantirishga yordam berdi. Xalq xo'jaligining moddiy-texnikaviy bazasi mustahkamlandi. Irrigatsiya-melioratsiya inshootlarining tashkil etilishi yungicha tizimi tashkil etilib, qo'riq yerlarni o'zlashtirish va sug'orishda muhim omil bo'ldi.

3 O'zbekistonning aholi geografiyasi (XX asrning 20-80-yillari)

O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilgandan so'ng ham respublika ko'p millatli edi: O'rta Osiyoda jami 8131062 kishi istiqomat qilgan bo'lsa, bu aholining 3963285 tasi O'zbekiston SSRga to'g'ri. Ulardan o'zbeklar 3381579 kishini, ya'ni respublika aholisining 41 qismini tashkil etgan. haqiqatda, O'rta Osiyo hududida yashovchi barcha o'zbeklarning qariyb 90 foizi O'zbekiston SSR hududida edi.

1926-yilda respublika aholisining umumiy soni 4 million 621 ming kishiga eib, ularning 1 million 12 mingi shaharlarda, 3 million 507 mingi esa qishloq joylarda istiqomat qilgan. Umumiy aholiga nisbatan shahar aholisi 21,9 foizni, qishloq aholisi esa 78,1 foizni

tashkil etgan. O'zbekiston hududida ko'pgina millatlarning vakillari yig'noq guruhlari sifatida istiqomat qilishardi. 1926-yilgi aholi ro'yxatiga binoan bu erda 490 ming tojik, 130 ming qozoq, 81 ming qirg'iz, 72 ming arab, 36 ming uyg'ur mavjud edi va hokazo.

1930-yillarda O'zbekiston aholisining umumiy soni 4 million 926 ming kishini tashkil etib, ularning 1 million 12 mingi shaharlarda, 3 million 847 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan.

O'tgan asrning 40-yillariga kelib esa respublika aholisining umumiy soni 6 million 551 ming kishini tashkil etib, ularning 1 million 606 mingi shaharlarda, 4 million 945 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. Shahar aholisi 25 foizni, qishloq aholisi esa 75 foizni tashkil etgan.

Stalin boshliq markaziy hokimiyat amalga oshirgan milliy siyosatning zarari, adolatsizligi odamlarning qattiq qatag'on qilinishi bilan chegaralanib qolmadi. Uning mulqish ekanligi yana shundaki, ko'plab xalqlarning milliy davlatchiligi buzildi, respublikalar va muxtor viloyatlarning haq-huquqlari poymol qilindi.

1937 - 1938-yillarda mustabid tuzumning zo'ravonligi bilan Rossiyaning Uzoq Sharq o'lkasidan 74500 koreys aholisi majburiy ravishda ko'chirilib, O'zbekiston hududiga olib kelindi. Uzoq Sharq o'lkasidan koreys aholisi majburiy ravishda ko'chirilishiga asosiy sabab SSSR bilan Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi edi. Chunki bu davrda Koreya yarim orolining bir qismi Yaponiya tomonidan bosib olingan bo'lib, bu erdagi koreys aholisi bilan Uzoq Sharq koreyslarining etnik kelib chiqishi bir edi. Shu sababdan mustabid Sovet davlati 1937-yil 21-avgustda qabul qilgan "Uzoq Sharq o'lkasi chegara rayonlaridan koreys aholisining ko'chirish to'g'risida"gi qaroriga binoan 170 ming koreyslar O'rta Osiyo va Qozog'iston hududiga majburiy ko'chirib olib kelingan edi. Bu davrda O'zbekiston SSRning ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlari shunchalik ko'p miqdordagi koreys aholisini qabul qilish va joylashtirishga qurbi yetmasdi. Lekin shunga qaramasdan o'zbek xalqi koreys aholisiga nisbatan markaziy hukumatning "munosabatidan" qat'i nazar ularga o'zining milliy mehmondo'stligini, bag'rikengligini ko'rsatdi. Ularni uy-joy, ish bilan imkon darajasida ta'minlab, madaniy o'choqlar yaratdi, bolalarining o'qishi, ta'lim olishi uchun maktablar qurib berdi.

O'tgan asrning 40-yillari o'rtalarida Volganing quyi oqimi va Kaspiy dengizi qirg'oqlarida yashovchi qalmoqlar, Shimoliy Kavkazda yashovchi qorachoylar, chechenlar, ingushlar va bolqarlar, 1944-yilda esa qrim tatarlari, greklar, keyinroq mexseti turklari ham va shimoliydan Sibir va O'rta Osiyoga surgun qilindilar.

Shundan O'zbekistonga 175 mingdan ortiqroq chechenlar, 157 ming ingushlar, 150 mingdan ortiqroq qrim tatarlari, 4500 bolqarlar, va minglab mexseti turklari, greklar ko'chirib keltirildi. O'zbek xalqi ularni bag'araz kutib olib, yashash uchun uy-joy, oziq-ovqatlar bilan ta'min berdi. Mahalliy hokimiyat ularga hosildor yerlardan tomorga qim, uy qurish va xo'jalik yuritish uchun kredit mablag'lari ajardi. Ko'chirib keltirilganlar ancha mashagqatlar bilan yangi joylarga asta-astan moslashib bordilar.

O'zbekistondan Ikkinchi Jahon urushiga safarbar etilganlardan 30000 kishi halok bo'ldi, 132670 kishi bedarak yo'qoldi, 60452 kishi majburiy ko'chib qaytdi. Shubhasiz, bu raqamlar urushdan keyingi bir necha yillar davomida ham respublikamizning demografyasi va mehnat resurslariga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatib turdi.

50-yillar o'rtalariga kelib respublika aholisining umumiy soni 7 million 170 ming kishini tashkil etib, ularning 2 million 319 mingi shaharlarda, 4 million 851 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. Umumiy aholiga nisbatan shahar aholisi 32,3 foizni, qishloq aholisi esa 67,7 foizni tashkil etgan.

O'tgan asrning 70-yillari o'rtalariga kelib respublika aholisining umumiy soni 13 million 778 ming kishini tashkil etib, ularning 5 million 300 mingi shaharlarda, 8 million 430 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. Respublika aholisining 38,5 foizi shaharlarda yashagan. Bu davrda O'zbekistonning barcha yerida o'zbeklar (63 foizga yaqin), ruslar (13,6 foiz - asosan shaharlarda) yashagan. Tojiklar (3,8 foiz) va qozoqlar (3,8 foiz), shuningdek, arablar ham va boshqa xalqlar ham yashagan.

O'zbekiston vohalarida aholi zichligi sobiq SSSR da eng yuqori bo'lib bo'z yerdarda 1 kv. km. da 400 kishigacha va bundan ham ko'proq to'g'ri kelgan; cho'l hududlarida (Qorag'alpog'iston ASSR, Jizzax viloyatida) 1 kv. km. ga 3-5 kishi to'g'ri kelgan.

O'rta Osiyodagi yirik shaharlarning ko'pchiligi O'zbekistonda bo'lib, 59 mingdan ortiq aholi bo'lgan. 14 shahardan 9 tasi O'zbekistonda joylashgan. 1970-yil boshidagi ma'lumotlarga

garaganda, respublika poytaxti Toshkentda 1 million 385 ming kishi istiqomat qilgan. U Volga va Kaspiydan sharqdagi eng katta shahar. O'rtasi Osiyoning eng yirik iqtisodiy va madaniy markazi hisoblangan.

Bu davrda Samarqand, Buxoro, Andijon, Namangan, Chirchiq va Qo'qonning har birida 100 mingdan ortiq aholi yashagan. O'tgan asrda O'zbekistonda eski shaharlar – o'sishi bilan bir qatorda ko'pgina yangi sanoat korxonalari qurilishi munosabati bilan ko'pgina yangi shaharlar (Bekobod, Chirchiq, Ohangaron, Yangiyo'l, Quvasoy, Kattago'rg'on, Navoiy va boshqalar); Mirzacholning sug'oriladigan qismida yangi shaharlar – Guliston va Yangier barpo etilgan.

O'tgan asrning 90-yillariga kelib respublika aholisining umumiy soni 20 million 322 ming kishini tashkil etib, ularning 8 million 282 mingi shaharlarda, 12 million 40 mingi esa qishloq joylarida istiqomat qilgan. Umumiy aholiga nisbatan shahar aholisi 40,8 foizni, qishloq aholisi esa 59,2 foizni tashkil etgan.

Shu bilan birga, sobiq sho'rolar davrida O'zbekistonda yosh bolalar o'rtasida o'lim darajasi yuqori bo'lgan. Masalan, 1975-yilda har ming nafar tug'ilgan boladan 53 tasi bir yoshga yetmay o'lgan. Bu salbiy ko'rsatkich 1985-yilda 45 tani tashkil etganligi haan ijtimoiy masalalar to'liq qal etilmaganligini ko'rsatadi.

4. XX asrning 20-80-yillarida O'zbekistonning iqtisodiy geografyasi

O'zbekiston hukumati 1922-yilda sug'orish ishlari katta miqdorda mablag' ajratdi. Bu ishlar O'zbekiston SSR tuzilgach, yanada avj oldirib yuborildi. Urushgacha bo'lgan davrda respublikada Darg'om, Narpay, Savay, Dalvarzin, Log'on, Katta Farg'ona kanallari, Kattago'rg'on suv ombori kabi ko'plab suv inshootlari qurildi.

Chirchiq – Ohangaron vodiylarida, Zarafshon daryosi havzasida, shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryo irrigatsiya tarmoqlari ancha yaxshilandi. 1929 – 1933-yillarda bu sohaga 234,9 million rubl sarflandi. Birgina 270 km. bo'lgan Katta Farg'ona kanali 45 kun ichida qurib bitkazildi (1939). Buning natijasida Farg'ona vodiysida 60 ming gektar bo'z cho'lli yerlar o'zlashtirilib, 500 ming gektar erni suv bilan ta'minlash imkoniyati yaratildi.

Shaharlar hokimiyatining o'tgan asrning 20-30-yillarida amalga oshirgan ma'muriy-buyruqbozlik va zo'ravonlik siyosatining yorqin namoyishi qishloqda o'tkazilgan jamoalashtirish jarayonida namoyon bo'ldi.

1929-yilning ikkinchi yarmi va 1930-yil boshlarida bu jarayon O'zbekistonda ham boshlanib ketdi. O'zbekiston partiya va hukumati 1930-yil 17-fevraldagi "Jamoalashtirish va quloq sozlashlarni tugatish to'g'risida"gi qarorida respublikaning 17 ta tumanida yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish vazifasi topshirgan edi. 1929-yil oktabriga qadar respublikadagi dehqon sozlashlarning 3,4 foizi kolxozlarga kirgani holda, 1930-yil martga kelib dehqon xo'jaliklarining 47 foizi kolxozlashtirilgan edi.

Ma'muriy tazyiq, oshkora zo'ravonlik, iqtisodiy terror usullari va shu kabi ta'sir choralarini uzluksiz qo'llanishi natijasida kolxoz sozlashlari sezilarli sur'atlarda rivojlanib borildi. 1932-yil oxiriga kelib umumiy O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar barcha dehqon sozlashlarning 81,7 foizini birlashtirgan edi. 800 ming dehqon sozlashlari negizida 9734 ta kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgan edi. Bu davrga kelib paxtachilik tumanlarida jamoalashtirish asosan tugallangan, ularning ekin maydonlari 1927-yildagi 530 ming gektardan 1932-yilga kelib 928 ming gektarga ko'paygan edi. Shu ishga paxta maydonlari kengayib bordi. Masalan, 1935-yilda O'zbekistonda 1 million tonna paxta tayyorlangan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1939-yilda 1,5 million tonnani, 1941-yilga kelib esa 1,6 million tonnadan ko'proqni tashkil etdi. Bu sobiq SSSR bo'yicha tayyorlangan paxtaning 60 foizdan ziyodrog'ini tashkil qiladi.

30-yillar davomida respublika qishloq xo'jaligi tizimida paxta sozlashlarning mustahkam o'rin egallab bordi. Jumladan, agar 1933-yilda paxta mahsuloti respublika yetishtirib tayyorlab beradigan qishloq xo'jaliklari mahsulotlari umumiy hajmining 81,5 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1937-yilga kelib bu ko'rsatkich 93,4 foizga yetdi. Ikkinchi Jahon urushi yillarida O'zbekiston paxtakorlari davlatga 4 million 806 ming tonna paxta xom ashyosi yetkazib berdilar. Qishloqni jamoalashtirish jarayoni ham o'zining yakunlovchi palasiga ko'chib bordi. Chunonchi, 1937-yilda dehqon xo'jaliklarining jamoalashtirish darajasi 95 foizga yetgan bo'lsa, 1939-yilda u 99,2 foizni tashkil etdi.

1956-yilda sobiq Ittifoq hukumatining Mirzacho'l'dagi qo'liq yerlarni o'zlashtirish to'g'risidagi qaroriga asosan bu yerda 1956-1965-yillar davomida 84 ming gektar yangi er o'zlashtirildi. 1957-yilda Yangier va 1961 yilda Guliston shaharlari vujudga keldi hamda 1963-yil 16-fevralida O'zbekiston tarkibida markazi Guliston shahri bo'lgan Sirdaryo viloyati tashkil etildi.

Jizzax cho'lida 70 ming gektardan ziyod yangi yerlar o'zlashtirilib, bu yerlarda Mirzacho'l (1967), Do'stik (1970), Zafarobod (1973), Arnasoy (1977) tumanlari tashkil etildi. 1973-yilning 29-dekabrda esa respublika tarkibida yangi – Jizzax viloyati tashkil etildi.

Shuningdek, Markaziy Farg'ona, Qarshi, Surxon – Sherobod va quyi Amudaryo yerlarida minglab gektar yangi yerlar o'zlashtirilib, 50-60-yillarda Kosonsoy, Qamashi, Farg'ona, Pashkamar, Chorvoq, Quyimozor, Janubiy Surxon, Chimgo'rg'on, Toshkent, Ohangaron maydonlari bunyod etildi.

O'zbekiston hududida 1946 – 1965-yillarda qariyb 600 ming gektar yangi sug'oriladigan yerlar ishga tushirilgan bo'lsa, 1966-1985-yillarda 1,6 million gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. Buning natijasida paxtachilik ekin maydonlari ko'paydi.

Bu davrda O'zbekiston sanoati ancha rivojlandi va yangi sanoat tarmoqlari barpo etildi. 7-Shahrixon GESi, ikkita Namangan GESlari, ikkita Bo'zsuv GESlari, Chorvoq GESi, Xo'jakent GESi qurib ishga tushirildi. Gaz bilan ishlaydigan Angren, Taxiotosh, Navoiy, Sirdaryo, 2-Angren GRESlari barpo etildi.

1985-yilda O'zbekiston elektrosaniyalarning umumiy quvvati 9,9 million kilovattidan ortdi. Shu yili 47,9 milliard kilovatt-soat, ya'ni 1940-yilga nisbatan 100 baravar, 1950-yilga nisbatan 18 baravar ko'p elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

Yoqilg'i sanoati o'sdi. 50-yillarda Sharq'un toshko'mir koni o'zlashtirildi. 60-yillarda esa Buxoro va Xorazm viloyatlaridagi Gazli, Jarqoq, Sho'trepa, Qarantay yangi neft konlari o'zlashtirildi. 70-yillarda Farg'ona vodiysida ham yangi neft konlari ishga tushirildi. 1959-yili qurilib foydalanishga topshirilgan Farg'ona neftni quyva ishlash zavodi ancha kengaytirildi.

Shuningdek, respublikada yirik gaz sanoati bunyod etildi. Gaz sanoati Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yirik gaz konlarining izlab topilishi va o'zlashtirilishi bilan bog'liq ravishda yuksalib bordi.

Kashanik, O'rtabuloq, Qultaq, Shapatti, Uchqir, Jarqoq, Sariotosh, Qashqadaryo neft va gaz konlari topildi.

Kimyo sanoatida mineral o'g'it ishlab chiqarish yetakchi o'rin egalladi. Shu sababli 50-yillarda Samarqand superfosfat zavodi, 1963-yilda Farg'ona azot o'g'iti zavodi, 1965-yilda Navoiy kimyo kombinati, 1969-yilda Olmalik kimyo zavodi qurilib ishga tushirildi.

O'zbekiston metallurgiya sanoati taraqqiy etdi. Bunda Olmalik – Angren tog' sanoati rayoni muhim o'rin egalladi.

Respublikada 60-yillarda oltin qazib olish sanoati bunyod etildi. Muruntov, Chodak, Kombuloq oltin konlari, Farg'ona vodiysidagi daryo o'zanlaridagi sochma oltin, Nurota, Qurama, Zarafshon, Hisor, poyntir tog'larida oltin tarkibli kvas tomlari va rudalar mavjudligi aniqlandi. Respublika hududida jami 30 ta oltin koni aniqlandi. Oltin qazib oluvchi Muruntov tog' boyitish kombinati, Marjonbuloq kombinati qurildi.

50 – 80-yillarda mashinasozlik sanoati ko'p tarmoqli sohaga aylandi. 1985-yilda sanoatda faoliyat ko'rsatgan 1549 ta ishlab chiqarish birlashmalari, kombinatlari va korxonalarining 100 dan ortig'i mashinasozlik tarmog'iga tegishli bo'lib, ularda tayyorlangan mashinalar salmog'i butun sanoat mahsulotining 16 foizini tashkil etardi. Bu sohada paxtachilik, to'qimachilik sanoati mashinasozligi muhim o'rin tutadi.

1941-yilda Ximki shahridan ko'chirib keltirilgan zavod asosida aviatyva zavodi barpo etilib, 1972-yilda yirik Toshkent aviatyva ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi.

Urushgacha bir necha qurilish sanoatiga ixtisoslashgan zavodlar mavjud bo'lsa, 60 – 80-yillarda Bekobod, Quvasoy, Angren, Changanon, Navoiy, Qumgo'rg'on yirik tsement zavodlari barpo etildi. O'zbekistonda jami 34 ta marmar koni bo'lib, Toshkent, G'azalkent, Ohangaron, Kirob va G'azg'onda marmarni qayta ishlash, unchan qurilish materiallari tayyorlash zavodlari va kombinatlari tashkil etildi.

Respublikada 80-yillarda 107 ta paxta tozalash zavodi ishlatdi. 70-80-yillarning boshlarida Buxoro, Andijon, Nukus, Jizzaxda to'qimachilik, ip-gazlama va paxta yigiruv kombinatlari ishga tushirildi. O'zbekistonda mahalliy xom ashyoni qayta ishlashga asoslangan ko'p tarmoqli oziq-ovqat sanoati kompleksi barpo etildi. Uning yog'-moy, konserva, non, gandoat, go'sht, sut, baliq, choy,

tamaki, vino yetishtiruvchi tarmoqlari yetakchi sohalar bo'lgan. 1980-yillarning o'rtalariga kelib, oziq-ovqat sanoati kompleksida 271 ta korxona faoliyat ko'rsatgan.

Respublikada bu davrda ancha yirik sanoat korxonalarini qurilgan bo'lsa-da, biroq ular mustaqil ravishda ta'vior mahsulot ishlab chiqarolmas edi. Ularning ko'pchiligi Rossiya va sobiq Ittifoqning harbiy respublikalaridagi korxonalarga qaram edi.

50 – 80-yillarda temir yo'l transporti ancha rivojlandi. 50-yillarda uzunligi 627 km. bo'lgan Choro'y – Qo'ng'irot, 1962-yilda esa uzunligi 280 km. bo'lgan Navoiy – Uchquduq, 1970 yilda Samarqand – Qashg'ir (144 km), 1974 yilda Tirmiz – Qo'ng'irot (218 km), 1972-yili esa uzunligi 408 km. bo'lgan Qo'ng'irot – Bexov temir yo'li qurilib ishga tushirildi. Respublika temir yo'llarining uzunligi 1985-yilda 3,5 ming km. ni tashkil etdi.

Автомобил transporti ham tez sur'atlar bilan o'sdi. 50-70-yillarda respublikada zamonaviy avtomobil yo'llari – Katta O'zbekiston trakti (Toshkent – Tirmiz) ta'mirlandi, Toshkent – Olmalik, Toshkent – Buxoro – Nukus, Mo'ynaq – Zarafshon, Samarqand – Choro'y, Farg'ona halqa yo'li, Toshkent halqa yo'li qurilib foydalanishga topshirildi.

Respublika iqtisodiyotida havo transportining ahamiyati ortib bordi. Toshkent aeroporti orqali sobiq Ittifoqning markaziy shaharlari, respublikalarning poytaxtlari, yirik sanoat markazlari o'rtasida muntazam havo yo'llari qatnovi yo'lga qo'yildi. O'zbekiston havo yo'llarining uzunligi 60 ming km. ga yetdi. 1985-yilda respublika aeroportlarida 5,5 millionga yaqin yo'lovchi, 63,4 ming tona yuk tashildi.

O'tta Osiyoda yagona hisoblangan Toshkent metropolitenining birinchi yo'nalishi (12,1 km) 1977-yilda, ikkinchi yo'nalishi esa 80-yillarda foydalanishga topshirishi ham respublika poytaxtida yo'lovchi tashish imkoniyatini ancha kengaytirishga xizmat qildi.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonning 1924 – 1938-yillardagi chegaralari va ma'muriy-hududiy bo'linishi qanday bo'lgan?
2. O'zbekistonning XX asr 40 – 80-yillardagi ma'muriy-hududiy bo'linish tizimini kartadan ko'rsating.

3. Shog'rolar hukmronligi davrida O'zbekiston, Qozog'iston va Turkiston chegaralari o'zgarib turganmi?
4. O'zbekistonning 40 – 80-yillardagi iqtisodiy geografiyasiga oid omillarni bilasiz?
5. O'zbekistonning shog'rolar hukmronligi davridagi aholi geografiyasi haqida ma'lumot ta'viorlang.

Adabiyotlar va manbalar

1. *Дробинцев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В.* Историческая география СССР. – М., 1973.
2. *Сайдобоев З.* Тарихи география. Дарслик. – Т.: Noshir, 2010.
3. Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мухтасарликлари даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ривожланиши. – Т.: Шарк, 2001.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. II жилд. – Т.: Шарк, 2000.
5. Ўзбекистон тарихи атласи. – Т.: Ўзгеодекадастр, 1999.

8-MAVZU. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. O'zbekistonning tabiiy-geografik tavsifi

O'zbekiston Turkistonning markaziy qismida joylashgan. Uning hududining asosiy qismi Amudaryo bilan Sirdaryo orasida bo'lib, mo'tadil va subtropik iqlim mintaqalarida o'tmashgan. O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi Ustyurt platosining shimoli-sharqida, Orol dengizi qirg'og'ida bo'lib, $45^{\circ}31'$ shimoliy kenglikdadir. Eng janubiy nuqtasi esa Termiz shahri yonida, Amudaryo qirg'og'ida bo'lib, $37^{\circ}11'$ shimoliy kenglikka to'g'ri keladi. Respublikaning eng g'arbiy nuqtasi Ustyurt platosida $56^{\circ}00'$ sharqiy uzozlikda, eng sharqiy nuqtasi esa O'zbekiston bilan Qirg'iziston chegarasida, O'zgan shahri yaqinida bo'lib, $37^{\circ}10'$ sharqiy uzozlikdadir.

O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi bilan eng janubiy nuqtalari orasidagi masofa 925 km, eng g'arbiy nuqtasi bilan eng sharqiy nuqtalari orasidagi masofa esa 1400 km. O'zbekiston janubi-sharqda Tojikiston bilan, sharqda Qirg'iziston bilan, shimol va shimoli-g'arbda Qozog'iston bilan, janubi-g'arbda esa Turkmaniston bilan chegaradosh. Janubda O'zbekiston to'g'ina Surxon — Sherobod vodiysida Afg'oniston bilan chegaradosh. Bu yerda Afg'oniston bilan O'zbekiston chegarasi Amudaryo orqali o'tadi.

O'zbekiston geografik o'rni juda qulay. Chunki uning hududi Turkistonning markazidagi tabiiy sharoiti qulay va tabiiy boyliklarga serob bo'lgan yerlarni o'z ichiga oladi. O'zbekistonning ko'p qismining tekislikdan iborat bo'lishi hamda serunum vohalarning — Chirchiq — Ohangaron, Farg'ona, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, quyi Amudaryoning mavjudligi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga qulay sharoit yaratib bergan.

O'zbekiston hududi janubi-sharqdan shimoli-g'arbga cho'zilib, o'sha tomonga qarab pasayib boradi. Respublika yer usuli tuzilishi jihatidan Tojikiston va Qirg'izistondan keskin farq qiladi. O'zbekiston hududining 71 foizini dehqonchilik uchun qulay vodiylar, tekisliklar va tog' oldi tekisliklari tashkil etadi.

O'zbekiston tabiiy sharoiti xilma-xil bo'lib, yozda hamma qor va muzlar bilan qoplangan. Balandligi 4688 metrga yetuvchi Hazrat

muhammad cho'qqisi bilan birga dengiz satqidan 12 metr chuqurlikda kengbuloq botig'i bor.

O'zbekiston hududi o'zining geologik taraqqiyoti mobaynida muhtakab jarayonlarni boshidan kechirgan. Shuning uchun uning tabiiy xilma-xildir. Respublikaning sharqiy va janubi-sharqiy qismini Orola Oloyning eng baland tog'lari Tyanshan va Pomir — Oloy tizmalarining tarmoqlari qoplab olgan. Bu tog'lar g'arb va shimoli-g'arb tomon pasayib boradi, sharq va janubi-sharqda esa ularning balandligi dengiz satqidan 7495 metrga etadi.

O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismi esa Turon tekisligining markaziy qismi bilan band. Shunday qilib, O'zbekiston hududi yer usuli jihatidan ikkita katta qismga, ya'ni tog'li va tekisliklarga bo'linaadi. Bu qismlar o'z maydonlarining katta-kichikligi bilan birlardan farq qiladi. O'zbekiston hududining 70% ga yaqini tekislik, qolgan 30% qismini esa tog'lar egallaydi. Bu qismlarning chegaralari nihoyatda egri-bugri bo'lib, tog'larning ba'zi bir tizmalari tekislik qismining ichkarisiga surilib kirgan, ayrim joylarda tekislik ham tog' tizmalari orasiga qo'lliq shaklida kirib qolgan.

O'zbekiston okean va dengizlardan uzozqda. Yevrosiyo materigining ichki qismida joylashganligi tufayli kontinental iqlimga ega bo'lib, osmoni nihoyatda ochiq. Seroftob, uzoz davom etadigan pastroq issiq va quruq yoz bilan, shu geografik kenglik uchun hamma narsa sovuq qish bilan tavsiflanadi. O'zbekistonda iqlimning barcha unsurlarining yillik o'zgarishi orasida katta tafovutlar mavjud bo'lib, ular eng avvalo iqlim hosil qiluvchi omillarning xususiyatlariga bog'liq.

O'zbekiston cho'l zonasida, asosan subtropik kengliklarda, okeanlardan ichkarida joylashgan. Bu esa uning iqlimidagi ba'zi xususiyatlarni, chunki, quyoshni ufqdan baland turib uzoz vaqt yoritib va isticib turishini, kam bulutli bo'lishligini shakllanishida muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston ancha janubiy kengliklarda (taxminan $37^{\circ}11'$ va $43^{\circ}16'$ shimoliy kengliklarda) joylashganligi tufayli yozda quyosh nuri ancha tik tushib (yunda shimolda 71° — 72° , janubda 76° balandda turadi) uzoz vaqt nur sochib turadi. Qishda O'zbekiston shimolida quyosh 21° , janubda esa 29° burchak hosil qilib turadi. Respublika hududining shimoldan janubga $8^{\circ}25'$ cho'zilganligi tufayli quyoshning nur sochib turish davri va u bilan bog'liq holda yalpi quyosh

radiatsiyasining miqdori ham o'zgaradi. Shu sababli Toshkentda quyosh yiliga o'rtacha 2889 soat nur sochib tursa, eng janubda joylashgan Termizda bu ko'rsatkich 3095 soatni tashkil etadi.

O'zbekistonda yil bo'yi, ayniqsa, yozda havo ochiq bo'lib, bulutli kunlar juda kam, shu tufayli respublikada qishloq xo'jalik ekinlarining pishib yetishadigan davri hisoblangan may – oktabr oylarida Toshkentda quyosh 1749 soat nur sochib tursa, Termizda 2012 soatga teng.

Qishda O'zbekiston hududiga ba'zan iliq tropik havo massalari Eron, Afg'oniston tomondan kirib keladi. Natijada, Turkistonning janubiy qismida mo'tadil mintaqaga sovuq havosini Eron va Afg'onistondan kirib kelgan iliq tropik havosidan ajratib turuvchi qutb fronti vujudga keladi. Front chizig'i atrofida ob-havo beqaror bo'lib, tsiklonlar harakati kuchayib, Kaspiy dengizining janubiy va Kopetdog' bilan Parapaniz tog'larining oralig'ida Tajan va Murg'ob vodiylari orqali Turkistonga kirib keladi hamda shimoli-sharq tomonga qarab harakat qiladi. Oqibatda Qozog'iston hududida u kuchsizlanib qoladi.

O'zbekiston tog' oldi qismlariga yiliga o'rtacha 300 – 500 mm (Denovda – 360 mm, Qamashida – 327 mm, Samarqandda – 328 mm, Toshkentda – 359 mm, Jizzaxda – 425 mm, Kitobda – 545 mm) gacha yog'in tushadi. Respublikada eng ko'p yog'in uning tog'li qismligina, xususan g'arbiy Tyanshan, Zarafshon va Hisor tog'larining g'arbiy va janubi-g'arbiy yonbag'irlariga to'g'ri kelib, o'rtacha yillik yog'in miqdori 550 – 900 mm, ayrim joylariga esa 900 mm, dan ham ortiq yog'in tushadi (Hazrati Bashirda – 550 mm, Sharq'unda – 625 mm, Chimyonda – 787 mm, Xumsunda – 879 mm, Omonqotonda – 881 mm).

O'zbekiston Turkistonning markazida, materikning ichki qismida joylashganligi tufayli uning daryolari okean va dengizlarga quyilmaydi, binobarin berk havzaga qaraydi. Respublika daryolari hudud bo'yicha notekis joylashgan bo'lib, o'ziga xos gidrologik xususiyatga ega.

O'zbekiston hududida daryo tarmoqlarining zichligi bir xil emas. Respublika yer maydonining 71% ni ishg'ol qilgan tekislik qismida daryo tarmoqlari juda siyrak joylashib, har kv. km. maydonga 2 metr uzunlikdagi daryo to'g'ri keladi. Vaholanki, MDH (Mustaqil

davlatlar hamdo'stligi) hududi bo'yicha daryo tarmoqlarining o'rtacha zichligi har kv. km. maydonga 140 metrdir.

Respublika hududining 17% ni ishg'ol qilgan adirlar qismida esa daryo tarmoqlari nisbatan zichlashib boradi. Lekin bu yerlardan juda ko'p sug'orish shoxobchalari (arig, kanal) boshlanib, ularning suvini har tomonga tarqatib, sug'orishga sarflab yuboradi.

O'zbekiston yer maydonining 12% ni ishg'ol qilgan tog'li qismida har kv.km. maydonga o'rtacha 140 – 150 metr uzunlikdagi daryo tarmoqlari to'g'ri keladi. Respublika hududida daryo tarmoqlarining zichligi bir xil emasligi eng avvalo uning rel'efga, iqlimiy xususiyatlariga bog'liq. Shu sababli rel'efi baland, sernam, yog'inga nisbatan (haroratning pastligi tufayli) bug'lanish kam bo'lgan (potentsial buqlanish) tog'li qismida yoqqan yog'inning ko'p qismi oqimga aylanib, soy va daryolarni hosil qiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, respublika tog'larining g'arbiy qismida yiliga 1000 – 1500 mm. gacha yog'in tushadi. Bu esa tog'larining g'arbiy yonbag'ridan boshlanuvchi Hisor, Zarafshon Chirchiq, Qoradaryo kabi daryolarning sersuv bo'lishiga sababchi bo'lgan. Respublika tekislik qismida esa, aksincha, yog'ing quruq, serotlib bo'lib, yillik yog'in miqdori 80 – 200 mm atrofida. Lekin mumkin bo'lgan bug'lanish esa 1500 – 2000 mm. ga yetadi. Bunday iqlimiy sharoitda oqimning vujudga kelishi juda qiyin. Shu tufayli O'zbekiston tekislik qismida daryo tarmoqlari juda siyrak.

Shunday qilib, O'zbekiston tog'li qismi bu qor-muz, yomg'ir suvi yig'iladigan, yer ushi va yer osti suvlari vujudga keladigan mintaqaga bo'lib, aksincha, uning tekislik qismi esa o'sha tog'lardan oqib kelayotgan suvlarni sarflaydigan mintaqadir.

O'zbekiston daryolari asosan uning tog'li qismidan hamda Afg'oniston va Tojikiston hududidagi tog'lardan suv oladi. Agar Amudaryo va Sirdaryo havzalarida vujudga keladigan yillik oqimni 100% desak, shundan Amudaryoning 8%, Sirdaryoning 10% oqimi O'zbekistonning hududida vujudga keladi, xolos. Shuningdek, O'zbekistonning eng muhim daryolari hisoblangan Norin, Qoradaryo, Irtis, Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryolarning ham yuqori oqimlari respublika hududidan tashqarida joylashib, o'sha joylardan suv to'playdi va to'plagan suvini o'rtacha va quyri oqimida, ya'ni respublika hududiga sarflaydi.

O'zbekiston suv to'playdigan uning tog'li qismida oqimning vujudga kelish miqdori, rejimi va tarqalishi hamma qismida bir xil

emas. Bu eng avvalo tog'larning orografik tuzilishiga, balandligiga, yog'inlarning miqdoriga bog'liq. Haqiqatan ham tog' tizmalarining nam havo oqimiga ochiq va ularning yunalishiga to'para bo'lgan tog'larning janubi-g'arbiy va g'arbiy yuqin ko'proq tushadigan yonbag'irlarida suv yig'adigan maydonlari suvga eng serob hisoblanadi. Shu sababli Hisor tog'ining janubi-g'arbiy yonbag'iridan, g'arbiy Tyanshaning janubi-g'arbidan suv oluvchi daryolar (Pskom, Ugom, Ko'ksuv, Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim irmoqlari) ning oqim moduli (suv yiqilish maydonlarining nisbiy sersuvligi) katta. Bu joylarda tog'larning 3000 metr balandliklarida bir kv. km maydondan sekundiga 30-50 litr oqim vujudga keladi. Aksincha, respublika tog'larning shimoliy, sharqiy yonbag'irlarida, xususan, Oloy, Turkiston, Zarafshon, Hisor tog'larning shimoliy, sharqiy yonbag'irlarining 3000 metr baland qismlarida bir kv. km. maydonda sekundiga 7 - 12 litr oqim to'planadi.

O'zbekiston yer osti suvlari ham umumiy suv resursining bir qismi sifatida xalq xo'jaligi taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega.

2. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi

Respublikamiz hududi 448,97 ming kv.km. ni tashkil etib, Norvegiya, Finlandiya, Buyuk Britaniya va Italiya kabi davlatlar hududidan katta. O'zbekistonning maydoni Belgiya, Niderlandiya va Daniya kabi davlatlarning yer maydonlarini qo'shib hisoblaganda ham ularidan 4 marta kattadir. Respublikamiz hududi Shveytsariya davlati hududidan esa 10 marta ziyoddir.

O'zbekiston Respublikasi hududi Qoraqalpog'iston Respublikasi, 12 viloyat va Toshkent shahridan iborat.

Respublikada 2018-yil 1-yanvar holatiga ko'ra 170 ta tuman, 119 ta shahar (respublika va viloyat bo'yisunuvda - 31 ta) mavjud.

Qoraqalpog'iston Respublikasi 1992-yil 9-yanvarda suveren respublika huquqini olgan. Ushbu respublika Amudaryoning quyilish qismlarida joylashgan bo'lib, umumiy maydoni 166,59 ming kv. km. ni tashkil etadi hamda mamlakatimiz maydonining 38 foizini egallagan. Bu yerda 1842,3 ming kishi yashaydi. Poytaxti Nukus shahri hisoblanadi. Qoraqalpog'iston tarkibiga 15 qishloq tumani va 12 shahar kiradi.

Andijon viloyati 1941-yil 6-martda tashkil topib, Farg'ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan. Maydoni 4,3 ming kv. km. ni tashkil qiladi. Aholisi eng zich viloyatlardan biri bo'lib, 3011,7 ming kishi yashaydi. Viloyat aholisining 3/1 qismi shaharlarda istiqomat qiladi. Viloyat tarkibida 14 qishloq tumani va 11 shahar mavjud. Viloyat markazi - Andijon shahri.

Buxoro viloyati respublikamizda dastlab tashkil topgan viloyatlardan. Viloyat mamlakatimiz janubida joylashgan bo'lib, Qashqum cho'lining kattagina qismini egallagan. U 1938-yil 15-aprelda tashkil etilgan. Viloyat egallagan maydon dastlab juda katta bo'lib, 144,3 ming kv. km.ga teng edi. 1982-yil Navoiy viloyati tashkil topgach, Buxoro viloyatining kattagina qismini ana shu viloyat uchun ajratildi. Hozirda Buxoro viloyati 40,32 ming kv. km.ga teng, aholi soni 1870,2 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 11 qishloq tumani va 11 shahar mavjud. Buxoro shahri viloyatning ma'muriy markazidir.

Jizzax viloyati 1973-yil 29-dekabrda tashkil topgan bo'lib, maydoni 21,21 ming kv. km.ga teng. Aholisi 1325,0 ming kishi. Viloyat tarkibida 12 qishloq tumani va 7 shahar mavjud. Jizzax shahri viloyat markazi sanaladi.

Navoiy viloyati 1982-yilning 20-aprelida tashkil topgan. 1988-yil 6-sentabrda tugatilib, 1992-yil 28-iyunda qaytadan tiklangan. Navoiy viloyati O'zbekistonning markaziy qismida joylashgan bo'lib, maydoni 110,99 ming kv. km. ni tashkil etadi. Aholisining soni 958,0 ming kishi. Viloyat tarkibida 8 qishloq tumani va 6 shahar mavjud. Viloyat markazi 1958-yilda tashkil etilgan Navoiy shahridir.

Namangan viloyati 7,44 ming kv. km. ni tashkil etadi. U 1941-yilning 6-martida tashkil etilib, 1960-yil 25-yanvarda tugatilgan va uning yerlari Andijon va Farg'ona viloyatlariga bo'lib berilgan edi. 1967-yil 18-dekabrda viloyat qayta tiklangan. Aholisining soni 2699,6 ming kishidan iborat. Viloyat tarkibida 11 qishloq tumani va 8 shahar mavjud. Viloyat markazi Namangan shahridir.

Samarqand viloyati 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. Viloyat respublikamizning markaziy qismida, Zarafshon daryosining o'rta oqimi havzasida joylashgan. Maydoni 16,77 ming kv. km.ga teng. Aholisi esa 3720,1 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 14 qishloq tumani va 11 shahar mavjud. Samarqand shahri viloyat

markazi bo'lib, u 1924-yildan 1930-yilgacha O'zbekiston poytaxti ham bo'lgan.

Sirdaryo viloyati 1963-yil 16-fevralda tashkil topgan. Viloyati Sirdaryoning chap sohilida joylashgan. Maydoni 4,28 ming kv. km.gacha teng. Aholisi esa 815,9 ming kishini tashkil etadi. Guliston shahri viloyat markazi bo'lib, viloyat tarkibida 8 qishloq tumani va 5 shahar mavjud.

Surxondaryo viloyati O'zbekistonning eng janubida joylashgan bo'lib, 1941-yil 6-martda tashkil topgan. Maydoni 20,1 ming kv. km.gacha teng. Aholisi esa 2514,2 ming kishini tashkil etadi. Termiz shahri viloyat markazi bo'lib, viloyat tarkibida 13 qishloq tumani va 8 shahar mavjud.

Toshkent viloyati respublikamizning markaziy viloyati bo'lib, respublikamizning shimoli-sharqiy qismida joylashgan. U 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. Maydoni (Toshkent shahrini qo'shib hisoblaganda) 15,25 ming kv. km.gacha teng. Bu respublika maydonining 3,5 foizi demakdir. Aholisi esa 2861,2 ming kishini tashkil etadi. 2016-yilda viloyat markazi Toshkent shahridan Nurafshon (avvalgi nomi – To'ytepa) shahriga ko'chirilgan. Viloyat tarkibida 15 qishloq tumani va 16 shahar mavjud.

Farg'ona viloyati respublikamizning sharqiy qismida joylashgan bo'lib, 1938-yil 15-yanvarda tashkil topgan. Maydoni 6,76 ming kv. km.gacha teng. Aholisi esa 3620,2 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 15 qishloq tumani va 9 shahar mavjud. Farg'ona shahri viloyat markazi sanaladi.

Xorazm viloyati O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, Orol – Kaspiy pasttekisligining bir qismini egallagan. Viloyat 1938-yilning 15-yanvarida tashkil topgan. Maydoni 6,05 ming kv. km.gacha teng. Aholisi esa 1805,0 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 10 qishloq tumani va 3 shahar (Urganch, Pinalak, Xiva) mavjud. Urganch shahri viloyat markazidir.

Qashqadaryo viloyati Pomir – Oloy toq tizmasining g'arbiy chekkasida joylashgan bo'lib, 1943-yilning 20-yanvarida tuzilgan. 1960-yilning yanvariga kelib esa viloyat Surxondaryo bilan birlashtirilgan edi. 1964-yilning 7-fevralida esa Qashqadaryo viloyati qayta tiklangan. Maydoni 28,57 ming kv. km.gacha teng. Aholisi esa 3148,3 ming kishini tashkil etadi. Viloyat tarkibida 13 qishloq tumani va 12 shahar mavjud. Qarshi shahri viloyat markazidir.

3. Respublikaning aholi geografyasi

O'zbekiston aholisi 2018-yil 1-yanvardagi ma'lumotlarga ko'ra 33 656,7 ming kishini tashkil etdi. Jumladan, shahar aholisi soni 16 532,7 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 50,6 %), qishloq aholisi soni 16 124,0 ming kishini (49,4 %) tashkil etdi.

1991-yilda respublika aholisi 20,6 millionni, 2002-yil boshida esa 25,2 millionga teng bo'lgan. 1991-yilga nisbatan aholi 12 million kishiga yoki 60 foizdan ziyodga o'sgan.

Agar O'rta Osiyo tarkibiga kirgan to'rt davlat O'zbekiston, Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikiston hamda Qozog'istonda yashovchi jami aholini 100 foiz deb oladigan bo'lsak, birgina O'zbekistonda uning qariyb yarmi istiqomat qiladi. MDH davlatlari ichida O'zbekiston aholisi soni jihatidan faqat Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi o'rinda turadi.

Mamlakatimiz aholisi yiliga qariyb 450 ming kishiga ko'paymoqda. 2017-yilda 533,4 ming kishiga ko'pyagan). Oxirgi 100 yilning 60 yili ichida respublika aholisi 2 marta ko'paygan bo'lsa, keyingi 2 marta ko'payish uchun 23 yil kerak bo'ldi. Bundan keyin tug'ilish darajasining bir oz pasayib borayotganini e'tiborga oladigan bo'lsak, aholini 2 marta ko'payishi uchun hisob-kitoblarga qaraganda 33 yil kerak bo'ladi.

Aholining yashash sifati ko'rsatkichlaridan biri bu tug'ilishda kutilgan umr davomiyligi hisoblanadi. Respublikada 2016-yilda mehar ko'rsatkich 73,8 yoshni (ayollarda – 76,2 yosh, erkaklarda – 71,4 yosh) tashkil etgan.

Respublika aholisi o'sish sur'atlarining boshqa mintaqalarga nisbatan muttasil tarzda ildamroq borishi MDH davlatlari aholisining umumiy sonida respublikamiz salmoqi muntazam ravishda o'rtib borayotganida yaqqol ko'rinnomda. Masalan, 1926-yili O'zbekiston aholisi hozirgi MDH mamlakatlari aholisining 3 foizidan sal ko'progini tashkil etgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich 7 foizdan oshib ketdi.

O'zbekistonda, ayniqsa, qishloq aholisi tez o'smoqda. Bu hol ataman, qishloqda tug'ilishning yuqoriligi bilan ifodalanib, respublikamiz uchun xos bo'lgan xususiyat sanaladi. 1940-yildan to 2002-yilgacha bo'lgan davr ichida qishloq aholisining soni uch

martadan ko'proq oshdi (1940-yildagi 4945 mingga 2002-yilgi 15854 mingga).

O'zbekiston hududlari bo'ylab aholi notekis joylashgan. Aholining o'rtaacha zichligi jihatidan, mamlakatimiz MDH tarkibidagi qator davlatlar, jumladan O'rta Osiyo respublikalari va Qozog'istondan oldinda turadi. O'zbekistonda aholi sonining yil sayin tez o'rtib borishi tufayli, har bir kvadrat kilometr maydonga to'g'ri keladigan aholi zichligi ham o'rtib bormoqda. 1999-yili O'zbekistonda aholining o'rtaacha zichligi har bir kvadrat kilometrda 46,3 kishini tashkil etgan bo'lsa, hozirgi kunga kelib bu raqam 60 kishidan o'rtib ketdi. Ma'lumki, aholi zichligining o'zgarib borishi asosan aholi sonining o'zgarishi bilan bog'liq.

Ammo aholi zichligi bo'yicha respublika hududlari bir-biridan farq qiladi. Bu, eng avvalo, O'zbekistonning xilma-xil tabiiy-iqlimiy sharoitlari bilan, ya'ni respublikada suvsiz qum cho'llari, vohalar, tog'li hududlar mavjudligi bilan bog'liq.

Aholining asosiy qismi yashash uchun qator qulayliklarga ega bo'lgan vohalarda ko'proq joylashgan. Masalan, Farg'ona vodiysi viloyatlarida respublika aholisining uchdan biriga yaqini istiqomat qiladi. Holbuki maydoni jihatidan bu mintaqada respublikaning atigi 4 foizdan ko'proq qismini egallaydi, xolos.

Respublikamizning qumliklardan iborat bo'lgan g'arbiy hududlarida aholi zichligi juda past, ya'ni u yerlarda aholi kam yashaydi. Masalan, Qoraqalpog'iston Respublikasida o'rtaacha aholi zichligi har bir kvadrat kilometr maydonga 10,9 kishiga, Navoiy viloyatida esa undan ham kam – 8,6 kishiga to'g'ri keladi. Farg'ona vodiysi viloyatlarida aholi juda zich joylashgan. Farg'ona viloyatidan har bir kvadrat kilometr maydonga 527 dan ko'proq, Andijon viloyatida esa 690 dan ko'proq kishi to'g'ri keladi.

O'zbekiston – ko'p millatli davlat. Hozirgi kunda respublikamizda 100 dan ortiq millat vakillari istiqomat qiladi. Aholining asosiy qismini mahalliy xalq – o'zbeklar tashkil etadi. Ularning umumiy aholi sonidagi salmog'i yil sayin o'rtib bormoqda. 1991-yilda respublika aholisi tarkibida o'zbeklar sonining jami aholi sonidagi ulushi – 72,8 foizni, qoraqalpoqlar – 2,1 foizni, ruslar – 7,7 foizni, tojiklar – 4,8 foizni, qozoqlar – 4,1 foizni, tatarlar – 2,0 foizni, ukrainlar – 0,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2017-yilning 1-yanvar holatiga kelib, o'zbeklar ulushi – 83,8 foizni, qoraqalpoqlar – 2,2 foizni, ruslar – 2,3 foizni,

tojiklar – 4,8 foizni, qozoqlar – 2,5 foizni, tatarlar – 0,6 foizni, ukrainlar – 0,2 foizni tashkil etgan.

O'zbekiston aholisining 60 foizini yoshlar tashkil etadi. 55 va undan yuqori yoshdagi kishilar jami aholining 10 foiziga yaqin.

Jinsiy tarkibda erkaklar soni ko'pchilikni tashkil etadi. Hozirgi kunda umumiy aholi orasida erkaklar salmog'i qariyb 50,2 foizni, ayollar esa 49,8 foizni tashkil etadi (2017). Keyingi yillarda aholining jinsiy tarkibida ijroviy o'zgarishlar yuz bermog'ida, ya'ni erkaklar soni bilan ayollar soni orasidagi farq asta-sekin kamayib bormoqda. Masalan, 1980-yil ma'lumotlari bo'yicha O'zbekistonda ayollar erkaklarga nisbatan 268 ming ko'p bo'lgan bo'lsa, 2002-yilga kelib, bu raqam 60,6 mingga tushib qoldi. Ayollar soni bilan erkaklar sonining asta-sekin bir-biriga yaqinlashib borishi ko'p tomondan muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi

O'zbekiston sanoatida yetakchi o'rinni og'ir sanoat egallaydi. Ma'lumki, bu sanoat tarmog'iga yoqilg'i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik va qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar kiradi. Og'ir sanoat xalq xo'jaligining qator tarmoqlarini yangi texnika jihozlari bilan ta'minlaydi hamda sanoat, transport va qishloq xo'jaligini qayta qurishda asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo og'ir sanoat faoliyati bu ishlar bilanagina chegaralanmaydi. Uning asosiy maqsadi barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini har tomonlama rivojlantirish, iste'mol muhtojini ko'plab tayyorlashdan iborat. Bir so'z bilan aytganda, eng muhim hisoblangan og'ir sanoat yengil, oziq-ovqat sanoatlari va qishloq xo'jaligi tarmoqlarining ishlab chiqarish neqizlarini o'rnatib olishga olib keladi.

O'zbekiston sanoatida mashinasozlik asosiy tarmoqlardan hisoblanadi. Bu sanoat tarmog'i xalq xo'jaligining qator tarmoqlarini texnik jihatdan qaytadan jihozlash asosi bo'lib hisoblanadi. Mashinasozlik sanoati korxonalarida qator yangi materiallar, mexanizmlar, asbob-anjomlar tayyorlanadi. Ular jumlasiga tuti xil paxta teruvchi mashinalar, paxta chigirtini aniq ekadigan sevalkalar, yigiruv mashinalari, paxtani qop-qanorsiz tashiydigan ag'dargich mashinalar, sug'orish mashinalari va hokazolarni kiritish mumkin.

Mashinasozlik sanoat tarmog'ida o'nlab korxonalar va birlashmalar ishlab turibdi. Toshkent traktor zavodi, O'zbekiston qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Chirchiq qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent agregat zavodi kabi qator korxonalar ana shular jumlasidandir.

O'zbekiston elektr quvvati ishlab chiqarish va uni ishtemol qilish bo'yicha MDH mamlakatlari orasida Rossiya, Ukraina, Qozog'istondan keyin to'rtinchi o'rinda turadi. O'zbekistonda chiqariladigan elektr quvvatining asosiy qismi issiqlik bilan ishlaydigan (TES) qator yirik stansiyalarga to'g'ri keladi. Ana shunday yirik stansiyalar qatoriga Sirdaryo, Toshkent, Navoiy, Angren, Taxiatosh elektr stansiyalarini kiritish mumkin. Suv yordamida ishlaydigan (GES) qator stansiyalar - Farhod, Chirchiq, Xojakent va Chirchiq daryosida o'tgan yillar mobaynida qad ko'targan 19 stansiya ham elektr quvvati ishlab chiqarishga o'z hissasini qo'shmoqda. O'zbekistonda mavjud bo'lgan energetika tizimi respublikaning elektr quvvatiga bo'lgan talab-etijovini to'la qondiradi. 1999-yili O'zbekistonda 45372 million kilovatt soat elektr energiya yetkazilgan bo'lsa, 2001-yilga kelib bu raqam 47961 million kilovatt-soatni tashkil etdi.

O'zbekiston iqtisodiyotida muhim o'rinni yog'ilqi sanoati egallaydi. Yog'ilqi-energetika majmuining mavjudligi va rivojlanish darajasiga qarab davlatning kuch-qudrati belgilanadi. Bu sanoat tarmog'iga neft, tabiiy gaz, ko'mir qazib chiqarish kiradi. Tabiiy gaz zaxirasi O'zbekistonda 2,5 trilion kubometrni tashkil qilib, u yildan-yilga oshmoqda. Masalan, 1991-yilda respublikada gaz qazib olish 41,8 mlrd. kubometrni tashkil etgan bo'lsa, 2001-yilga kelib 57,4 mlrd. kubometrga yetdi.

Keyingi paytlarda yoqilg'i sanoatida neftning ahamiyati ortib bormoqda. Bu borada Qashqadaryo va Namangan viloyatlaridagi neft konlari katta istiqbolga ega. 1990-yilda respublikada 2810 ming tonna neft qazib olindi. Mustaqillikning dastlabki yili - 1991-yilda Rossiya va boshqa qo'shni davlatlardan 4,5 million tonna neft va neft mahsulotlari olib kelingan. Mustaqillikning tarixiy qisqa davrida respublikada neft qazib olish qariyb 3 mara o'sdi va 2001-yili uning hajmini 7256 ming tonnadan oshdi. Shunday qilib respublikamiz neft borasida mustaqillikka erishdi.

O'zbekiston Respublikasi o'z qora metallurgiya sanoatiga ham ega. Mamlakatimizda mavjud bo'lgan va 1946-yili qurilib ishga tushirilgan Yagona metallurgiya kombinati Toshkent viloyatining Bekobod shahrida joylashgan.

Respublika xalq xo'jaligida yetakchi o'rinlardan birini kimyo sanoati egallaydi. Neft, gaz, ko'mir, olingugurt, ozokerit, osh tuzi va metall metallurgiya chiqindilari, qayta ishlangan paxta va kanop chiqindilari kimyo sanoati uchun xom ashyo bo'lib xizmat qiladi. Paxtachilikni mineral o'qitlar bilan ta'minlashda kimyo sanoati, ayiqqa, muhim o'rin egallaydi.

Sanoatning bu tarmog'i mineral o'qitlardan tashqari qishloq xo'jaligi ekinlarini zararkunandalardan saqlash uchun zaqarli moddalar, turli xil sun'iy tolalar, xilma-xil bo'yoqlar ishlab chiqaradi. Kimyo sanoatining boshqa bir shoxobchasi aholining kundalik turmushida kerak bo'ladigan mahsulotlar ishlab chiqaradi. Kimyo sanoatiga kiruvchi qator korxonalar respublikaning Toshkent, Samarqand, Andijon, Farg'ona, Chirchiq, Navoiy, Olmalik kabi ko'pgina shaharlarida mavjud. Shu bilan birga boshqa qator sanoat korxonalari ham ishga tushirildi. Ular qatoriga Qizilqum fosforit zavodi va "Kimyotola" ishlab chiqarish birlashmasi, qayta ta'mirlangan Andijon, Qo'qon va Yangiyo'l'dagi biokimyo zavodlarini kiritish mumkin.

Mamlakatimizda elektrotexnika, qurilish materiallari, yengil va to'qimachilik, oziq-ovqat sanoatlari ham ancha rivoj topgan. Yirik dehqonchilik mintaqasi bo'lmish respublikaning o'ziga xos sharoitida ko'p tarmoqli yengil sanoati paxta tolasi, ip va shoyi gazlamalar, kanop tolasi, ayollar va erkaklar uchun paypoqlar, trikotaj kiyim-kechaklar, poyafzal kabi mahsulotlar ishlab chiqaradi. Toshkent, Samarqand, Qurasoy chinni zavodlari ham shuhrat qozongan. Ularda ishlab chiqarilgan ajoyib va go'zallikda o'ziga xos bo'lgan chinni idishlar jahon bozorida raqobat qila oladi.

2016-yilda hududlar bo'yicha kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning sanoatdagi ulushi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Toshkent shahrida 71,0 foizni tashkil etgan. Shuningdek, Namangan viloyatida bu ko'rsatkich 69,4 foizni va Samarqand viloyatida 60,1 foizni tashkil etgan.

O'ziga xos tabiiy sharoitga ega bo'lgan O'zbekistonda qishloq xo'jaligi va uning yetakchi tarmog'i bo'lgan paxtachilikda asosan

sun'iy sug'orishdan keng foydalaniladi. Biroq shuni ham aytish kerakki, sug'oriladigan yerlarning salmog'i umcha katta emas. Ular barcha dehqonchilik yerlarining 15 foizini tashkil etadi, xolos Boshqacha qilib aytganda, sug'oriladigan bunday yerlar 4,2 million gektarni tashkil etadi. Dehqonchilik qilinadigan yerlarning ko'pchilik qismini cho'l va chala cho'llar egallagan. Shunga ko'ra mamlakat qishloq xo'jaligi ekinlarining hammasi sun'iy sug'oriladigan maydonlarga to'g'ri keladi.

2000 – 2016-yillar davomida qishloq xo'jaligi ekinlari maydonlarining tarkibiy tuzilmasini maqullashirish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida, 2016 yilda 2000 yilga nisbatan asosiy maydonga ekinlar jami don ekinlari maydonlari 75,4 ming gektarga, kartoshka – 32,4 ming gektarga, sabzavotlar – 76,1 ming gektarga, poliz ekinlari – 21,9 ming gektarga, mevali bog'lar – 75,6 ming gektarga, tokzorlar – 11,2 ming gektarga ko'payib, ular hisobiga texnik ekinlar – 178,6 ming gektarga, ozuqa ekinlari – 95,5 ming gektarga kamaydi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida paxtachilik uning yetakchi tarmog'iga aylangan bo'lib, shu bilan bir qatorda sholiqorlik, bog'dorchilik, uzumchilik, ipakchilik, chorvachilik ham taraqqiy etgan. Qishloq xo'jaligida yetakchi o'rinni egallagan paxtachilik tabiiy va iqlim sharoiti, aholi qo'lga kiritgan ishlab chiqarish malakasi, tajribasi va hosil qilingan mehnat vositalaridan samarali foydalanishga imkon beradi. Respublikada paxtadan tashqari texnik ekinlardan kanop va jut ekiladi. U ekinlar asosan, Toshkent viloyatida yetishtiriladi. Samarqand viloyatidagi Urgut tumani yuqori sifatli tamaki yetishtirish bilan nom chiqargan. Tamaki qishloq xo'jaligining eng serdaromad mahsulotlaridan biri hisoblanadi.

Respublikaning deyarli barcha hududlarida g'alla ekinlari, asosan, bug'doy yetishtiriladi. Ammo shu paytgacha mamlakatimizning g'allaga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun respublika ko'p miqdorda xorijiy mamlakatlardan g'alla olib kelishga majbur edi. Endilikda samarali agrar siyosatni amalga oshirish tufayli g'alla mustaqilligiga erishildi. Agar 1990-yili mamlakatimizda 2 million tonnadan ortiqroq g'alla olingan bo'lsa, 2002-yilga kelib bu raqam 5 million 400 ming tonnani, 2017-yilda esa 7 million tonnadan oshiqni tashkil etdi. O'zbekistonda sholiqorlik ham ma'lum o'rin egallaydi. Sholi

yetkazadigan asosiy hududlar Qoragalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatidir. Sholi mintaqalararo ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda chorvachilik, ayniqsa, uning asosiy tarmoqi bo'lgan qo'ychilik katta o'rin tutadi. Qo'ychilikda esa o'ziga munosib o'rinni qorako'lchilik egallaydi. Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Jizzax viloyatlari va Qoragalpog'iston qorako'lchilikning asosiy hududlari hisoblanadi. Qorako'l terilariga jahon bozorida talab katta. Bu soha bilan suv taqchil va qurg'oq joylarda, ayniqsa, boshqa tarmoqlarni rivojlantirish imkonini bo'lmagan va aholini band etishda mumkin bo'lgan yuzaga keladigan mintaqalarda shug'ullaniladi. Faqat qorako'l qo'yilar ob-havoning keskin o'zgarishi va suvsizlikka moslashgan. O'zbekistondagi yaylovlarining 4/5 qismini shor suv manbalari ega. Qorako'l qo'yilar ana shu suvlarni ichadi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligining qadimiy tarmoqlaridan biri bo'lgan pillaqorlik ham o'lkamiz iqtisodiyotida ko'zga ko'tinarli o'rinni egallaydi. Respublika dunyoda kishi boshiga pilla ishlab chiqarish bo'yicha birinchi, umumiy mahsulot hajmi bo'yicha 5 o'rinni egallab turibdi. Tarmoq korxonalarida 15 ming kishi ish bilan band.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlarga o'tish sharoitida respublikada fermer xo'jaliklarining safi kengaymoqda. Hozir respublikada bunday xo'jaliklar soni 55 mingdan ortib ketdi. Iqtisodiy talabotlar davrida xususiy yordamchi xo'jaliklarni ham taraqqiy ettirishda ham e'tibor o'rib bormoqda. Shaxsiy tomorqalarda ayrim qishloq xo'jaligi mahsulotlari ko'plab tayyorlanayapti. Bu mahsulotlar orasida, ayniqsa, sut-qatiq, jun, go'sht, sabzavot va poliz ekinlari katta o'rin tutadi. Mustaqillik yillarida qishloq xo'jaligi sohasida dehqonlarning shaxsiy tomorqalariga bo'lgan e'tibor kuchaydi.

Qishloq ahliga ajratilgan yer, yaratilgan shart-sharoitlar, qo'lga kiritilayotgan samaradotlik tufayli endilikda mamlakatimizda mavjud bo'lgan qora mollar, shu jumladan sigirlar, qo'y va echkilar, parrandalarning asosiy qismi dehqonlarning yordamchi xo'jaliklari hisobiga to'g'ri keladi. Umuman olganda, qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlarning 60 foizdan ortig'i shaxsiy tomorqa xo'jaliklari hisobiga to'g'ri keladi.

2000 va 2016-yillarda, dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarining barcha toifadagi xo'jaliklardagi ulushi, go'sht ishlab chiqarishda mos ravishda 91,1 va 94,4 foizni, sut – 93,7 va 95,6 foizni, tuxum – 59,9 va 57,3 foizni, jun – 74,3 va 85,4 foizni, qorako'l

teri – 32,1 va 83,7 foizni, olingan asal – 55,3 va 79,2 foizni tashkil etdi.

Respublikamizda fermer xo'jaliklarining yuqori sur'atlarda rivojlanishi natijasida 2000 – 2016-yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi 73,6 foizdan 98,2 foizga oshgan.

2017-yil 1-yanvar holatiga, respublikaning barcha toifadagi xo'jaliklarida yirik shoxli qoramollarning umumiy bosh soni 12181,4 ming boshni (2001-yil 1-yanvar holatidagi umumiy bosh soniga nisbatan 2,3 marta ko'p), shu jumladan sigirlar – 4217,3 ming boshni (180,0 foiz), qo'y va echkilar – 19697,9 ming boshni (2,2m), cho'chqalar – 85,5 ming boshni (99,7 foiz), o'tlar – 221,4 ming boshni (151,3 foiz), tuyalar – 17,4 ming boshni (113,0 foiz), parrandalar – 67037,7 ming boshni (4,6m), asalari oilalari – 428,9 mingtani (3,0m) tashkil etdi.

5. Transport va aloqa yo'llari

Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va aholining hayot darajasini ko'tarishda transportning o'rni va mohiyati beqiyosdir. Transport ishlab chiqarishning muhim tarmoqlaridan hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi mamlakatning turli-tuman yuklar va yo'lovchilarini tashishga bo'lgan talab-ehiyojini qondirish, mintaqalar orasida mehnat taqsimotini ta'minlash va tashqi iqtisodiy aloqalarini kuchaytirishdan iborat.

Transport ishlab chiqaruvchi kuchlarning mamlakat bo'ylab joylashishi va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shunga ko'ra qudratli va aniq ishlaydigan transportsiz har qanday ko'lamdagi biron-bir davlatning samarali va oqilona ishlashi mushkul. Transport ham sanoat, ham qishloq xo'jaligining turli xil mahsulotlarini yaratishda va ularni iste'molchilarga yetkazib berishda faol qatnashadi. Yo'lovchilarni bir manzildan ikkinchi manzilga tashishda ham transportning ahamiyati katta. Transport hududlar taraqqiyotiga ulkan ta'sir ko'rsatish bilan birga transport taraqqiyotining o'zi ham iqtisodiyot rivojdir. Texnika taraqqiyoti darajasi bilan bevosita bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi transporti temir yo'l, avtomobil, havo transporti, quvurlar va daryo transportini o'z ichiga oladi.

Respublikada mavjud transport vositalari bilan har yili katta miqdorda yuklar va yo'lovchilar tashiladi.

Turli xil yuklar va yo'lovchilarni tashishda temir yo'l transporti yetakchi o'rinni egallaydi. Temir yo'l transportining eng muhim a'valligi shundan iboratki, uning yuk va yo'lovchilar tashish qobiliyati juda yuqori va yil bo'yi ob-havoning qanday bo'lishidan qat'i nazar muhtazam tarzda ishlaydi. Bu bilan u havo va daryo transportidan farq qiladi. Respublikamiz hududlarini bir-biri bilan bog'lab turibgina qolmay, o'z doirasidan tashqarida bo'lgan hududlarni ham bog'laydigan temir yo'l tarmoqlari qurilgan va ishga tushirilgan.

O'tgan asrning yigirmanchi yillari boshida respublika temir yo'llarining umumiy uzunligi 1589 km.ni tashkil etgan bo'lsa, endilikda u 6,3 ming km.ga yetdi. O'zbekiston temir yo'llarining uzunligi bo'yicha qo'shni Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalarini orqada qoldiradi va maydoni katta bo'lgan Qozog'istondan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Temir yo'llar orqali O'zbekistonga asosan o'rmon mahsulotlari, metall va metallardan yasalgan asbob-uskunalar, qurilish materiallari keltiriladi. O'zbekistondan chetga esa respublika uchun ar'ana bo'lib qolgan mahsulotlar: paxta tolasi, ipak, o'simlik moyi, tabiat noz-ne'matlari, xilma-xil meva, uzum, sabzavot, qovun-tarvuzlar bilan bir qatorda avtomobillar va boshqa turli-tuman sanoat mahsulotlari chiqariladi.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlarga o'tish davrida temir yo'l transporti katta ahamiyat kasb etmoqda. Ayrim temir yo'llari elektrlashirildi.

Xorijiy mamlakatlarga, jumladan, janubdagi mamlakatlarga ehtiqishda Mashqad – Saraxs – Tajan temir yo'li qurilganligi katta ahamiyat kasb etdi. 1996-yil 13-mayda uzunligi salkam 300 km. bo'lgan ushbu temir yo'l ishga tushdi. Bu yo'l eng qisqa masofa orqali O'rtin Osiyoni Fors qo'llig'i bilan bog'ladi va tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish imkonini yaratdi.

2002-yili kuzida "Navoiy – Uchquduq – Miskin – Sulton Uveys – Nukus" temir yo'li ishga tushdi. 800 km.ga yaqin uzunlikdagi bu yo'l bor-yo'g'i 5 yilda qurilib ishga tushirildi. Holbuki sobiq SSSR davrida masofasi ancha qisqa bo'lgan Navoiy – Uchquduq temir yo'lini qurish uchun 12 yil ketgan edi.

Respublikaning transport kommunikatsiyalarini, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, yer osti konlarini o'zlashtirish loyihalari amalga oshirishni jadallashtrish, mamlakat janubiy mintaqalarining ijtimoiy infatuzilmasini rivojlantirish maqsadida umumiy uzunligi 223 km. bo'lgan "Toshguzar – Boysun – Qumqo'rg'on" yangi temir yo'li qurilib, 2007-yilda ishga tushirildi.

Ushbu yo'l mo'ljallangan manzillar orasidagi yo'lni qariyb ikki marta qisqartiribgina qolmay, balki qo'shni Turkmaniston hududidan o'tishdan xoli qiladi. Ma'lumki, hozirgi temir yo'l vagonlari eng janubiy hudud bo'lgan Surxondaryo viloyatiga borish uchun deyarli 200 km. ga yaqin masofani shu qo'shni davlat yeridan o'tishi kerak bo'lar edi. Natijada manzilga yetish uchun ko'p vaqt sarf bo'libgina qolmay, xarajat ham ko'payib ketar edi. Yangi temir yo'l mamlakatimiz hududiningina bosib o'tadi. Bu esa yuklar tashishga ketadigan yuklar tannaxmini qisqartirib, mablag' tejab qolinadi. Temir yo'lining atrofida iqtisodiy va ijtimoiy inshootlar bunyod etilgan.

2013-yildan yana bir ulkan loyihaga – "Angren – Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l qurilishi boshlab yuborildi. Temir yo'l nafqat Farg'ona vodiysi viloyatlarini respublikaning boshqa hududlari bilan, balki Yevropani Xitoy bilan bog'lab, mamlakatimizning tranzit salohiyatini yanada oshiradi.

2016-yilning 22-iyunida O'zbekiston va Xitoy hamkorligining yirik va istiqbolli loyihasi ijrosi – "Angren – Pop" elektrlashtirilgan temir yo'li hamda Qanchiq tunnelining rasmiy ochilish marosimi bo'lib o'tdi.

Uzunligi 123,1 km. bo'lgan "Angren – Pop" temir yo'lining Qanchiq dovomidan o'tgan qismida 19,2 km. tunnel barpo etilgan. Bir sutkada o'rtab yuk poezdi mazkur temir yo'li orqali o'tib, yuklarni o'z manziliga yetkazmoqda. Xususan, bir yil davomida 413 ming 162 nafardan ortiq yo'lovchiga xizmat ko'rsatildi, 7395,6 ming tomla yuk tashildi. Shuningdek, 2000 ga yaqin yangi ish o'rinlari yaratildi.

Mustaqillik yillarida temir yo'llarni elektrlashtirish ishlarga katta ahamiyat qaratildi. O'tgan davrda Xovos – Bekobod, Xovos – Jizzax liniyalari elektrlashtirildi va Maroqand – Qarshi, Maroqand – Buxoro yo'nalishlarini elektrlashtirish ishlari 2016-yilda yakunlandi. Toshkent – Samarqand – Buxoro, Toshkent – Samarqand – Qarshi yo'nalishlarida tezyurar elektropoezdlar qatmay boshladi. Natijadan

poezdlardan foydalanish xarajalarini 20 foizga kamaytirish, yo'lovchi va yuk tashish tezligini 1,3 barobar oshirish imkoni yaratildi. Markaziy Osiyo mintaqasida eng birinchi bo'lib yuqori tezlikda harakatlanuvchi Toshkent, Samarqand, Qarshi va Buxoro shahadalarini bog'lovchi "Afrosiyob" poezdlari qatnovi yo'lga qo'yildi.

Yo'lovchilar tashishda avtomobil transporti yetakchi o'rinni egallaydi. 1990-yilda respublikada avtomobil transportida 2555 ming aholi tashilgan bo'lsa, 2001-yilga kelib bu raqam 3169 mingga yetdi. Ana shu vaziyatni e'tiborga olib, mamlakatimiz hukumati Toshkent – O'sh yo'lining Angren suv omboridan to Farg'ona vodiysiga kirib boruvigacha bo'lgan qismini qayta qurish bo'yicha qaror qabul qildi. Shu maqsadni ko'zlab, Qanchiq va Rezak dovonlarida avtomobil qatnovi uchun mo'ljallangan tunnelar qurildi. Qanchiq tunnelining uzunligi 890 metr, Rezak tunnelining uzunligi esa 368 metrga teng. Ushbu tunnelarning ishga tushishi tufayli Qanchiq dovoni orqali bu manzilda avvallari transport harakatida ro'y berib turadigan xavf-kattalarga chek qo'yildi. Tunnelar orqali bir kecha-kunduzda minglab avtomobillar o'tishiga imkon yaratildi. Bu yo'l Farg'ona vodiysi hududlarini O'zbekistonning boshqa hududlari bilan bog'lab turadigan eng yaqin va eng qulay yo'l bo'lib qoldi.

Mamlakatimizda havo transporti ham katta ahamiyatga ega. Respublikada havo transportining parvozi 1924-yili boshlangan edi. O'sha yilning 12-may kuni Toshkent – Bishkek – Olmaota orasida havo transporti orqali yo'lovchilar tashilgan edi. Ana shundan beri o'tgan davr ichida havo transporti taraqqiyotida ulkan o'zgarishlar ro'y berdi, hozir havo transporti orqali asosan, yo'lovchilar tashilmoqda. Shu bilan birga bir manzildan ikkinchi bir manzilga tez yetkazish zarur bo'lgan yuklarni va tez buziladigan mahsulotlarni tashishda ham havo transportidan foydalanilyapti.

Respublika mustaqilligi e'lon qilingandan keyin jahonning qator mamlakatlari bilan mustaqil tarzda havo transportini keng yo'lga qo'yish imkoni paydo bo'ldi. 1992-yil yanvarida "O'zbekiston havo yo'llari" Milliy aviakompaniyasi tashkil topdi. Ana shu kompaniya xizmati tufayli Toshkentdan Nyu-York, London, Parij, Istanbul, Moskva, Degli, Pekin, Tel-Aviv, Seul, Tokio, Milan, Lagor, Amritsar, Singapur, Kuala-Lumpur, Jidda, Urumchi, Bangkok, Kim, Frankfurt, Dikka kabi jahonning yirik shaharlari bilan havo transporti orqali aloqalar o'rnatildi.

“O‘zbekiston havo yo‘llari” Milliy aviakompaniyasi tarkibida 11 (Toshkent, Nukus, Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, Qashqadaryo, Namangan, Andijon, Farg‘ona, Navoiy) zamonaviy aeroportlar jahon andozalari darajasida modernizatsiya qilindi. Toshkent aeroporti Markaziy Osiyodagi eng yirik xalqaro aeroportlardan hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. O‘zbekistonning tabiiy-geografik va ma‘muriy-hududiy tuzilishining o‘ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
2. O‘zbekiston Respublikasining siyosiy-ma‘muriy kartasidan foydalanib, uning ma‘muriy bo‘linishini ko‘rsating.
3. Respublikamizning aholisi, sanoati va qishloq xo‘jaligi geografiyasiga doir yangi ma‘lumotlar to‘plang.
4. O‘zbekiston Respublikasining transport va aloqa yo‘llari taraqqiyoti haqida nimalar bilasiz?

Adabiyotlar va manbalar

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Адolat, 2016.
2. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. – Т., 1996.
3. Ўзбекистоннинг янги тарихи. III жилд. – Т.: Шаар, 2000.
4. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Университет, 1997.
5. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. – Т., 2000.
6. Ўзбекистон тарихи атласи. – Т.: Ўзгеодезжадастр, 1999.
7. Гуломов С., Ubaydullaeva R., Ahmedov E. Mustaqil O‘zbekiston. – Т., 2003.

MUSTAQIL TALIM MAVZULARI

1. Tarixiy geografiyaning metodi, predmeti va vazifalari.
2. Tarixiy geografiyaning vazifalari. Tarixiy geografiyaning asosiy bo‘limlari.
3. Tarixiy geografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti.
4. Tarixiy kartografiya va uning asosiy yo‘nalishlari.
5. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti.
6. O‘rta Osiyoning ibtidoiy jamoa va antik davrdagi tarixiy geografiyasi.
7. O‘rta Osiyoning o‘rta asrlardagi tarixiy geografiyasi.
8. O‘rta Osiyo davlatlarining XVIII – XIX asr birinchi yarmidagi tarixiy geografiyasi.
9. O‘rta Osiyoning Rossiya imperiyasi boshqaruvi davrida va 1917 – 1924-yillarda Turkiston tarixiy geografiyasi.
10. O‘zbekistonning 1924 – 1938-yillardagi chegaralari va ma‘muriy-hududiy bo‘linishi.
11. O‘zbekistonning XX asr 40 – 80-yillardagi tarixiy geografiyasi.
12. Sho‘rolar hukmronligi davrida O‘zbekiston, Qozog‘iston va Tojikiston chegaralarining o‘zgarishi.
13. O‘zbekistonning xo‘jaligi, aholi va tabiiy geografiyasi.
14. O‘zbekiston Respublikasining tarixiy geografiyasi.
15. O‘zbekistonda tarixiy geografiya fani taraqqiyoti vazifalari.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Tarixiy geografiyaning ushbu, predmeti va vazifalari. Uning fani sifatidagi o‘lmi va taraqqiyoti.
2. Tarixiy kartografiya va uning xususiyatlari. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti.
3. O‘rta Osiyodagi tarixiy hududlar va qadimgi xalqlarning joylashuvi. Ahamoniyalar va Aleksandr Makedonskiy harbiy yurishlari davrida O‘rta Osiyo.
4. O‘rta Osiyoning salavkiylar, Yunon-Baqtriya davlatlari davridagi tarixiy geografiyasi.
5. Qang‘, Dvovon, Kushon davlatlari tarixiy geografiyasi.
6. Buyuk Ipak yo‘li geografiyasi.

7. O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlardagi tarixiy geografyasi.
8. Arablarning O'rta Osiyoni istilo qilishi. Tohiriyalar, Somoniyalar, Qoraxoniylar, Gʻaznaviylar, Saljuqiylar davri tarixiy geografyasi.
9. Xorazmshohlar davlati tarixiy geografyasi.
10. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoni istilo qilishi. Mo'g'ul uluslari davrida O'rta Osiyo.
11. Amir Temur va Temuriylar davri tarixiy geografyasi.
12. O'rta Osiyoning Shayboniylar, Asharxoniyalar, Xiva xonligi (XVI – XVIII asr birinchi yarmi) davridagi tarixiy geografyasi.
13. XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklari tarixiy geografyasi.
14. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va o'lka ma'muriy-hududiy chegaralarining o'zgarishi.
15. Mustamlaka davridagi O'rta Osiyo tarixiy geografyasi.
16. Turkiston general-gubernatorligining siyosiy-hududiy bo'linishi.
17. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'rta Osiyoda Rossiya imperiyasi istilosiga qarshi milliy-ozodlik harakatlari geografyasi.
18. 1917 – 1924-yillarda O'rta Osiyo tarixiy geografyasi. Turkistondagi milliy-hududiy chegaralanish.
19. Sho'rolar hukmronligi davrida O'zbekiston tarixiy geografyasi.
20. Mustaqillik davrida O'zbekiston Respublikasining tarixiy geografyasi.

MUNDARIJA

Ko'zboshi	3
1-mavzu. Tarixiy geografyaning vazifalari va asosiy bo'limlari. Uning fan sifatida shakllanishi va taraqqiyoti.....	4
2-mavzu. kartografiya va tarixiy kartografiyaning shakllanishi hamda taraqqiyoti.....	26
3-mavzu. O'rta Osiyoning ibtidoiy jamoa va antik davrdagi tarixiy geografyasi.....	44
4-mavzu. O'rta Osiyoning o'rta asrlardagi tarixiy geografyasi.....	64
5-mavzu. O'rta Osiyo xonliklarining XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmidagi tarixiy geografyasi.....	96
6-mavzu. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi boshqaruvi davridagi tarixiy geografyasi. 1917 – 1920-yillarda Turkiston.....	102
7-mavzu. O'zbekistonning tarixiy geografyasi (1924 – 1991-yillar)	114
8-mavzu. O'zbekiston Respublikasi tarixiy geografyasi	128
Muntazil ta'lim mavzulari	147
Muntazil ish mavzulari	147

-13853/d-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI Oliy TAYLM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

ZOKIRJON SAIDBOBOYEV

TARIXIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

O'QUV QO'LLANMA

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2022

Muharrir: Xolsaidov F. B.

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.

Bosishga 14.010.2022. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 10. Nashr bosma tabog'i 9,5.

Adadi 55 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzili: Toshkent shahri, Farhod ko'chası, 6-a uy.

+99893 552-11-21

Muallif va nashriyot roziligsiz chop etish ta'qiqlanadi.